

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ  
МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ**

# **ҰЛАҒАТТЫ ҰЛТ ҰСТАЗЫ**

**(Анықтамалық-көрсеткіш)**

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ  
АТЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҚОР  
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ  
МҰРАЖАЙ-ҮЙІ**

**Алматы, 2016  
«Сардар» баспа үйі**

УДК 821.0(035)  
ББК 83.3 Қаз я2  
Ұ38

**Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі**  
**Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасын насихаттауда**  
**кешенді шараларды ұйымдастыру жобасы бойынша дайындалған**

**Жоба авторы:** Райхан Сахыбекқызы Имаханбет, филология ғылымдарының кандидаты

**Ғылыми кеңесші әрі бас редакторы:** Кенжеғали Сағадиев (теңтөралқа), ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, экономика ғылымдарының докторы

**Жауапты редакторлары:**

Өмірхан Әбдиманов, филология ғылымдарының докторы, Жантемір Хамзин, техника ғылымдарының докторы

**Редакция алқасы:** Серік Байтұрсынов (төралқа), Айман Байсалова, Сабыржан Шүкірұлы, Қайдар Байдебеков, Жантемір Хамзин, Ербол Тілешов, Гүлжахан Орда, Тоғатай Омаров, Орынай Жұбаева, Ұлан Еркінбаев.

Ұ38

**«Ұлағатты ұлт ұстазы» (анықтамалық-көрсеткіш)**

**Құраст.: Р.Имаханбетова, Қ.Байдебеков.** – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2016.- 276+32 жапсырма бет.

**ISBN 978-601-7174-19-4**

Бұл анықтамалық-көрсеткіште тарихи тұлға һәм ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғұмыр жолының негізгі кезеңдері, шығармашылық еңбектерінің хронологиялық тізбесі, қайраткердің өмірі мен еңбектері туралы қорғалған зерттеулер мен түрлі материалдар көрсеткіші берілді. Сонымен қатар, ұлт ұстазы туралы таңдаулы мақалалар мен ранау өлеңдер топтастырылды.

Анықтамалық оқытушыларға, жоғары оқу орнының студенттері мен магистранттарына, жалпы мектеп оқушылары мен көпшілік оқырман қауымға арналған.

**ISBN 978-601-7174-19-4**

**Имаханбет Р., Байдебеков Қ. 2016.**  
**«Сардар» баспа үйі, 2016.**

## ҰЛТ ҰСТАЗЫ (Алғысөз орнына)

Құрметті оқырман! Сіздерге ұсынылып отырған бұл кітап – ХХ ғасырдың ұлы реформаторы, қоғам және мемлекет қайраткері, қазақ әліпбиі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы, түркітанушы, ақын, аудармашы, «Қазақ» газетін (1913-1918) ұйымдастырушы, шығарушы әрі бас редакторы, саяси қуғын-сүргін құрбаны Ахмет Байтұрсынұлының ғұмыр жолы мен шығармашылығын, тарихи тұлға туралы жазылған БАҚ материалдары мен жекелеген, ұжымдық ғылыми зерттеулердегі түрлі мәліметтерді қамтыған анықтамалық көрсеткіш.

Басылымның басты ерекшелігі қалың оқырман үшін де Ахмет Байтұрсынұлы мұрасын зерттейтін ғылыми орта үшін де аса қажет, танымдық қуаты – мол, ұлағаты – зор, құнды материалдардың дерек көзін жинақтап, тұтастықта көрсету. Әрі ғалым ғибраттарын келешек ұрпақ тәрбиесіне ұштастыра отырып, ұлттық болмысымыздың қайнар бұлағын кеңінен насихаттау. Шындығында, туған халқының келешегін ойлап, оның әліпбиін түрлеп-түзеуден бастаған жалпы, ұлт мүддесі үшін қызмет еткен, түркі еліне есімі мәшһүр бабамыздың ғұмыр жолы – баршамызға үлгі боларлық өнеге. Адамзаттың даму тарихына тереңдеп барлап қарайтын болсақ, халық – жұрт жұмысына бүтіндей беріліп, елі үшін еңбек еткен ұлдарын қашанда пір тұтып, оларды мадақтай білген. Әрі ұрпақ тәрбиесінде кемеңгер тұлғалардың тыныс-тірлігін тәлім еткен. Ахаңдай ақиық арыстың көзі тірісінде «ұлағатты ұстаз» деп ұлықталып, «қазақ халқының рухани көсемі», «ұлтымыздың ар-ожданы» деп дәріптелгені тарихи шындық. Тек Кеңес тұсында ғана қазақ жерінде қасақана жүргізілген «кіші төңкерістің» салдарынан, Алаш ардақтыларының аяулы есімдері айтылмай, олардың ұлт үшін жасаған ерен еңбектері өзгелердің еншісінде кеткен-ді.

Десе де әділет таңын тағатсыздана күткен жұрт, жүрек түкпірлерінде Алаш арыстарына деген ұлы махаббаттарын жылдар бойы жасырып, сақтап келді. Сынамалы уақыттың әділет сағаты соққан тұста шемен болған шерлі жүректерден ақтарылған аппақ сезімдердің қуаты бұрқақтардан атқылаған су серпінінен де күшті болғаны соншалық, Арыстар туралы айтарымыз әлі күнге таусылар емес. Уақыт озған сайын бабалар даналығының кемелдігіне тәнті болып, данышпандарға деген ізгі құрмет ұлы махаббатқа ұласатыны анық. Тағылымы – тарих, өзі – мұхит, сөзі – әфсана Ахметтің айшықтары артындағы ұрпағына рухани азық болып, ұлт ұстазының ұлағатына мәңгі тағзым жасау – ұрпақтан ұрпаққа ауысатын жалғасты іс болып қалатынына бұл күні сеніміміз – кәміл. Міне, соның бір айғағы – тарихи тұлғаның шығармашылық мұрасын насихаттауда кешенді шараларды ұйымдастыруға қолдау көрсетіп отырған Мәдениет министрлігінің игі қадамы. Осы жоба аясында ғұлама өміріне арналған «Ұлағатты ұлт ұстазы» атты анықтамалық

көрсеткішпен қатар, «Ұлт ұстазы» деген деректі фильм түсіріліп, өз көрермендеріне жуық арада жол тартады.

Енді анықтамалық-көрсеткіштің құрылымына тоқталсақ, ХХ ғасырдың реформатор ғалымы А.Байтұрсынұлының шығармашылығы, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігіне қатысты құжаттардың басым бөлігі – іс қағаздарын жүргізу ісі бойынша ресми рәсімделуі негізінде сақталып, осы күнге жетіп отыр... Бұған дәлел өз сағатын тосып сарғайған мұрағат деректері. Әлбетте, мемлекеттік және басқа да мекемелердің мұрағаттарында қатталған құжаттардың маңызы зор. Ал тарихи деректерді мейлінше игеріп, оның маңыздылығы мен құндылығына үңілу – бүгінгі ұрпақтың да, келешек ұрпақтың да перзенттік парызы.

Кітаптың алғашқы бөлімі «Ғұлама ғалым һәм Алаш ардагері» деп аталып, мұнда тұлға өмірінің тарихи кезеңдері мен аса өзекті мәселелер көтерген шығармаларына арналған таңдаулы мақалалар топтамасы берілді. «Ұстазды ұлықтаған ұрпақтар үні» бөлімінде бұл күні ұзын саны – елуге жуық, баспа бетінде жарияланған арнау-жырлардың ең маңыздысы, яғни, тұлға табиғатын тап басып, жүрек қылын қозғаған сүлей ақындарымыздың озық өлеңдерін таңдап, ұсынып отырмыз. Бұл күні олардың кейбірі арамызда жоқ, фәни дүниеден тәні озса да, рухы қалған өлеңдері ортамызда. «Ғалымның хаты өлмейді» дегендейін, біздің ақиық ақын-ағаларымыздың Алаштың Ахаңына арнаған асыл арнау-өлеңдері қазақ халқымен бірге жасай беретіні хақ.

Арқа өңірінің Құранқари ақыны Файзолла Сатыбалдыұлы заманынан оза туған жерлесінің басына сын-сағат түсіп, еңбегі еш болған қазақтың Ахметіне: «...Қайран аға – ғұламасы қазақтың, Тамызығы өлең - жалын, отымның», «...Алаштың қамын жеген азаматы ең, Сүйреген алға қарай Қазақ көшін» деген риясыз жырларын арнайды. Ал ғасырмен құрдас, көнекөз ақын Әбу Сәрсенбайұлының Ахандай ақиық ұстаздың алдын көріп, аз уақыт болсын тәлім алғанын, оның қаламынан шыққан «Рухани көсем – пайғамбар» атты толғанысындағы түйдек-түйдек теңеулер: «...Ұлтың үшін тартсаң да азап мың түрлі, Қайыспадың, «ҚАЗАҚ» атты үн тілімен, Өлі ұйқыдан сен ояттың жұртыңды!» деп, Ахаңның ерен еңбегін паш етіп тұр. Тұлғаның тарихи еңбегі күсталанып, қазақ қоғамынан қасақана аластатылған тұста есімі ел ішінде ерін ұшымен ғана еміс-еміс айтылып жүрді. Соған қарамастан, Ахаңа деген айырықша сезім көзден таса өзінше өрбіп-өніп жатты. Алаш ардақтысының аяулы есімі ақталған алғашқы күні-ақ, оның рухани қаламдас інілері – Сырбай Мауленов: «...Сөзінің ойы терең, оты күшті, Уақытты озған оран оқымысты», «Қарыздар болмай кетті ол халқына, Ал халқы қалды оған қарыздар боп» деп жырласа, Ғафу Қайырбеков: «Көз қиып Ахаңды ату неткен сұмдық, Қазақтың атқаны ол болашағын» деген ауыр сауалды бүгінгі қазақ қоғамына үлкен әрі өзекті мәселе етіп қойды.

Торғайлық Хамитбек Мұсабаевтың «Ахаңның ақтық сөзі» немесе «Қаншенгел» атты толғау-назасындағы өрілген өзек өртер тіркестерді тіпті, автордың сөзі емес, Ахаң тіріліп келіп, дәл құлағыңның түбінде сыбырлап

тұрғандай сезімде оқисыз. Бүгінгі ақынның: «...*Отанға сенем, халқыма сенем, Айтыңдар менен ұрпаққа сәлем. Жеткізер түбі еліме байтақ, Атымды менің ақсұңқар өлең*», «...*Ауысар ұрпақ, алмасар жылдар, Уақытпен біздің жалғасар жылдар. Жояр ма құнын елге еткен еңбек, Егер де ұрпақ табылса құндар*», «...*Сенемін досым, өлгенмен өзім, Ұрпаққа жетіп өлмейді сөзім. Ақиқат таңы атады анық, Осыған менің жетеді көзім!*» деген толғақты тіркестері түнекке тоғытылған тарих-таразының үні емес пе?! Аханның бүгінгі ізбасарларының бірі, тәуелсіздік таңындағы ақын інісі Серік Тұрғынбеков: «...*Елін-жерін, Жамағат-жұртын сүйген. Ұғымы мен ойы артық – Ұлы Адамды, Одан қалған өмірлік мұраларды, Өлтіре алмас, ешкім де, сірә, мәңгі*» деп, қазақ руханиятына өткен кезеңдегі кемшіліктерді «сабақ» етеді, Ахандай ақиқтың ұлы мұраттарының ұлықтығын жырлайды. Сонымен қатар, бұл еңбекте осы күні ғалым атындағы ұйымдастырылған мұражайлар мен түрлі мекемелер туралы танымдық ақпараттар берілді.

«Ғалым библиографиясы» аясында хронологиялық тәртіппен «Өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері», оның шығармашылық мұрасы бойынша «Жарық көрген еңбектері», «Тұлға жетекшілігімен басылған кітаптар», «Мерзімді басылымдарда жарияланған материалдары (1895-1929)», «1989-2009-шы жылдары қайта басылған туындылары» тізімдері ұсынылды. Ғұламаның шығармашылық мұрасы, қоғамдық қайраткерлігі туралы қорғалған кандидаттық, докторлық диссертациялар, «Өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер» көрсеткішінің тізбесі жүйеленді.

Қорыта айтқанда, бұл күні егеменді елі тарапынан «Ана тілдің айбары», «Ғасыр саңлағы» деп ұлықталған ұлт ұстазының өмірі мен мұрасы туралы алдағы уақытта да өркениет заманының талабы тұрғысынан жаңаша танымдар мен пайымдаулар жалғасын тауып жазыла берері сөзсіз.

***Кенжеғали Әбенұлы САҒАДИЕВ,  
ҚР ҰҒА-ның академигі, экономика  
ғылымдарының докторы, профессор.***

## ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ ЫӘМ АЛАШ АРДАҒЕРІ

### ҒАСЫР САҢЛАҒЫ

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы қыркүйектің 5-і күні Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысы 5-ші ауылының Сарытүбек елдімекеніндегі дәулетті отбасында дүниеге келген. Торғай даласы – қазақтың кең байтақ өлкесінің әйгілі, әрі атақты жерлерінің бірі. Негізінен, бұл атау өңірдегі Торғай өзенінің атымен байланысты қойылған. Торғай аңғары – Сарыарқаның оңтүстік-батысындағы Ұлытаудан бастау алып, су жылымығы Шалқардың сорына барып құяды. Ел ішіндегілер *«...Қараторғай, Сарыторғай, Ұлыжыланшық» деген атауларға ие болған Торғай аңғарының ұзындығы көл-көсір, су аяғы құрдымға құлайды* дейді екен. Осы ежелден киелі мекен Торғай атауының мәртебесі де адамзат өміріндегі әр түрлі қоғамның ауысуына орай, өзгертіліп отырған.

Мемлекеттік мұрағаттардағы тарихи жылнамалық мәліметтерді негізге алсақ, алмағайып қазақ жері орыс патшалығына тәуелді болған тұста, осы Арқа даласында 1868-ші жылы «Торғай уезі» құрылып, ол уездік қала атанып, облыстық мәртебеге ие болған. Ал Кеңес үкіметі кезінде «Торғай қаласы» деп, одан «аудан» болып өзгертілген. Одақтас республикаларға Мәскеуден билік жүргізілген тұста, осы 5-ші ауылға «Южный» деген ат берілген. Жаңа атауға ие болған ауыл совхоз болып ұйымдастырылып, әрі шаруашылығы кеңейтіліп, мұнда байырғы қазақ жұртымен бірге, өзге ұлт өкілдері де қоныстанады. Бірақ, нағыз қазақы ауылды жерсінбеген «жат жұрттықтар» бұл өлкеде ұзақ тұрақтамайды. Бір ғажабы, осы момақан ауыл сексенінші жылдардың соңына дейін одақтан «олжалаған» атауын қалтқысыз сақтап келді. Тек берегіректе, 1990 жылы ақпанның 26-сы күні Қазақ КСР-і Үкіметінің 78-қаулысымен совхозға Ахмет Байтұрсынұлының есімі берілді. Қазіргі уақытта бұл өңір «Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Торғай елдімекені, Ахмет Байтұрсынұлы ауылы» деп аталады.

Заманында «ұлттың рухани көсемі» атанған прос-Ахаң тарихта есімі мәшһүр тұңғыш тархан Жәнібекпен түбі бір, текті атаның балалары. Қошқар ұлы Жәнібектің атасы – Көшей, бабасы – Шақшақ. Жәнібек пен Ахметті таратып алатын түп-тегіміз де, осы ұлы баба Шақшақтан бастау алады. Жәнібек батыр Шақшақтың шөбересі болса, ал Ахмет – Шақшақтың тоғызыншы тармақтағы үрім-бұтағы, яғни жалғасты ұрпағы. Ахметтің әкесі Байтұрсын бес ағайынды. Олар: Ақтас, Байтұрсын, Данияр, Ерғазы, Ермағанбет. Атасы Шошақ он ағайынды болса, бабасы Таңбай жеті ағайынды екен. Таңбайдың әкесі Аралбай бес ағайынды. Үлкен бабасы Аралбай Үмбетей батырдың баласы. Байсейіттен Үмбетейғ, Сейтімбет туған.

Ахметтің ұлы бабасы – Үмбетей ру басына айналған үлкен ата. Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы. Қалқаманның сүйегі – Арғын. Үлкен ата, ру атына айналған Арғын тайпасынан бері таратар

болсақ: Арғыннан – Тәнбі сопы, одан – Елемес. Елеместен – Ермен, Ерменнен – Шағыр, одан – Аманжол, Аманжолдан – Шақшақ, Шақшақтан – Көшей туған. Енді отбасылық әулет шежіресі бойынша таратсақ, Ахметтің руы – Арғын, оның ішінде Тәмбісопы. Тәмбісопыны Өткірсопы дейтін де деректер кездеседі. Тәмбісопыдан – Елемес, одан – Ермен, Ерменнен – Шағыр, одан – Аманжол, Аманжолдан – Шақшақ, одан – Қалқаман, Қалқаманнан – Байсейіт, Байсейіттен – Үмбетей туады.

Үмбетей үлкен ата, оның есімі өз заманында-ақ ру атына айналған. Яғни, ру басы, ел билеген тұлға, оның ел-жұрты Қостанайдың Науырызымы мен Торғайдың Ақкөлі аралығын мекендеген. Тарихи деректерге сүйенсек, Үмбетей – батыр. Ол қазақ елі мен қалмақтар соғысқан шайқаста қол бастаған. Батырдың некелеп алған жеті әйелі болғаны, әрі оның әр әйелінен бес-алты баласы, жиынтығы – 26 ұрпақ сүйгені жөнінде әулет шежіресінде толық қамтылған. Осылайша Үмбетей батырдың әрбір ошағын ұстаған, осы от-аналарынан оның ұрпағы жалғасып, үрім-бұтағы Арқа өңіріне кең тарап, сонда қоныстанады. Көнекөздердің айтуынша, Үмбетей батыр 97-і жасында дүниеден өткен. Сүйегі Қостанайдың Науырызым төңірегіндегі Қарамайшы деген жерде. Ұрпақтары ұлы баба қабіріне құлпытас орнатып, тағзым етер кесене тұрғызған. Үмбетейден – Аралбай туады, одан – Таңбай, Таңбайдан – Шошақ туған. Шошақтың баласы – Байтұрсын, Байтұрсыннан – Ахмет туған. Ахмет әке-шешеден төрт ағайынды: Қали, Кәкіш, Мәшен.

Жазушы Мұхтар Әуезов 1923 жылғы Ахметтің мерейтойына арналған мақаласында, оның шыққан тегі жөнінде: «...Сүйегі – Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты – Байтұрсын» деген мәлімет береді. Осындағы «Түбек» деген атта әріптік қате бар. Өйткені, әулеттік шежіреде мұндай ат кездеспейді. Түбек – Ахметтің ағайындары ішінде Аралбайдан тарайтын Пүшек деген кісі, олар үш атадан қосылатын ағайындылар.

А.Байтұрсынұлының «Өмірдерек», «Өмірбаянындағы» мәліметтерімен қатар, басқа да мұрағаттық деректерге сүйенсек, ол 1882-1884 жылдары ауылдағы сауатты адамдардан, әрі көшпелі мектепте 10 жасынан дәріс алған. Яғни, бала Ахметтің алғашқы тіл сындыруы қарапайым ауыл молдасының «әліпті таяқ» деп үйретуінен басталған. Осылайша көк аспанның астында керіліп жатқан Арқаның бетпақ даласындағы қазақы ауылда қазақы баланың қазақша қалыппен танымының іргетасы қалыптасқан. Жалпы, қазақ жұртының қазақ даласы туралы түсінігі туған жері, өскен ауылының өлшемімен есептелуі қалыпты құбылыс. Ал, қалада туып-өскен бала үшін «дала» деген ұғымды көз алдына елестету мүмкін де емес. Тіпті, түсініксіз болып көрінуі мүмкін. Сондықтан Ахметтей тұлғаның кіндік қаны тамған ежелгі Торғай даласының келбетін сипаттап беруді парыз санадық.

Торғай – еліміздің орталық аймағындағы Сарыарқаның бел ортасында орналасқан бетпақ далалардың бірі. Торғай даласы – қазақ елінің кіндігі саналатын Ұлытаумен шектеседі. Яғни, созылған сар даланың бір шеті – күншығысында Жезқазғанның жазираларымен түйіссе, солтүстігі Ақмола, Қарағанды аумағына барып құлайды. Батысында Ақтөбенің Хромтауы қос

өңірге ортақ мекен болса, оңтүстігі Қызылорданың бұйра құмымен шектесе, иін тіресіп жатыр. Бұл байтақ атырап алғаш көрген адамға көз тоқтамайтын ұшы-қиыры жоқ шексіз алқап сықылды. Тіпті, қу медиан, шеті жоқ шексіз көсілген дала десеңіз де болады. Ал, ауыл мен ауыл арасының алшақтығы соншалық, қыс мезгілінде адамдар бір-бірімен айлап хабар-ошарсыз жататын кездері де кездеседі.

Торғай жұртының негізгі кәсібі – аймақтың жағырафиялық ахуалына қарай, тек мал шаруашылығымен айналысады. Бұл өлкеде егін, орман шаруашылығымен айналысу сирек құбылыс... Оны ауылдың тыныс-тіршілігінен бірден аңғаруға болады. Бір ғажабы, осы көне Торғайдың сар даласында толып жатқан өзен мен көлдер көп. Көл үстінде шулаған неше түрлі әсем құстар, су ішіндегі сан алуан балықтарды қорек етеді. Көк аспанның астында керілген кең даланы қолмен отырғызғандай бидайықтың созылған сары алқабы алып жатады. Ал, жабайы жусанның иісі танауынды қытықтап, жүрегіңе шаттық сыйлайды. Осы даланың оттығында жайылған мал да – тоқ, ол малды азық еткен жұрт та – тоқ. Табиғат ана бұл өлкенің қорғанындай, адам қолынан келетін қандай да бір қасақана жасалған қасірет болмаса, басқадан қам жемейтін жұрт та момақан.

Байтұрсын 1843 жылы Торғайдағы ұлы Жыланшық өзенінің Ақкөлге құятын сағасының бойында дүниеге келген. Байтұрсынның әкесі Шошақ дәулетті, ел ішінде беделді, ақылды жан болған. Ол мыңғырған малының арқасында, ауылдан алшақ жатқан қиырдағы қыш үйлерге жиі шығып, «қала өмірінен хабары болсын» деп, балаларын жанына ертіп жүреді екен. Ахметтің атасы Шошақ төрт ағайынды, оның екі ағасы – Жатай мен Кәйдек, өзінен кіші інісі – Көбек. Шошақ өмірден өткенде оның артындағы ұрпақтары оның моласының басына үлкен там тұрғызады. Бұл орын кейін үлкен әулеттің қорымына айналған.

Үлкен әулет Үмбетейден тараған Шошақтың Байтұрсыны Жыланшық өзенінің Ақкөлге құятын сағасын әр бойы жайлап, бәйбішесі Күншімен бірге, туыс-ағайындарының ортасында қоңыражай күн кешеді. «Алыптан алып туады» дегендей, Байтұрсын қол бастаған бабалары: Аманжол, Шақшақ, Жәнібек, Үмбетейлерге ұқсап, бірбет әрі батыр болған деседі торғай жұрты. Ел ішінде Байтұрсын өзін басындыра қоймайтын қасиетімен дараланған. Ол сайын далада атадан балаға мирас болған Үмбетейлердің ата қонысына «жаз – жайлауда, күз – қыстауда» бас-көз болып, өзі қорғаншылық еткен. Өжет мінезімен мұқым ел-жұртын ұршықша дөңгелете игеріп, тұрмысқа қажетті шаруашылықты шебер жүргізеді. Оның бойынан жұртты өзіне тәнті ететін ерекше басқару қабілетін байқаған орыс оязы Байтұрсынды сол елге сардар етіп сайлайды. Міне, осындай ер жүрек Байтұрсынның отбасында бала Ахмет кең дала төсінде күн мен желге қақталып, ағалары: Қали, Кәкіш және өзінен кіші інісі Мәшен, жалғыз қарындасы Зилияш бауырларымен қатар өседі.

Жаратқанның жеті күнінің қайсысы қисығынан туарын кім білген?! Қоңсы қонған әрі ағайын-туыс, үлкен ата Дәуітбайдың ұрпағы Дәуренбек Бірімжанұлымен Байтұрсынның ағасы Ақтастың арасында кикілжің туады. Ортақ мәмілеге келе алмаған ағайындардың қас-қабағы жараспай, дүрдараз



болады. Бұл келеңсіздік Торғай уезін басқарып тұрған полковник Яков Петрович Яковлев деген кәрі ояздың құлағына да жетеді. «Іздегенге – сұраған» демекші, қалайда қазақтарды бір-бірімен «алауыз жасаудың» қолайлы сәтін күтіп жүрген орыс шенеунігі, ауыл арасына іріткі салып, қан қақсату үшін, маңайына жандайшаптарын ертіп, 1885 жылы қазан айында Үмбетейлердің күзем-өткелі – Жыңғылдыға сапармен ат басын тірейді.

Тарихи деректерге сүйенсек, Жыңғылдыға келген бетте орыс оязы Ақтасты желеу етіп, Шошақ әулетінің үлкенінен бастап, бесіктегі баласына дейін қырғидай тиеді. Полковник Яковлевтің озбырлығына Байтұрсын шыдамайды. Өз ауылының намысын қорғап, жазықсыз жапа шеккендерді арашалау үшін тосқауылға шығады. Кеудесіне нан піскен ояз енді өзі сайлаған сардарын менсінбей, суық қару қолданбақ болады. Мұны байқаған Байтұрсынның бойын ашу кернеп, кенеттен қолындағы қамшысын сілтейді. Тосын соққыдан астындағы атынан ұшып түсіп, күллі жұрт алдында маскара болған оспадар басшы, ауылдың азулы да қайсар қазағының мысынан қаймығып, қасындағы жандайшаптарын ертіп, амалсыз кері қайтады. Бірақ ішіне үлкен кек түйіп қайтады...

Әлбетте, «ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс» болып, асығы алшасынан түсетін орыс дойырына Байтұрсынның ағасы Ақтасқа араша болып, жұрт алдында қарсылық көрсеткені қалай ұнай қойсын?! Кегі зорайған кәрі ояз қазақ аулының тағдырын «өз оңтайына» орай шешу үшін, Ырғыз бен Торғайдан келген әскери отрядтың күшімен, Байтұрсынды ағайындарымен бірге Торғайдағы абақтыға қаматады. Орыс оязы мұндай жазаға қанағаттанбай, «жығылғанға – жұдырық» дегендей, енді Шошақ әулетінің дүние-мүлкін, қорадағы малымен қоса тәркілейді. Соқтығыстың салдарынан Байтұрсын және оның ағасы Ақтас, інісі Данияр патша саясатының ызғарына ілініп, қуғын-сүргін ұшырайды. Туған жерден нақақтан айырылу кім-кімге де оңай соқпай, Ақтас ел ішіндегі сауатты кісілерді ортаға салып, төрешіге жүгініп, шағымданады. Оның әйелі Үбіжан да «әулеттің бас көтерер ерлерінің» амандығын тілеп, Торғайдағы өлкелік әскери губернаторға араша болуын сұрап, өтініш-хат жолдайды. Дала ережесін қаланың ақсаусақ орыс шенеуніктері қайдан ұқсын?! Әрі ортадағы түрлі сыпсындаған кеудемсоқтардың жымысқы саясатының салдарынан, олардың өтініштері желге ұшқандай, жол-жөнекей зымзия жұтылады...

Жыл өткен соң, 1886 жылы Қазаннан келген әскери сот Байтұрсын мен Ақтасты бірнеше ағайынымен қоса, «он бес жылға итжеккенге жер аудару туралы» қатал үкім шығарады. Торғай аймақтық әскери губернатор ақ-қарасын ажыратпастан, «...Шошақов Ақтас 12-ші қазанда уезд бастығына әлімжеттік жасаған кінәсін мойындады» деп, бәле-жаланы бастарына үйіп-төгіп, бір әулеттің ошағын ойран етеді. Шаңырақтың бас көтерер қожайындарынан айырылған әйелдері, шиеттей бала-шағаларымен улап-шулап қала берген. Мұндай әділетсіздікке душар болған шарасыз Байтұрсын өздерінің нақақтан елден қуылуын, «шағымды дұрыс жеткізе алмадық-ау» деп, елді билеген «тілді» білмегеніне бармақ шайнап, опық жейді. Енді олар артында қалған бала-шағаларының «билеуші жұрттың тіліне» сауатты

болғанын тілейді. Ағайындылар ішіндегі жолы үлкен Ақтас Ерғазыға «жалғыз ұлы Аспандиярды орысша оқуға бер» деп аманат етеді...

Қазақта «он үште отау иесі» деген бабалардың қанатты сөзі бар. Демек, бұл жаста кешегі ойын баласының балалықпен қоштасып, ересектер санатына қосылатын кезеңі. Бала Ахмет сол қарашаның қаралы күзінде он үш жаста еді. Арада жылжып 24 жыл өткенде, тағдыр тәлкегін қараңызшы, әулетке түскен «1885-тің қасіреті» Ахметтің 37-і мүшелінде басына түсіп, ол Семейдің түрмесіне қамалады. Үйіріліп қайта соққан «қара бұлттың» қанжары, оның жүрек түкпіріндегі жарасын тырнайды. Бұл қайғы-қасірет талай жылдан бұғауланған санасына үлкен қозғау салып, адамдық намысын жаниды. Ол басына түскен қаралы сын-сағатта мүжілмейді, қайта қатая, ширыға түседі. Артындағы өзінен үміт еткен туған-туыстарына абақтыдан хат жазып, жай-күйін былайша білдіреді: «...*Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам. Алданып тамағымна оны ұмытсам, Болғандай жегенімнің бәрі харам. Адамнан туып, адам ісін етпей, Ұялмай не бетіммен көрге барам?!*» деп, елде қалған анасын жұбата отырып, адамдығы алдында өзіне үлкен міндет артады.

Ресми «Өмірдерегінде» Ахмет: «...1885-ші жылы біздің отбасымыз бақытсыздыққа душар болды. Торғай уезінің бастығы Яковлевті ұрып-соққандықтан, әкем Байтұрсынды түрмеге отырғызып, 1886-шы жылы 15 жылға жер аударды, дүние мүлкімізді тәркіледі» дейді. Осы тағдырталқының әулет басына салған бақытсыздығы, оны Торғай қаласындағы екі сыныптық орыс-қырғыз училищесіне түсуіне басты себеп болғанын жазады. Осы ресми құжатты толтыру барысында Ахметтің «ұлты» деген тұсқа «қырғыз» деп жазуының себебін таратып, шегелеп айтқанымыз жөн. Әлбетте, қазақтың қалыптасу кезеңіндегі жүйені терең білетіндер үшін ғасыр басындағы іс жүргізу ісіндегі «қырғыз» жазылымының тарихын ажырату жеңіл көрінер. Шындығында, Алаштықтарға қатысты тарихи құжаттарды мұқият қарасаңыз, «қазақ» деген ұлт атауын оқымыстыларымыз төте жазуда тура, анық жазады. Ал орыс тіліндегі ресми құжаттарды толтырғанда, сол тұстағы отарлық жүйенің ұшқары саясатының салдарынан «қырғыз» деп жазуға мәжбүр болған. Кейде осы «қырғыз» атауының жанына «қара қазақ» деп жақша ішінде көрсеткен тұстары да кездеседі. Осындай қасақана жасалған қысымшылықтарға кез болған зиялыларымыз қалайша ұлтшыл, ұлтжанды болмасын!? Орыс патшалығынан кейін, билікке басына келген Кеңестік одақтық әміршіл-әкімшіл жүйесі де қазақтарға өз ұлтының атын тура айтып, тура жазуға тыйым салған. Мұны сол тұстағы толтырылған ресми құжаттардан көптеп кездестіруге болады. Мәселен, мұрағаттарда қатталған құжаттарда «қазақ» сөзі екі тілде әр түрлі көрсетіледі. Орыс тілінде «киргиз», араб таңбасындағы қазақ тілінде «қазақ» деп жазылған. Өмірге қазақ болып келіп, оны құжат тілінде «қазақ» деп жаза алмау, ұлтты қорлаудың ең сорақысы еді. Ұлт үшін бұдан артық қысастық, бұдан артық менсінбеушілік болған ба?!

Орыс үкіметінің әміршіл билік жүйесі «қазақ» сөзін орыс ішіндегі «атты казактармен» шатастырмау үшін, өзінің атамекені, өзінің Отанында

отырған қазақ ұлтын «қырғыз» деп, ал қырғызды «қара қырғыз» деп күштеп жаздырғаны тарихи деректерден белгілі. Кіріптарлық не істетпейді... Ал мұндай кемсітушілік кімге керек болды?! Әлбетте, қол астындағы аз ұлтты елдерде «бір тілде» билеп-төстеу бұрынғы патшалық жүйеге де, кейінгі кеңес одағына да өте қолайлы еді. Төңкерістен кейінгі аз санды ұлттар арасындағы пролетариат теңдігі тек сөз жүзінде болып, ал іс жүзінде «қой терісін жамылған қорқаулар» қазақ жеріне өз қалауларын еркіндігінше жүргізді. Билік жүйесіндегі осындай теңсіздіктің кесірінен, қазақ халқы ғасырлар бойына өз ұлтының атын тура айту мүмкіншілігінен де айырылды.

Тарих жылнамасына зер салсақ, Ахмет балалықпен қоштасқанда, оның туған өлкесі көне Торғай түгелдей орыс патшалығының өңешіне жұтылған уақытпен тұспа-тұс келеді. Осы бір өз атамекенінде отырып, өз еркіндігін, жерін, елін қорғай алмаған, қорғансыз әулеттің басына түскен қаралы оқиға, күллі қазаққа қасақана жасалған қысастық болатын. Ал бала күнінен мұндай әділетсіздікті көрген оның санасы тез жетіліп, өз уақытынан ерте есейтеді. Ахмет айтатын «бақытсыздық» бір шаңырақтың ғана емес, Үмбетей руының дәулетті отбастарын түгелдей шарпыды. Мұрағат мәліметтеріне сүйенсек, осы ойранда Ақтас, Байтұрсын, Данияр Шошақовтардан басқа, Таңбаев Кәйдек және оның ұлы Темірше Кәйдеков, Жантасов Қорғанбек, Тілеушин Божақан, Байтұтов Ыбырайлар көгендей тізімделіп, күнәлілердің қатарында көрсетілген. Кәйдек пен Шошақ бір атаның, Таңбайдың бел балалары, ал Тілеуші Аташтың ұлы, атасы – Есентай. Үлкен атасы Жиенбай Үмбетейден туған. Нақтырақ таратсақ, Божақан Байтұрсынның аталас ағайын тумасы. Ыбырайдың әкесі Байтұт Үмбетей батырдың қалмақ әйелінен туған Баяндының ұрпағы болады. Осы аты аталған адамдардың қай-қайсысының да ұрпақтары, анығырақ, үлкен ата Таңбай әулетінің қуғын-сүргінге ұшырағаны соншалық, тіпті отырған қонысынан шалғай жатқан құмдақ ауылдардың біріне үдере көшеді.

Сарытүбектен шалғай жатқан Торғайға кез-келгеннің бала оқытуға мүмкіндігі бола бермейді. Ауқатты деген отбасының да ілуде біреуінің ғана шама-шарқы жетеді. Айдын шалқар Ақкөл мен қыраттағы Торғайдың арасы ат-көлігі сайлаулы адамға күндік жол. Жаяу-жалпы жолаушыға қырдағы ауылдардың біріне қона жүріп, екі-үш күнде төбесін әрең көрсетеді. Төте жолмен суыт жүріп, жүз шақырымда алған жараулы аттың өзі болдыртып қалады. Ал ат үстіндегі адамға тоғыз қырдан асқан соң ғана Торғайдың төбесі көз ұшында мұнарланып көрінсе, он тоғыз қырды артқа тастағанда қыш қаланың шетіне кіресің. Бетпақтағы ақшаңқай киіз үйлерде артқа тастап, қызыл кірпіштен соғылған қаз-қатар тас үйлерді көргенде кәдімгі қалада жүргендей боласың. Мұндай қыш қалада оқу – ауыл баласының барлығының да қиялындағы қол жетпес арманы екені анық.

Елде қалған әкесінің жалғыз інісі Ерғазының үлкен әкелері Ақтастың ұлы Аспандиярды «оқуға бермек» болған ниетін сезген бала Ахмет, ағасына өзінің де оқығысы келетінін айтады. Баланың өжеттігіне ыразы болған Ерғазы, оның оқуға түсуіне ықпал етіп, көмектеседі. Бастарына түскен ауыртпашылыққа мойымастан, қайта өмір соққысына шираған жеңге мен

қайынінісі қаражат жағын бірлесе көтеріп, Ахметтің үзіліссіз оқуына шама-шарқыларыңша жағдай жасайды. Бір ауылдың арқасүйер асқар тауы, тірегі болған Байтұрсын болса туыстарымен итжеккенде айдауда, олардың «аман-сау елге оралуы» екіталай, артындағы жұртының да, жат жердегі олардың да жүрегі күпті. Десе де «үмітсіз – шайтан» дегендей, көңіл шіркін алға сүйрейді, жылт еткен үміт отын жағады. Ел жақтағылар «кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деп, сақылдаған суығы ұлыған Сібірге көздерін тіксе, жат жердегілер «қайран, қазақ даласы-ай, өзіңді қайта айналып көрер күн туар ма» деп күдерлерін үзбейді...

Тумысынан дарынды Ахмет Торғайдағы екі сыныптық орыс-қырғыз училищеге 1886 жылы 14 жасында қабылданып, бұл оқу орнын 1891 жылы 19 жасқа қараған шағында тәмамдайды. Бес жылға жуық оқыған орыс-қазақ мектебіндегі оқытылатын пән сабақтарының орыс бағдарламасы бойынша жүргізілгеніне қарамастан, Ахметтің қоғам, ел, жер тану болмысы қазақша қалыптасады. Тіпті, оның өзі осы оқуға қабылданып жатқанда, бұрын-соңды «жат тілді» естімегендіктен, «оқудың орыс тілділігіне» көңілі қатты қобалжып, әкесінің інісі Ерғазы ағасына *«ертең тілім шүлдірлеп, орыс болып кетсем қайтесіңдер?»* деп, көңіліндегі қорқынышын білдірсе керек. Ауылдан алғаш рет ұзап шыққан Ахметтің білімге деген құштарлығы, оның туыстарға деген сағынышына саябыр беріп, мектеп қабырғасындағы тәлім-тәрбие мен оқып-үйренудің ережелерін орындауға дағдыландырады. Білімге бар болмысымен ден қойған ол, оқу ордасындағы бес жылғы сынақтан сүрінбей өтеді.

Жерлесі Міржақып Дулатұлының «Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының еңбектері» басылымда жарияланған «Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов» атты өмірбаяндық очеркі 1922 жылы ағартушының елу жылдық мерейтойы құрметіне арналып, орысша дайындалған. Бұл мақаланың бірнеше рет басылым көріп, тіпті өзге ұлт өкілдерінің зерттеу еңбектеріне арқау болғандығы белгілі. Енді осы мақаладағы кейбір деректі мәліметтерге тоқталсақ. Мәселен, Ахметтің оқуға деген құштарлығы, оның әкесінің қандай адам болғандығы туралы. М.Дулатұлы: *«...В раннем детстве он кое-как научился мусульманской грамоте у аульного муллы. Этим закончилось бы его образование и он остался бы на всю жизнь полуграмотным..., если бы, по поговорке «не помогло не счастье»* деп, ол заманда қарапайым ауыл баласының орыс мектебіне қабылдануы, мүмкін болмағандығын айтады. Дегенмен мұндай бақыт, оның «отбасына келген бақытсыздық» арқылы бұйырғанын, әрі оқу мен білімге деген шексіз құштарлықтың түп-қазығы – әлеуметтік қажеттіліктен туындағандығын жазады.

Шындығында, қоғамдағы әділетсіз биліктің жымысқы саясаты Ахметті теңсіздікпен күресуге алып келеді. Тағдырдың тезіне салып ысылтып, оның ойы мен бойын ширатады. М.Дулатұлының *«...Отбасы душар болған бақытсыздық, кейін оның білімін жалғастыруға себеп болады» және «...Төрт жыл бойы Орынборда оқу демалысы кездерінде жыл сайын оған елге барып-қайту оңайға соқпайды, бірақ табиғатынан төзімді Ахмет қара суға қанағат етіп, 1895 жылы оқуын аяқтайды»* деген лебіздерін оқығанда,

білімге ұмтылған Ахметтің келешекте діттеген мақсатына жету үшін «басына түскен бар қиындыққа төзгеніне» еріксіз бас иіп, тәнті етеді. Осы мақалада Ахметтің әкесі Байтұрсынның бойындағы ерекше қасиеттерді бағалай келіп, оны «...табиғатынан батыл, ешқандай өкімнің жетегіне жүрмейтін, дархан даладай еркіндікті сүйетін, ерекше жан еді» дейді. Сондықтан болар ел ішіндегі сұлтан-сардарлармен мінезі жараспайтын, қайратты, әрі білекті, ақылды жан болған дейді.

Б.Шошақұлының уезд бастығына тоғыз өрім дойыр қамшы сілтеп, ат үстінен аударғанын Міржақып мақтаныш сезіммен баяндаса, осы оқиға жөніндегі танымын Мұхтар: «...әкесі Байтұрсын хукімет алдында «жазықты» кісі болып, Сібірге айдалып кеткен. Мұның себебі: Тосын болысының сайлауына шыққан Торғай уезінің нәшендігі «кәрі ояз» Яковлев Үмбетейге бұрыннан көптігін көрсетіп, зорлық қылып жүрген Дәуітбай табына болысып, соның сөзін қостап, бұларға қиянат қылғандықтан, Байтұрсын кәрі оязды сабап, басын жарған. Байтұрсынның айдалған себебі осы» деп баяндайды. Бұл деректерден байқайтынымыз, қазақ ұлысының өз жерінде билігі өз қолында болмай, өзгеге кіріптар бодан болған тұста, орыс патшалығының атқамінер шенеуніктері ру арасындағы алауыздықты өз мақсаттарына шебер пайдаланған. Орыстың ұзын құрығы қазақтың кең жазирасында Дала заңымен тіршілік еткен Ақтас, Байтұрсын, Даниярларды «түкірсең, түкірігің жерге жетпей, көк мұз болатын» итжеккенге – Сібір аймағы Камчаткаға каторгыға айдайды. Жер аударылған бірыңғай ер адамдардың күн көрісі «отбасы, ошақ-қасылық жағдайлары болмайды-ау» деп, күйзелген Ақтастың бәйбішесі Үбіжан да бауырындағы баласы Аспандиярды келіні Күңшіге қалдырып, өзі ер кісілермен бірге бөтен елге, жат жерге ауып кете барады... Бастарына түскен қайғыны іштей ұғып, бір-біріне тілекші болған абысын-ажындардың арасында бала тәрбиесі де ауысып отырған.

«Алып – анадан» демекші, ғасырда бір-ақ рет туатын Ахаңдай хас тұлғаны дүниеге әкелген Күңші анамыз кім, қандай адам болды екен?! Мұның төркініне үңіліп, зерделемесек, Ахметтің толыққанды бейнесін тани алмауымыз, жұртшылыққа дұрыс таныта алмауымыз мүмкін. Әрі, қазақта «таяқтың жақсысы – ағашынан, баланың жақсысы – нағашысынан» деген пәлсапалық нақыл сөз бар емес пе?! Ендеше, әңгіменің басын Күңші анамызға бұралық. Оның есімі кейбір деректерде «Күңіш, Күнші, Күңгі» деп те кездеседі. Күңші – Қостанай өңіріне қарасты Аманқарағай деген жердегі Сүгір руының ауқатты отбасынан шыққан Құлыбек Шеруұлының қызы. Көз көргендердің айтуынша, Күңші өте ақылды, әрі байсалды, кесек мінезді, қолы жомарт жан екен. Күңшінің бойында шеберлігімен қатар, сөзге жүйрік ақындық қасиеті болғандығы, қыстың ұзақ күндерінде әулет балаларына аңыз-ертегілер мен қызықты жұмбақтар айтып, кейде ән де салатын, мінезінің ерекше екендігі айтылады. Келін болып түскен Үмбетей жұртындағы ағайын-туғандары, көрші-қолаң ауылдастары оған «сарыұйез» деген ат қойған. Бұл Күңшінің отбасындағы асыраушысы айдалып кеткенде, «төмен етек ұрғашымын» деп боркемікше езілместен, ерлерше атқа отырып,

адуынды мінез танытып, қаймықпай қасқайып, өз ұясы – отбасын, бала-шағасын «суыққолдылардан» қызғыш құстай қорғағандығынан қойылған.

Тағдыр тауқыметінен әулеттің арқа тұтар ағасына айналған қара шаңырақтың кенжесі Ерғазы Шошақұлы Сібірге айдалған бауырларына араша сұрап, Торғай мен Ырғыздың арасында талай рет табан тоздырады. Қанша ізденсе де, арызына дұрыс жауап алмаған ол шағымданудан қажып, жүйкесі тозып, екі ортада жолаушылап жүргенде, базбіреулердің қасақана ұйымдастырған қастандығынан қапыда мерт болады. «Жұт жеті ағайынды» демекші, ойламаған жерден Шошақ әулеті жалғыз асыраушыларынан да айрылады. Ерғазыны жоқтаған әйелінің жырына сүйенсек, ол 41 жасында қаза болған. Әйелінің: «...*Алты ай жүрген жолынан, Келіп еді саламат. ...Ұстаудан шығып келген соң, Артықша болды қанасы*» - дегеніне қарағанда, Ерғазы да айдалған ағаларымен түрмеде біршама бірге болып, кейін босатылған. Осы жоқтаудағы: «...*Сапарланып аттанды, Ырғыз деген қалаға, Барып пошта саларға, Не жақсылық, жамандық, Бір хабарын аларға*» - деген жолдардан Ерғазының бауырларын босаттыру үшін ізденіп, аяғынан тозғанын, ал «...*Орыс, қазақ баласы, Базынадан басталған. Нақақ еді жаласы, ...Табылмады әкімнен, Әділдіктің сарасы. Қоспады ма жақсы Алла, Ашылмады істің ырасы*» - деген зарынан бір Шошақтың әулеті ғана емес, қазақ ауылының басына түскен нәубетті көреміз. Кейін осы кіші анасының жоқтауын Ахмет 1923 жылы шығарған «23 жоқтау» жинағына кіргізген. Бұл өз Ахаңның кіші әкесі Ерғазының әруағы алдында жасаған тағзымы, бағыштаған Құраны, құрметі еді.

Әулеттің анасы, сонымен қатар панасы да болу жауапкершілігі енді Күңшінің иығына түседі. Әулеттің қорғаны болу Күңші анамыздың жарық дүниеден өткенше атқарған ең қасиетті ісіне айналады. Үлкен ұлы Қалидың қызы Сәкеннің айтуынша, атасы Байтұрсын айдаудан келгеннен соң 1909 жылы өмірден өтсе, Күңші әжесі 1919 жылы қайтыс болған. Әжесі өмірден озғанда Сәкен 14 жаста екен. Ата-әжесінің мәңгілік сапары туралы Сәкен апа 83 жасқа қараған шағында артынан іздеп келген Шолпан Байсалова мен Гүлнар Дулатоваға айтып берген. Бұл тағылымы зор, тарихи маңызы бар әңгімені Г.Міржақыпқызы 1988 жылы қазанында жазып алып, 1998 жылы «Шындық шырағы» кітабында «Сәкен Қалиқызының әңгімесі» деген тақырыппен жариялады.

Анасы Күңшінің қолдау-көмегімен Торғайдағы оқуын тәмамдаған Ахмет, қалайда білімін жалғастырудың жолын іздеп, шарқ ұрады. Ол кездейсоқ кездескен сауда кереуеншілеріне ілесіп, мыңдаған шақырым шалғайдағы Орынбордың Мұғалімдер мектебіне оқуға аттанады. Білімге құштар жас талаптың бағына орай, әрі екі сыныптық орыс-қазақ училищесінің толық курсын бітіргендігі де есепке алынып, 1891 жылы тамызда мектепке қазына қаржысымен оқитын болып, қабылданады. Ер жетіп, есейген шағында әупірімдеп, Құдай жарылқап қол жеткізген бұл мектебін Ахмет бар ынта-жігерін салып, «қара нан мен қара суды» қанағат тұтып, жақсы оқиды.

1889 жылы ашылған бұл білім ордасының қарамағында қол еңбегіне арналған кәсіптік шеберханасы, шалғай елден келген балаларды жатып оқытатын жатақханасы мен асханасы бар, өз заманына лайықталған оқу орны. Іргетасы 1883 жылы Ор қаласында алғаш қаланған Мұғалімдер мектебінде оқытып-үйрету жүйесі қалыптасқан болатын. Сонымен қатар, сабақ беретін тәжірибелі пән оқытушылары да жасақталып, әрі оқыту базасында бес мыңнан астам қоры бар кітапхана жұмыс істеген. Оқу орнында төрт жыл оқып, 1895 жылы мамырдың 13-і күні қанағаттандырулық бағамен Ахмет бар «оқуын» тәмамдайды. Оқуын бітірген соң, сол кездегі қалыптасқан тәртіп бойынша «оқытушылықтың – алты жылдық еңбек өтілін» орындау үшін жақын маңайдағы ауылдардың біріне жолсапарға шығады.

Енді Ахметтің оқытушылық кәсібін баяндамас бұрын, оған Мұғалімдер мектебін бітіргенде берілген куәліктегі мәліметтерге назар аударайық. Орыстілді оқу орнының тәлімгері Ахметтің білім деңгейінің қандай дәрежеде бағаланғанын, оның куәлігіндегі көрсеткіштер бойынша таратып көрелік. Куәлік көркем безендірілген, айқара бет, яғни қос парақты. Бірінші бетінде бітірушінің толық аты-жөні, туған жері мен жылы, сонымен бірге оқытылған пән аттары көрсетілген. Куәлік 260-нөмірмен тіркеліп, 1895 жылы мамырдың 13-і күні толтырылған. Мектепте оқытылған пәндердің баға көрсеткіштері: *«Мағаметке сену мен жазу, әрі бейнелеу сабағынан – 5, Педагогика және бастауыш мектептегі практика сабағынан – 4, Орыс тілі, Арифметика, Геометрия, Орыс тарихы, Жаратылыстану пәндерінен – 3»* деп бағаланса, ал тәртібін *«өте жақсы»* деп көрсеткен. Оқытылған пәннің жалпы саны – тоғыз. Мұнан басқа *«ән айту хоры, ағаш ұсталығы бойынша қол еңбегі»*, сонымен қатар, *«практикалық дәрігерлік»* курсынан дәріс алған. Келесі бетінде: *«...мұғалімдер мектебіне түскенге дейін Торғайдағы екі сыныптық орыс-қырғыз училищесінде оқыған»* деген қосымша ақпар береді. Сонымен қатар, *«...осы оқу орнын бітіргендер 1872 жылдың 12-наурызындағы Ережеге сәйкес 6 жыл мұғалім болуға міндетті»* деп жазылған ескертпе бар. Бұл қорда мұнан басқа Ахметке берілген мектептің педагогикалық кеңесінің мінездемесі және оның оқу бітіріп, еліне қайтарда жолына қаражат сұраған өтініші туралы мәліметтер қосымша ретінде куәлікке қоса тіркелген. Сонымен, Ахмет дәріс алған оқу ордасы туралы бұл деректі мағлұматтардан анығы: сол тұстағы мектептерде қазақ балалары үшін қазақ тілінде сабақ өткізілмеген. Әрі аталған оқу орнында мұғалімдер құрамында қазақ ұлтының сирек болғанын байқау үлкен қиындық туғызбайды.

Жеке-жеке даралап көрсетілген пән атаулары айтып тұрғандай, бұл оқу орнында қазақ балаларының санасына барынша Орыс тарихы мен орыс мәдениетін сіңіруді мақсат тұтқан. Бір ғажабы, орыс патшалығының аз ұлтты бұратана халықтарды орыс тілі мен мәдениетіне бейімдеу, тіпті бағындыру саясатын ұстанғанына қарамастан, аталған білім ордасында *«Мағаметке сену»* пәні оқытылған. Мағамет дегеніміз – бұл Ислам дінін таратушы Мұхаммед Пайғамбардың кирилшеленген орысша нұсқасы. Шындығында, оқу бағдарламасы аясында *«Алла-тағаланың елшісі Пайғамбардың өмірнамасы туралы»* пән енгізіліп, оны оқытудың астарында не мақсат

жатыр?» деген өзекті сауалға жауап іздеп көрелік. Негізінен, еш күдіктенбестен-ақ, «Құдайға сену күллі адамзат баласына тән екендігі оқытылған болуы керек» деп риясыз қабылдауға болады. Ия, бір жағынан, Құдайға құлшылық ету – күллі адамзат баласын тек имандылыққа жетелері анық. Ал, мұндай тағылымдық дәрістің қандай қоғамға да ауадай қажеттігін түсіндіріп жатудың өзі артық. Екіншіден, орыс патшалығының ұзын құрығы, діни пәннің аясында «өздеріне тәуелді жұрттардың балаларын ұйыған айрандай бірауызды яғни, «біртiлді» жасау мақсатында насихаттық құрал ретінде жоспарлы түрде мектеп бағдарламасына арнайы енгізген» деген болжам жасауға болады. Әрі, бұл Мағаметке сену пәнінің тек мұсылман балаларына оқытылуы заңды да. Өйткені, бұл мектепке ауылдан есейген шағында келген олардың шоқындырылмауы әбден мүмкін. Мұсылман діні пәнінен Боранқұлов Мейірім деген кісі сабақ берген. Ол дін сабағынан басқа Қазақ тілі пәнін оқытқан. Бірақ, Қазақ тілі негізгі пәндер қатарына кірмеген, тек қазақ балаларына орыс тілінің грамматикасын сауатты меңгерту үшін салыстырмалы қосымша сабақ ретінде оқытылған болуы керек. Өйткені, Қазақ тілі мектеп бітірушілердің куәлігіне енбеген.

Орыс тілі мен орыс тарихы пәні бойынша педагог Шустиков Николай Петрович дәріс оқыса, жаратылыстану пәнінен Кирнищиков Александр Михайлович оқытқан. Н.Шустиков – Қазан университетінің Тарих, тіл әдебиет мамандығын бітірген, тәжірибелі оқытушы. Ал А.Кирнищиков – Петербург университетінің түлегі. Орынбор шаһарындағы оқу ордасы Ахметтің қазына есебінен білім алудағы «соңғы мектебі» болатын. Бұдан соң жоғары оқуға қанша талаптанса да оның отбасылық жағдайы көтермейді. Бұл тұста ол 23 жаста еді. Сонымен, бар оқуының жиыны, ауылдың көшпелі мектебінен бөлек, Торғайда – бес жыл, Орынборда – төрт жыл білім алған Ахмет енді өмірдің үлкен соқпағына түседі.

Үлкен өмірге «бастауыш училище мұғалімі» деген атақпен жолдама алған Ахметке оқу орны мынадай мінездеме берген екен: *«...мектептегі тәртібі өте жақсы, талқыға түсетіндей оғаш қылықтар көрсетпеді. Қабілеті орташа болғанымен, бойындағы таңғажайып ынта-жігерлігімен ерекшеленді. Нәтижесінде өзінің оқу міндетін орындауға өте ұқыпты әрі мұқият болды. Мінезі жағынан салмақты, тұйық әрі ұяң; қажырлығы жағынан сабырлы, суыққанды, болбыр әрі әлсіз. Дене тұрпаты жадау, өмірге көзқарасы қарабайыр, бірақ қарапайым мұғалім болуға әбден ылайық»*. Оқу ордасы берген мінездемемен 1895 жылы оқытушылық қызметке кіріседі. «Өмірдерегіндегі» мәліметі бойынша таратсақ, Ахмет қазақ елінің түрлі аймақтарында әр түрлі мектептерде алғашқыда ауылдық, сонан соң болыстық мектептерде мұғалім болып, ең соңында Қарқаралы қаласындағы екі сыныптық училищенің меңгерушісі лауазымымен қатар, оқытушылық қызметті қоса атқарған.

Бір ғажабы, тоғыз жылдай орысша оқып, орысша тәлім алған Ахмет ауыл балаларын оқытқанда, өзін сипаттаған мінездемеден бөлек, тіпті өзгеше қасиеттермен танылады. Ол еңбек жолында тек қарапайым мұғалім болып қана қойған жоқ, сахарандағы қазақы ауылдың әлеуметтік қалыптасуындағы



ұлт жүгін арқалаған көшбасшыға айналды. Қазына мектебінен орысша білім мен тәрбие алған жас оқытушыны, қазақ ауылының балаларын «орысша оқытады, орыс ілімін, мәдениетін далаға жаяды» деп үміт еткен миссионерлердің саяси сенімін ойран етеді. Орыс оқытушылары мен тәлімгерлері жіті танымаған Ахмет бала оқыту ісінде, яғни оқу-ағарту саласында қырағылық көрсетіп, жаңа сипаттағы қазақы болмыс, қазақы танымның түп қазығын қалайды. Ол «орекендер» ойлағандай «...*өмірге көзқарасы қарабайыр, болбыр әрі әлсіз*» болмай, керісінше өмір деген үлкен, әрі тұңғыш теңізде «қазақты қақпайлаған түрлі асау толқындарға» қарсы жүзеді. Тосыннан төте жолдар іздейді, қамсыз жатқан қазақ жұртын қалың ұйқыдан оятып, саңлауы бар саналыларға рухани қозғау салады.

Ахмет жырақта жүріп, атамекенін қанша сағынса да, арқадағы ағайын-туыстарына баруға асықпаған. Өйткені, итжеккенге айдалып кеткен әкесі мен оның бауырлары туралы сыпсың сөздің арада аттай он жыл өтсе де, ел ішінде басыла қоймаған кезі. Оның үстіне әулет анасына айналған Күңші шешесі «оқу бітірген ұлының» елге келсе, «жолы кесілетінін» іштей сезіп, оған әлі де білімін шындай түсіп, сыртта қызмет етіп, ысылуға ақыл-кеңес береді. Осылайша анасының ақылын дәтке қуат еткен ол, туған жерден жырақ өмір кешеді. Десе де атамекенге деген сағынышын бала күнінде ауылдың үлкен ақсақалдарынан естіген ұлттық әдет-ғұрыптар мен бабадан қалған нақыл сөздердің астарына үңіліп, ой елегінен өткізу арқылы басады... Сөзге тоқтаған әз-халқының ауыздан ауызға тараған мақал-мәтелдері мен елішілік әдет-ғұрыптарды ол мектепте жүрген кезден-ақ қойын дәптеріне жазуды дағдысына айналдырады. Осылайша болашақ ағартушы Ахметтің қаламы ұшталады. Осы жиған-тергендерін іріктеп, туған халқының қалыптасқан канатты сөздерін өзге ұлт өкілдерінің назарына ұсынғанды жөн көреді.

1895 жылы Орынборда жүргенде орыс тілді басылымға «Қазақы ырымдар мен мақалдар» деген мақала жариялайды. Бұл оның газет бетінде басылған тұңғыш туындысы. Әлбетте, қазақ ұлтын дербес ел ретінде оның айналасындағы ірі державалар мойындай қоймаған тұста, Ахметтің ұлттық бітім-болмысымызды айқындайтын әдет-ғұрып тақырыбындағы танымдық мақала жариялауы батыл қадам еді. Оның үстіне мұның орыс тілді газетте басылуы да, сол тұстағы қоғам орта үшін үлкен жаңалық болатын. Осы тырнақалды туындының «Тургайская газетаның» 39-санында жарық көргендігі туралы әдебиетші-ғалым Шәмшиябану Сәтбаева 1989-шы жылғы басылымның алғысөзінде: «...*орыс газеті бетіне басылуының өзі көңіл аударарлық нәрсе*» екенін айырықша атап өтеді.

Ғалымның өз айтуынша, ол Ақтөбе уезіне қарасты Батпақты ауылында Ахметкерей Қосуақов деген болыстың мектебінде сабақ береді. Бірақ, неге екені белгісіз, ол бұл өңірде көп аялдамайды. Ахмет Мұғалімдер мектебінде оқып жүргенде, тәжірибелік сынақтан өткен Қостанай уезінің Әуликөлдегі бастауыш мектепке қайта оралып, мұғалімдік қызметін сонда жалғастырады. Әуликөл елдімекені – бозбала Ахметтің балалықпен қоштасып, жігіт болып, қосағы Александраны тапқан жері. Бұған ерекше мән беріп, салмақ сала айтуымыздың өзіндік себептері де жетерлік. «Өз алдына отау тігіп, шаңырақ

көтеру» үшін бір басың екеу болуы керек. «Отан – отбасынан басталады» деген қанатты сөз өмір сынағында елеуден өткен қағида, ендеше Ахмет те жеке өмірін, осы өз Отауын, Ошағын құрудан бастағаны анық. «Бас екеу болмай, мал құралмайды» дегенді бабаларымыз бекер айтпаған. Мұхтардың мақаласында: «...Қостанай уезіндегі Әуликөл деген жерде екінші рет оқытушы болған. Әуликөлден үшінші рет ауысып барған школы Қостанай қаласы...» деген мәлімет бар. М.Әуезовтың осы «...Әуликөлде екінші рет оқытушы болған» деуінің астарында жұмбақтың шешуі жатқандай. Асылы, Ахметке ат басын қайта-қайта бұрғызған «Әуликөлдің», кейін оқытушының құрметіне бір көлі «Мұғалімкөл» деген атауға ие болғаны мәлім. Осы бір киелі мекеннің де тарихына зер салсақ, бізге берер мағлұматы баршылық-ау! Адамзаттың басына бір-ақ рет берілетін, бұл жарық пәниде пенде өзіне өмірлік жар таңдауда кездейсоқтыққа бой алдыруы мүмкін бе?! Әлбетте, жазмыштың бәрі де Алла-тағаланың бұйрығынан. Маңдайыңа нені жазса, соны көресің! Әйтсе де Ахаңдай алғыр жанның жүрегіне жол тапқан перизатты да, сол аруды өзіне мәңгілікке жар еткен Ахметті де «пендешілік есеппен тұрмыс құрған-ды» деу, күпіршілік. Оларды бір-біріне кезіктірген тағдырдың тылсым күшінің құдіреті шексіз бе дерсіз!

Қазақ деген ұлысқа керек кезінде туып, оның керекті ісін атқарған Ахметтей ақиық жанның маңдайыңа қандай жанды бұйыртты екен, бұл Жаратқан?! Енді соның сырына үңілейікші... Қазақ даласына өзге ұлт өкілдерінің қоныстандырылуының, оның ішінде Ресей жерінен орыстардың қоныс аударылуының саяси себептері болды. Мәселен, орыс патшалығы тұсында әділетсіз билікке қарсы бұқара халықтан шыққан көзі қарақты сауатты жандар өздерінің тарихи Отаны – Ресейден әдейі аластатылған. Сондай аласапыран уақытта Орал жағынан Қостанайдың Аманқарағайына ауып келген бірлі-жарым орыстарға, осы сар даладағы қонақжай қазақы ауылдан бастарына тұрақ болар баспана бұйырғаны белгілі. Аманқарағай – Қостанай өңіріндегі табиғаты сұлу, қалың қарағайлы, ұзындығы екі жүз шақырымдай алқапқа жайылған, орманды мекен әрі бұл өлке айдын шалқар көлдерге бай. Осы өңірге отбасымен жер ауып келген Иван ауылдағы Аманқарағай орманының қорықшысы болып, тапқан аз нәпақасымен отбасын асыраған қарапайым шаруа екен. «Адамның басы, Алланың добы» демекші, Иванның қызы Александра осылайша орманнан жеті шақырым қашықтықта орналасқан Әуликөлге кез келеді. Орыс қызы Александра ару да қаражаяу емес еді. Ол сауатты, көзі ашық, иманжүзді, аяулы жан болса керек. Ал, осы елге оқытушы болып, екінші рет қайта келген жас мұғалім «пешенесіне жазған періштесін» кезіктіреді.

Ахметтің «Әуликөлді» өзіне пана тұтып, қайта оралуына себеп жоқ та емес еді. Өйткені, анасы Күңшінің ағайын-туғандары, өзінің нағашы жұрты – Сүгір елі осы жердің байырғы жұрты болатын. Сүгір – үлкен ата Арғыннан тарайтын, тамыры терең, бұтақтары кеңге жайылған, өсіп-өнген тармақ. Бүгінге жеткен мәліметтерге сүйенсек, ру атына айналған Сүгірдің Шеру деген баласынан Құлыбек туады. Құлыбек – Ахметтің нағашы атасы, яғни Күңшінің әкесі. Ахметтің нағашы бабасы Шеруді ауқатты болған деседі арқа

жұрты. Сонау бір алмағайып орыс патшасына қазақ елі тәуелді болған тұста, бетпақтағы ауа жайыла қоныстанған көңілі дарқан дала жұртының жұдырықтай жүрегіне бодандықтың құрсауы сызат салған заман туды. Ел мен елдің, ауыл мен ауылдың арасындағы қарым-қатынасы да осы патшаның ұзын құрығының қилы-қилы қимылына қарай бағынатын құлдық күйге түсті. Құлыбектің күйеу баласы Байтұрсынды, ағайындарымен қоса айдатқан да осы патшаның қитұрқы саясаты еді. Патша ағзамның ұзын құрығына ілігіп қалмас үшін Құлыбек бай «шалғай жатқан Торғайдағы құдасы Шошак әулетімен жалпы, құдандалы жегжат-туыстармен абайлап араласып, туған қызы Күңшіге де іштей тілеулес болып», бәрін сырттарынан бағып, бір шетте тыныш жататын. Торғайдағы тумалардан қол үзіп, Сүгір елінің біршама уақыт бұйығы өмір кешуіне тура келеді. «Уақыт өзі емші» дегендейін, талай жылдар оқу қуып, соңыра еңбек жолын бастаған осы бір қысыл-таяң тұста тіршілігіне демеу іздеген Ахмет нағашыларының ауылын пана, әрі қара тұтып келді ме екен?!

Қостанай маңындағы елеусіздеу тыныш жатқан ауылда сабақ беріп жүрген жас оқытушыны өмір-талқы өзі баулиды, тәжірибесін ұштайды. Көк аспанның аясында жарқырап жатқан, қасиетті Әуликөл де қос жүректің лүпіліне куә болып, тағдырларына ортақтасып, олармен бірге сыр шертеді... Жан сырларын ақтарған Әуликөл, қос ғашықтың аппақ сезімдеріне куә болғанымен, олардың бастарына ұзақ пана бола алмайды. Ол кезде ел ішіндегі жазылмаған Дала заңы бойынша, нәсілі бөлек жандар бір-бірімен отандасуға болмайтын еді. Өмірдің бұралаң соқпағына енді аяқ басқан, ұстанған діндері бөлек, «бірі – мұсылман, бірі – христиан» қос жүрек, махаббаттарына араша болар, пана іздеп, жақын маңдағы арасы жүз шақырымдай болатын Қостанай қаласына келеді. Мұнда көп аялдамайды, осы өңірге жақын жатқан теріскейдегі Троицкіге жол тартады.

Мәңгілікке бірге болуға қол байласқан олар, ақ некесін қиғызу мақсатымен, шаһар ішіндегі Мұсылмандар мешітінің ақыл-кеңесіне жүгінеді. Мешіттің имамы айтқан кеңес бойынша, олар сол жерде Александраны мұсылмандыққа қабылдау үшін қажетті барлық рәсімдерді орындайды. Ахметтей жігіт падишасына жар болуға ант-су ішкен болашақ қалыңдығы Зейнолла ишанның қарауында екі айдай имани дәрістер алады. Көп ұзамай Александра Мұсылмандық мектептің өзіне қойған сынақтарынан сүрінбей өтеді. Олар осы қалада біршама уақыт тұрып қалады. Мұсылман дінін риясыз пейілмен қабылдаған аруға, Ахметтің жүрек қалауынан шыққан «Бадрисафа» деген жаңа ныспы беріледі. Ол бұл есімді кенеттен таңдамаған еді. Бала күннен тілін арабша сындырып, Мұхаммед пайғамбар туралы танымы ерте жастан қалыптасқан Ахметтің «Алла сөзін хақ» деп танитын қасиетті Құраннан сауаты зор болатын. Айдай толықсыған ару Александрасының өн бойынан кіршіксіз пәктікті таныған оның санасына осы «Бадрисафа» есімі орала берді. Арабшада «бадрун» сөзінің «толық ай», ал «сафа» сөзінің «кіршіксіз таза» деген мағына беретінін білетін ол, болашақ жарына тек осы сұлу есімді ылайық көрді. Екі жас осылайша «Құдай алдында мәңгі бірге болуға ант-су ішіп», Мұсылмандар үйінен ерлі-зайыпты болып шығады.

Ахмет пен Бадрисафа Әуликөлде табысып, онда аз уақыт аялдаса да, оның ауыл балаларын оқытудағы қалтқысыз қызметін жергілікті жұрт ерекше бағалайды. Олар екі жастың елден кеткенін қаламайды. Бірақ өмір соқпағындағы тағдырдың темірдей талабы ел таңдауымен санаспайды. Аманқарағайлықтар қос ғашыққа деген шексіз сағынышын, олардың аппақ махаббатына деген ізгі ілтифаттарын, ауыл ортасындағы әсем айдын «Әуликөлдің» көп көлінің бірін «Мұғалімкөл» деп әспеттеумен ұрпақ жадында мәңгілікке қалдырды. Мұғалімкөл күні бүгінде ұлт ұстазы Ахметін ұмытқан жоқ. Көкпеңбек көлдің түп-тұнық суының бетінде жарыса жүгірген толқындары, айдынында жүзген ұзын мойын аққуларды аялай тербетеді. Сонан соң аққулардан оза жағалауға асыққан асау толқындар Ахмет пен Бадрисафаның табаны сан рет тиген жағаны жарыса кеп, кезек-кезек өбеді. Мінекей, табиғат ананың жұрт жұмысы үшін жаралған, ғасырда бір-ақ рет туатын, төл перзенті Ахметі мен оның сүйікті жары Бадрисафаға деген шексіз махаббаты, мәңгілік ескерткіші.

Енді біршама алға оза отырып, 1989 жылы 5-қыркүйекте Шолпан Ахметқызына Қазақ КСР Прокуратурасы берген «Ақтау туралы» мәліметтерге назар аударсақ. Анықтамада: «...*Байтұрсынова Бадрисафа Мұхамед-Садыққызы, туған жылы – 1878, Орал қаласының тумасы, ұлты – татар, КСРО азаматшасы, үйшаруагері*» деп, оған 1931 жылы 13-қаңтарда тағылған жер аудару қаулысының күші жойылғаны жөнінде мәлімдеме жасайды. Ресми құжатта Бадрисафаның нағыз ныспысы – орыс нәсілі екендігі көрсетілмеген. Себебі жоғарыда айтқанымыздай, оны кейінгі ортасы – жаңа жұртшылық «татар қызы Бадрисафа Мұхамед-Садыққызы» деп таныды. Шындығында, алғаш көргендер оның ақсары өңіне қарап-ақ, ныспысы «орыс» екенін аңғарса да, Ахметпен жақын араласқандықтан, жақын туыстары мен жора-жолдастары мұсылман дінін қабылдаған биязы Бадрисафаға үлкен құрметпен қарайды.

Ш.Байсалова естелігінде Бадрисафа анасының келбетті, әрі сұлу болғанын, оның мұсылманша киінетіндігі, әкесі Ахметті «отағасы», «төрем» деп құрмет тұтқандығын, ал ағайын-туғандарының арасында анасының «ақ келін» атанғандығын жазған. Ш.Ахметқызы ата-анасының бір де бір суретін өзімен бірге сақтай алмағанын өкінішпен еске алатын. Кейінгі бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған әкесінің суреттері мемлекеттік мұрағаттардан алынса, анасының суреті өзінің сипаттауымен, Орталық саябаққа серуенге шыққан орыс әйелдерінің «жиынтығынан» салынғанын айтқан еді. Ахаңның асыл жары Бадрисафа анамыздың аяулы бейнесін еске түсірушілердің бірі Шолпанның құрбысы – Міржақыптың қызы Гүлнар Дулатова. Ол өзінің «Ардақтап өтем әкемді» атты мақаласында, үлкен әкесі Асқардың қызы Ботакөз әпкесінің мәліметтерін келтіре отырып, өте қызықты деректер береді. Онда Ахаңның бәйбішесі жөнінде: «...*жеңгейдің нәсілі – орыс. Тілі келсін-келмесін, тек қазақша сөйлейтін. «Қ»-ны «к» деп айтатын, тәтемді «Міржакып кайным», Ахмет жұбайын «төрем» дейтін. Бадрисафа жеңгей ақ сары, көк көзді, қыр мұрынды, орта бойлы, толықтау*

денелі болатын. Құлағына ақ тасты алтын сырға салатын, басынан аппақ орамал түспейтін, оны желкесіне байлап қоятын» деп жазады.

Қостанайлық жорналшы Байтұрсын Ілияс 1998 жылы ғұламаның 125 жылдық мерейтойына орай жарық көрген «Алтын бесік» кітабында Ахметтің жұбайы жөнінде мынадай деректі оқиғаны баяндайды: «...*Нұртаза ақынның баласы, атақты Әбіқай ақынның туған бауыры Нәуен молда Орынбордан келе жатқан Ахаңды үйіне құрметпен қарсы алып енгізеді. Бұрыннан Ахаң іші бұратын, қадір тұтатын, әзіл-қалжыңы жарасқан достығы болыпты. Нәуекең Ахаңа әзілін қыстырып жібереді: – Аха, мына қасыңыздағы тым сымбатты асыл перизатыңыз, өзінің көзі де әдемі келісті, есімі кім болар екен? - дейді. Сонда Ахаң мүдірместен:*

*Есімі – Александра Ивановна,  
Құдайдың ризамын қизанына,  
Бір кәпірді мұсылман қып сауаптам,  
Тұрмай ма ол молданың иманына»,-*

деген екен. Бұл туған еліне алғаш рет жұбайын ертіп келген сапарындағы Ахметтің басынан өткен оқиға. Араға талай жылдарды салып, Ахаңның жерлестерінің жадында жатталып, әйтеуір осы күнге жоғалмай жеткен, бұл шумақтың ХХІ-ші ғасырдың ұрпағына да айтары көп-ау?! Жөпелдемеде кенеттен туған осы Ахметтің зайыбына шығарған арнау-шумағының әрбір сөзінде тұнып тұрған тәлім-өнеге, философиялық ой-толғамды көруге болады. Әрі нәсілі орыс болғанына қарамастан, Александрадай арудың мұсылман дінін, ділін, тілін қабылдауы – «Құдай қосқан қосағы Ахметке» деген аппақ, кіршіксіз сезімін айғақтап тұр емес пе?! Ал, ұлт ұстазының ұлы істерінің қуаты болған Александра-Бадрисафа анамыздың мұсылман болуы – бүгінгі рухсыздық жайлаған жаһандану дәуірінде өз дінінен безіп, шыққан тегін басқаға айырбастаған дүбәра, санасыз ұрпақтарға үлгі етерлік өнеге ғой.

Ахметтің жары Бадрисафа хақында зерттеуші ғалымдардың тарапынан да әр қилы нұсқадағы болжамдар айтылып жүр. Мәселен: «...*Осы жерде айта кетелік, А.Байтұрсыновтың жұбайы Александра/ға/ атты орыс әйелі болады. Өзі тұрған пәтер иесінің қолында жүрген жетім қыз (тіпті фамилиясы белгісіз) А.Байтұрсынов түрмеде жатқанда тамақ тасып, кір-қоңын жуып, қызмет көрсетеді. Адамгершілігі зор азамат мұндай қайырымдылықты, адал көңілді аттап кетуді ар санап, түрмеден шыққан соң сол жетім қызға үйленеді*» деген жаңсақ пікір еш қисынға келмейді. Тура осыған ұқсас ақпаратты танымал жазушы да қайталайды. Тіпті, тарихи тұлғаны 1907 жылы еш дәйексіз түрмеге отырғызып қояды да, «*34 жасқа келгенде, әрең үйленеді*» деген сәуегейлік жасайды. Шындығында, Ахметтің 1907 жылы емес, 1908 жылдың қарашада аз уақыт абақтыда отырғандығы туралы мәлімет бар. Жазушының мәлімдеуінше: «...*Болашақ жұбайлар танысқан кезде Ахаң 34 жаста, Александра 29 жаста болатын. (...) Сонымен кейінгі тұрағы Орынборға Ахаң мен Бадрисафа ерлі-зайыпты болып келеді*» дейді. Жоғарыда үзінді келтірілген жолдардың авторлары өз

зерттеулеріндегі ой-тұжырымдарын: «...тағдыр тауқыметін кешіп жүрген кездері түрмеде көмекке келген қызға кейіннен аяушылық сезіммен үйленген» деген ақылға сыйымсыз мәлімдемелермен түйіндейді.

Қазақтың басына түскен қиын да қилы алмағайып заманда ұлтқа бас болу – Ахмет Байтұрсынұлының маңдайына бұйырған киелі іс. Мамандығы қарапайым оқытушылықтан бөлек, саяси өмірге араласуына түрткі болған – ол қазақ халқының өз Отанында отырып, бұратана күй кешуі еді. Өзінің атамекенінде отырып өзінің тіліне, діліне, дініне, жеріне иелік ете алмаған жұртының аянышты ахуалы, оны және оның айналасына шоғырланған қазақ оқығандарын саясат-сахнасына күрескер етіп алып келді. 1904 жылдың соңына таяу Ахмет отбасымен бірге Қарқаралы қаласында болғанғандығы, әрі осында тұрғандығы анық. Нақ осы қалада күрескер-ағартушының саяси көзқарасы қалыптасып, ол қоғамдағы әлеуметтік қозғалыстарға белсене қатысады. Дәл сол тұста болып жатқан сан қилы уақиғалардан тыс қалу мүмкін де емес еді. Өйткені, жаңа ғасырға қадам басқан қазақ ұлтының алдында үлкен сынақтар тұрды. Біріншіден, өз атамекенінде отырып, дербес ұлт ретінде өзінің ұлттық мүддесін қорғай алмауы – көзі ашық, көкірегі ояу қазақ зиялыларының намысын қозғап, ширықтырды. Екіншіден, барлық іс басқару жүйесінде патшалық құрықтың қыспағында болуы – қазақ оқығандарының өрісі мен тынысын тарылтып, тығырыққа тіреді. Осындай саяси қысымшылықтармен қатар, шектен тыс көпе-көрнеу қазақ ұлтын «бұратана» деп менсінбеуі – олардың ыза-кегін туғызып, қандай да бір шешуші қадамдар жасауға мәжбүрлейді. Осының бәріне негіз болған 1896 жылы Ақмола, Семей, Торғай өңірлеріндегі жер ахуалының аңысын адақтап шыққан атақты Щербиндік зерттеу саяхаты сапарынан соң, қазақ даласының шұрайлы жерлеріне қоныс аударушылардың санының күрт өсуі еді! Әрі олар жергілікті тұрғындардың ежелден қалыптасқан шаруашылық дәстүрімен санаспастан, қазақтың мал, егін шаруашылығында алқабын күрт тарылтып, өздеріне тиісілі нормадан артық жерлерді иемденуі – қазақ оқығандарының қандай да бір әрекетке келіп, шара қолдануларына түрткі, себепші болды.

1905 жылғы бірінші орыс төңкерісіне үлкен үмітпен қараған қазақ оқығандары: Бөкейханов Әлихан, Байтұрсынұлы Ахмет, Ақбаев Жақыптар осы жылдың 26-маусымында бір топ қазақ зиялыларымен әйгілі Қоянды жәрмеңкесінде бас біріктіріп, тізе қосып, халық атынан Петербордағы патша үкіметіне арыз-тілектерін (петиция) жазып, құзырхат жібереді. Бұл тарихи құзырхатта қазақ елін билеушілерге мынадай талаптар қойылды: 1).Діни сенімге қысым жасауды тоқтату; 2).Қазақ тілінде оқыту: интернат, пансионат, жоғарғы оқу орындарында; 3).Қазақ тілінде газет шығару; 4).Переселендердің көшіп келуін доғарып, «жерді қазақікі» деп жариялау; 5).Қазақтарды өзінің атамекенінен көшіруді тоқтату; 6).«Далалық билеудің ережелерін» өзгерту; 7).Болыстық кеңселер мен халықтық соттарда істі қазақша жүргізу, өтініштерді қазақ тілінде қабылдау правосын (құқын) қалпына келтіру; 8).Сот ісін қазақ тілінде жүргізу; 9).Бастықтар мен урядниктер санын қысқарту; 10).Генерал-губернатордың бұйрығымен жер

аударуды тоқтату; 11). Жоғары үкімет санатында қазақ депутаттардың болуы сынды ең өзекті мәселелерді көтерді.

Тарихи деректерге сүйенсек, осы құзырхатқа 12 мың 767 адамның қолы қойылғаны, жалпы ереуілшілердің жиыны – 16 мыңдай адамға жеткендігі жөнінде мәлімет бар. Ал бұлардың дені, басым көпшілігі ел ішіндегі жергілікті билік тізгінін ұстаған болыстар мен билер болған. Олар осылайша Ресейлік патша үкіметінің қазақ даласында орын алған өктемшіл отарлау жүйесіне ашық қарсы күреске шықты. М. Дулатұлы 1922 жылғы мақаласында Ахметтің саясат ісіне араласқандығы туралы: «...живя в Каркаралах, А.Б., принимает участие в революционных движениях: работая первое время нелегально, а затем, после обнародования Манифеста 17 октября 1905 года, являясь одним из видных и активных руководителей киргизской массы» - деп жазады. Бірақ, соңыра көпшіліктің арасынан Тәтімбет Шыңғысов сияқты сатқын шығып, А. Байтұрсынұлы мен оның ең жақын жолдастарын патша үкіметінің шабармандарына сырттарынан көрсетіп жібереді де, олардың ізіне жандарымның тыңшысы түседі» деген мәлімет береді. Міне, қалың бұқараның әлеуметтік ісіне араласқан уақыттан бастап, Ахметтің соңына түскен патшаның ізкесуші тыңшылары түрлі домалақ арыз-шағымдарды қасақана ұйымдастырып, жалған мәліметтер таратады. Енді мұрағат деректеріне кезек берелік. 1908 жылы бұратана жұрт қатарындағы қазақтың әлеуметтік-қоғам өмірінде белсенділік танытып, өз жақтастарымен бірге ұлт үнін сөйлегендердің бірі – Ахмет Байтұрсынұлының атына алғаш рет «іс қозғалып», ол туралы жалған мәліметтер жинала бастайды. Осы мәліметтер негізінде сол жылы қыркүйектің 26-ы күні Дала губернаторының атына аса құпия түрде «үшбу хат» жөнелтіледі. Бұл құпия хатта Омбы жандарм басқармасы бастығының көмекшісі: «...Ахмет Байтұрсынұлы мен Жақып Ақбаев арасындағы саяси қарым-қатынастың қаншалықты жақындығы барынан хабарсыз екенін, бірақ бұл жөнінде Семей аймақтың соты прокурорының мағлұматы мол екендігін» дереу хабарлайды. Құжатқа құпия кеңсе мәліметін жеткізуші ротмистр Леваневский деп қол қойса, оны растап Омбы жандарм басқармасы бастығы, полковник тек қолын қойған, бірақ аты-жөнін жазбаған.

Дәл осы домалақ арыздар жолданғанда, 1908 жылы А. Байтұрсынұлы Қарқаралыдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі, әрі оқытушысы болып қызмет атқарады. 1905 жылы жазылған құзырхатта «қазақтың қоғамдық ортадағы әлеуметтік орны туралы ой-пікірлер айтып, талап-тілек қойғандары үшін» ағартушы-ұстаздың соңынан патшалық саясат өз тыңшыларын үзбей, ұдайы аңдуда болады. Арада үш жылға жуық уақыт өтсе де, ұлт азаттығы үшін сөйлегендерді «саяси күдіктілер» деп, 1908 жылы 26-қарашада олардың атына Дала губернаторы кеңсесінің 1-бөлімшесі «Қ» үстелде арнайы іс қозғайды. «Саяси күдіктілер» деп бес адамның аты-жөні нақты көрсетіліп, олар жөнінде толық мәлімет беруді сұрап, кеңсе бастығы С. Дьяченко қол қойған. Ресми құжатты тіркеуші аға іс жүргізуші А. Якимов, растаушы кіші іс жүргізуші М. Комаров.

Училище меңгерушісі лауазымымен қатар, негізгі кәсібі бала оқыту ісімен айналысып жүрген Ахметті кенеттен Қарқаралы абақтысына бірнеше жолдастарымен қамайды. Бұл күрескердің – бірінші рет тұтқындалуы. Абақтыдан қанша уақыт отырып, қай уақытта босатылғаны туралы нақты дерек жоқ. Дегенмен де бұл қамаудың саяси астары қоюланып, Ахметтің әрбір басқан қадамы жіті аңдуда болады. Өйткені, ортада жеті айдай уақыт өткенде, яғни 1909 жылдың шілденің 1-і күні қызметінде отырған жерінен Ахметті қайта тұтқындап, Семей түрмесіне жауып тастайды. Бұл оның қапыда екінші рет тұтқындалуы еді. Ахметтің абақтыға жабылғаны жөнінде М.Әуезов лебізінде: «...12 жыл өмірін өткізген Қ.-дан айдалып бара жатқан күрескер «...Қош сау Қ... жуылмаған, Айдай бер, қалса адамың қуылмаған» өлеңін сол тұста айтса керек» деген тұжырымын айтады. Мұқанның мәліметі бойынша, 1908 жылдан «12 жылды» шегерсек, оның отбасы Қарқаралыға 1896 жылы көшкен болып шығады. Бірақ, бұл «12 жылға» қатысты «есептік шаманы» кирил харпіне түсіргенде, не баспадан «жаңылыс кеткен-ау» деп ойлаймыз. Өйткені, «...Қарқаралыда тұрғандағы соңғы 4 жыл Ахаңның саясат ісіне белсеніп кірісіп жазуымен де, ісімен де бой көрсеткен кезі» деп айтатыны бар, демек М.Әуезовтің «12 жыл өмірін өткізген» дегенінен гөрі, «4 жыл» деп айтқаны, ақиқатқа жақын. А.Байтұрсынұлы оқытушылықтың алғашқы жылын Ақтөбе, Қостанай өңірлерінде бастап, содан кейін біршама уақыт Омбыда аялдады емес пе?! Мұхтар Ахаңның қайраткерлігінің қалыптасуы жөнінде: «...1896 жылы Омбыға барған. Қазақ жеріндегі мектептерді басқарып тұрған инспектор Алекторовпен кездесіп, кеңесуі Ахметтің ойының оянуына үлкен әсер етті» деген саяси ақпараттық мағлұмат береді. Мұғалімдер мектебін 1895 жылы тәмамдаған Ахмет Қарқаралыға келгенше бірнеше мектепте оқытушы болғаны белгілі. Сондықтан оны «1896 жылдан бастап Қарқаралыда тұрды» деп кесіп айта алмаймыз. Негізінен, бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің ғалымдары ахметтану мәселесінде өзек етіп жүрген М.Әуезовтың меретойлық мақаласының ішінде Ахаңның Қарқаралыға келуі жөнінде үш түрлі ақпарат бар. Шегелеп айтсақ, бірде «12 жыл», тағы бірде «4 жыл» және «1896 жылы Омбыға барған» дейтін. Бұл ақпараттық мәлімдемедегі әр қилы деректер бір-біріне аса қабыспайтын, адамның ойын жан-жаққа тартатын «түрліліктер». Міне, енді осы тұста мұндай түрлі мәліметтерді талдап-таратып, салғастырып-сараптап, қандайда бір тұжырым түйіндеуде сақтық танытқан жөн.

Енді мұнан басқа да деректерге зер салып, електен өткізіп көрелік. Мәселен, М.Дулатұлы ғұлама хакімді еске алу айдарымен жазған «Қазақ» газетінің 1914 жылы 67-санындағы «Абай» туралы мақаласында: «...1904-ші жылы ійуін (июнь) жұлдызының басында Омбыға барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім» деген мәлімет береді. Демек, 1904 жылы жазда Ахмет Омбыда тұрған. Бір әттеген-айы, ғалымның ресми сауалнамаларға берген жауаптарында, Омбыда тұрғандығы, онда қанша уақыт аялдағандығы жөнінде ешқандай мағлұмат бермеген.



Мүмкін Ахмет бұл өңірде ұзақ тұрақтамағандықтан, уақытша мекенді көрсетуді қажет деп таппаған болар.

А.Байтұрсынұлының Омбыға қатысының мән-жайын ашып алу үшін, М.Әуезовтің лебізіне қайта оралсақ. Мәселен: *«...1896 жылы Омбыда Ақмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып, Омбыға барған. Ахаңның Қостанайдан кетуіндегі себептерінің көбі бізге белгісіз, кетуінің бір себебі, қазақтың басқа жерлеріндегі хал-жайын көріп-білу болса керек. Омбыға барып Алекторовпен көрісуі – Ахаңның кейінгі күндегі адамшылығы мен ісіне екі түрлі әсер берген. Біреуі Алекторовтың қазақ турасындағы отаршылдық саясатының басын біліп, көздеп жүрген мақсұтын сезген болар. ...Екінші әсері – Ахаңның жолы ашылып, бұрынғы білім-өнер жүзіндегі шала білініп, көмескілеу түсініп жүрген нәрселерін таза білуіне себеп болған»* деп жазады. Рухани замандасы күрескердің ел-жұрт турасындағы түкпірлі ойының қалыптасуына орыс оқымыстысы А.Алекторовтың үлкен ықпалы болғанын айтады. Сонымен, М.Әуезов мақаласындағы *«Ахмет 1896 жылы Омбыға барған»* деген мәліметін өзі есепке алмай, *«Омбыдан соң аз уақыт тұрған жері – Қарқаралы»* дейді де, Қарқаралыда *«1896 мен 1907 жылға шейін тұрды»* деп кесіп жазады. *«Омбыдан соң аз уақыт тұрған жері...»* деген мәліметті негізге алсақ, дұрысы, А.Байтұрсынұлы сол 1904 жылдың соңы, 1905 жылдың басында Қарқаралыға келген болып шығады. Ал жоғарыда айтылатын «12 жылдық» шама «бір мүшел» деп саналып, мүшел жасты қайырап мөлшерлі нақты өлшем екені анық, осы «бір мүшелді» жазушы *«...аз уақыт тұрған жері»* демеген болар еді-ау! Ақиқаты, М.Әуезов *«...Қарқаралыда тұрған Ахметтің 4 жылы»* ұлт келешегі үшін шешуші саяси кезең болғандығын, тұлғаның елу жылдық мерейтойында ел жадында жаңғыртуды мақсат тұтса керек. Келтірілген қос мақаладағы мәліметтерге сүйенсек, ағартушының Омбыда болған мерзімін шамамен, 1902-1904 жылдардың төңірегі деп топшылауға болады. Ал, бұл қалада қанша уақыт тұрғандарын дөп басып айту қиын. Бірақ, Омбы жерінде біршама аялдаған, оған дәлел замандас інілерінің қаламдарынан шыққан аз мәліметтің өзі де жеткілікті негіз бола алады.

Қазақ жұрты үшін қасиетті мекендердің бірі – Қарқаралы. Ежелден әйгілі бұл қаланың қалыптасу тарихының қилы-қилы тұстары толып жатыр. Ал шаһардың орталығында орналасқан Қоянды жәрмеңкесі – қала мәдениетімен қатар, елдің әл-ауқаттық тұрмысының өсіп нығаюына ықпал ететін бірден бір қолайлы орын болғандығы, әрі мұнда бұқараның көп жиналатыны мәлім. Әр аймақта оқытушылық қызметпен айналыса жүріп, ұлт келешегінің «тұманды» екендігін аңдасқан Ахмет, Қарқаралы қаласына өз қалауымен қоныстанады. Ол қараңғы қазақтың санасына қалай қозғау салуды көп жылдардан бері жоспарлаған болуы керек. Осылайша атақты Қарқаралы – Ахметтің саясат ісінде тәжірибе жинаған, әрі өзімен үндес жақтастар тауып, ойларын іс жүзіне асырған қасиетті мекен. Бұл қалада Ахаң аз уақыт тұрса да, ұрпақ тәрбиесіне аса қажет, ең маңызды іс – мектеп салдырған.

Тарихи тұлғаның өз баяндауындағы мәліметтерге сүйенсек: *«...В 1909 году, когда служил учителем – заведывающим двухклассным училище в*

*г.Каркаралинске (...), по распоряжению Семипалатинского губернатора Тройницкого был арестован и отправлен в Семипалатинскую тюрьму...»* дейтін ресми ақпараттық мәлімет бар. Бұдан көрінетіні, Ахмет 1909 жылы Семей губернаторы Тройницкийдің өкімімен тұтқындалып, түрмеге түскен. Жандармның анықтауына дейін, нақтырақ, 1909 жылдың 1-шілдесінен 1910 жылдың 21-ақпаны аралығында Семей абақтысында жеті айдан аса уақыт, тергеусіз, сотсыз тектен текке отырады. Бұл Ахметтің – абақтыға екінші рет камалуы еді. Мұны Семейден Омбының басқарма кеңсесіне жіберілген жеделхат нақтылай түседі. Онда Дала губернаторынан 1909 жылы 1-шілдеде тұтқындалған Ахметтің камалу мерзімін ұзартуды сұраған. Осы түрменің тар қапасы күрескердің бұратана саналған ұлтының келешегі туралы бұрыннан қинап жүрген сансыз сауалдарына түбегейлі ойланып-толғануға түрткі болады. Ал «дербес ел болу үшін не істеу керек?» деген өзекті, әрі толғақты мәселе санасына сұрақ болып жазылып қалады...

Патша шенеуніктерінің күрескерді тұтқындауға «өзіндік негіздері» жеткілікті еді. Өйткені, бұл тұста оның «Қырық мысал» аудармалар жинағы Петербордан жарық көріп, ел ішіне таралып та үлгерген болатын. Жинаққа топтастырылып, қазақы сарынмен жазылған Крылов мысал-өлеңдері рухы жаншылған жұртшылықтың санасын оятқаны анық. Мұны іштері сезген итаршылар жаланың сан түрін жымдастырып, Ахметті тезірек абақтыға тоғытудың амалдарын қарастырады, ақыры «өз дегендеріне» қол жеткізеді. Осы жерде ескерте кететін бір жайт: Әлихан Бөкейхан 1905 жылы қарашада Мәскеуде өткен жергілікті және қала қайраткерлерінің сиезінде «...*ресми үкімет Ахмет Байтұрсынұлының 46 мысалын бастыруға рұқсат бермей жатқанын*» мәселе етіп көтеріп, осы әлеуметтік маңызы зор жинақтың шығуына мұрындық болған. Шындығында, 1922 жылы Қазанда басылған 3-басылымның ішкі мұқабасындағы: «*Орысшадан қазақшаға 1901-1904-ші жылдарда тәржіме еткен: Ахмед Байтұрсынов*» деген мәліметке сүйенсек, жинақ 1905 жылы дайын болған. Бірақ үкіметтің ресми ұлықсатын алу үшін төрт жылдай тексеруден өтсе керек.

1909 жылдың шілденің 1-і күні А.Байтұрсынұлының Семей түрмесіне камалғандығы туралы жедел ақпарат тіркеліп, ол жөнінде ресми мәлімдемелер шұғыл түрде жан-жаққа таратылған. Осы аралықта Омбы өлкесінің Дала губернаторына «аса құпия хаттар» ағыла бастайды. Сол тұстағы Семей аймақтық губернаторы міндетін атқарушы Абаз: «...*Бірінші шілдеде тұтқындалған Қарқаралы қаласы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі А.Байтұрсыновты күзет тәртібімен қамау мерзімін ұзартуларыңызды сұраймын*» деп, генералға өтініш салады. Араға үш күн салып, шілденің 9-ы күні Семей губернаторына жауапхат келеді: «...*Байтұрсыновтың камалу мерзімін ұзартуға қылмыстық іс қозғау үшін сәуірдің 24-і күнгі нөмірі 104950-ші нұсқаулықтағы мәлімет жеткілікті*» деп, кеңсе басшысы Дьяченко қолын қойған.

Қол астындағы аз ұлттарды өздеріне бағынышты етіп ұстаудың түрлі тәсілдерін аярлықпен қолданып отырған патша өкіметіне бұратаналардың баспа арқылы үн шығаруы, олардың аракідік бас қосулары ұнай қоймайды.

Байқағандарыңыздай, патшаның атқамінер-шабармандары Қарқаралыдағы қазақтардан ұйымдасқан санаулы саналы топтың іс-әрекеттерінен іш тартып қалады. Олар осы астыртын топтың көшбастаушы жетекшілерін жан-жаққа ыдыратып, топ жұмысының көзін жоюды барынша қолға алады, әрі өздерінің жоспарларын жедел түрде жүргізеді. Көзі қарақты оқымыстыларды: Әлихан Бөкейхан мен Жақып Ақбаевты қудалап, елден аластатып үлгерсе, енді олардың сыбайлас-жақтасы деп Ахметті де түрмеге қамайды.

Айналасы бір айдың ішінде шұғыл жазылған жеделхаттар Омбы, Семей, Петербор, тіпті Ақмоланың губернаторына да бірінен соң бірі оқша борайды. Шілденің 15-і күні Петербордың Ішкі істер министріне *«...Өкіметке қарсы сепараттық рухта насихат жүргізгені үшін шілдеде 33-бап тәртібімен тұтқындалған Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновтың қамалу мерзімін нөмірі 104950-ші нұсқаулық негізінде ұзартуыңызды сұраймын»* деп Шмит (кейбір құжаттарда Шмидт – Р.И.) жеделхат жолдайды. Ізін суытпай 16-сы күні Семей губернаторы Тройницкий Омбы генералының кеңсесіне осы мазмұндағы қосамжарланған жеделхатты жөнелтеді. Онда: *«...Байтұрсынұлын қамау мерзімі аяқталды, мерзімді ұзарту түсу өте қажет, сол себепті шұғыл өкіміңізді күтемін»* деп ол да өкіректтейді. Патша жандайшаптарының жанталаса Ахметтің «қамалу мерзімін ұзартуды» сұрап, мазасыздана өңмендеуі түсінікті еді. Өйткені, Қарқаралы өңірінің шұрайлы жерлеріне жаппай қоныстана бастаған қара шекпенділерге қарсы тұратын негізгі адамдарды бостандықтан гөрі, түрменің тар қапасында ұстау тиімді еді. Сондықтан да оларға Ахметтен айырылғанша, министрді мың мәрте мазалау жеңілдірек болатын. Байғызша сұңқылдаған сауалдарына тағатсыздана күткен жауаптарын да алады. Петербордан шілденің 17-і күні «37636» нөмірлі жеделхат Омбы генерал-губернаторының құзырханасына жетеді: *«...15-шілдедегі Байтұрсыновтың қамау мерзімін ұзарту туралы жеделхатқа министрдің №1783 ұлықсат берілді»* деп хабарлайды генерал-майор Курлов. Осы мазмұндағы хат Омбы губернаторының кеңсе бастығынан да келеді. Айырмашылығы сіріскен цифрларды қоймаған, тек: *«...қамау мерзімі министрмен ұзартылды»* деген өздерінің жымысқы саясатын жарыса жеткізген. Арада ағылған аса құпия жеделхаттардың көздеген мақсаты біреу-ақ, ол: *«қалайда А.Байтұрсынұлын түрмеде ұзағырақ ұстау амалдары»*. Рәсімделген құжаттарда Ахметке тағылған негізгі айып – қарапайым бұқараны патша ағзамға бағынбауға, яғни өкіметке қарсы уағыздап-үгіттегені. Әрі саяси күдіктілер деп табылған Әлихан Бөкейхан, Жақып Ақбаевтармен жақын араласқандығы. Отаршыл әміршіл-әкімшіл жүйе қожайындарына керегі – қазақ қоғамына ықпал бар беделді тұлғаларды елден оқшаулау болатын. Күрескердің сағын сындыру үшін, түрмеде сотсыз, үкімсіз сарылтып ұзақ айлар бойы ұстайды.

Бастарына «қара бұлт» үйірілгенін сезген Бадрисафа жанұшыра, белін бекем буып, Ахметінің соңынан Семейге іздеп келеді. Абақтының табалдырығынан аттатпай, түрменің торкөзіне телмірткен басшыларға көңілі қалған ол, енді бар үмітті Омбыдан күтеді. Ал, Петербор мен Омбыдан өкім-нұсқау алған түрменің тоңмойын басшылары Ахметтің маңайына

Бадрисафаны қайдан жолатсын?! Ағартушының жұбайы «үмітсіз – шайтан» деп, Омбы дала генерал-губернаторының атына дереу «жеделхат» жолдап, жазықсыз түрмеде отырған күйеуіне араша болуды сұрайды. Бұл құжат ҚР ОММ-ның Сирек қорлар тіркеуіне алынып, сонда сақталған. Жеделхат Семейден 641-ретпен нөмірленіп, жазылған сөзінің саны «133» деп есептеліп, тіпті ақшасы төленгені де көрсетілген. 1909 жылдың 5-тамызында хат тиісті мекенжайға жолданған. Ресми құжатты қабылдаған Н.Мозердің тарапынан Омбы дала губернаторының кеңселік мөртабанымен «7-тамыз 1909 жыл» деп тізімделіп, белгі соғылған. Хаттың телнұсқасынан тізбеленген тіркестерді санағанымызда – 118 сөз, яғни күрделі алты сөйлем болды.

Мұрағатта ресми тіркеліп, қатталған осы құжат – Бадрисафаның Ахмет Байтұрсынұлына түрмеге дейін күйеуге шыққанының бұлтартпас айғағы. Жолданған жеделхатта Бадрисафа «менің күйеуім» деген сөзді бірнеше мәрте айтады. Егер Бадрисафа Ахметтің әйелі болмаса, мұндай сөздерді жазбаған болар еді ғой. Яғни, олардың шамамен, 1896-1897 жылдары некелескендері анық. Ерлі-зайыптылар шаңырық құрғанда Ахмет – 25 жаста, ал Бадрисафа – 19 жаста болған. Тарихи маңызы зор жеделхатты қаз-қалпында, сол кездегі ескі славяндық жазу қалпын сақтай отырып, толық мәтінін береміз.

Жеделхаттың маңдайшасына: *«Господину Степному Генерал[ъ]-губернатору»* деп бастайды бағытты сөзін Бадрисафа Иванқызы. Хат мазмұны: *«Перв[а]го [і]юля Каркаралах[ъ] арестован[ъ] мой муж[ъ], бывш[і]й зав[ъ]дующ[і]й русско-киргизской школой Байтурсынов[ъ], препровожден[ъ] Семипалатинск[ъ], где содержится тюрьм[ъ]; что послужило причиной такого несчастья, нам[ъ] неизв[ъ]стно; произведенный обыск[ъ] ничего не дал[ъ]. Думаем[ъ] на мужа сд[ъ]лан[ъ] ложный донос[ъ] киргизами парт[і]йной почв[ъ]. Теперь мужу, говорят[ъ], предъявляют[ъ] обвинен[і]е возбужден[і]й киргиз[ъ] неповиновен[і]и властям[ъ]. Несмотря такое тяжкое обвинен[і]е, до сих[ъ] пор[ъ] не приступлено производству сл[ъ]дств[і]я. Пребыван[і]е тюрьм[ъ], полная неизв[ъ]стность судьб[ъ] своей в[ъ] конец[ъ] подрывают[ъ] без того слабое здоровье мужа. Ваше Высокопревосходительство, если муж[ъ] мой преступник[ъ] закона, пусть суд[ъ] его покарает[ъ], и я покорн[ъ]йше прошу сд[ъ]лать распоряжен[і]е ускорить производство сл[ъ]дств[і]я; если же тому нет[ъ] основан[і]й, и муж[ъ] мой лишен[ъ] свободы лишь по доносу лиц[ъ], которым[ъ] то выгодно было, не откажите Ваше Высокопревосходительство, приказать освободить мужа моего из[ъ]-под стражи.*

*Бадрисафа Байтурсынова»* [38].

Жеделхатта «менің күйеуім», «күйеуім» деген сөз жеті жерде айтылады. Мұнан шығатын түйін: Бадрисафа Ахметтің Құдай қосқан қосағы болмаса, ол тұрмысқа шықпаған адамын «күйеуім», «менің күйеуім» деп жазбасы анық. Бұл кейбір зерттеулердегі «...Ахмет түрмеден шыққаннан кейін, өзіне тамақ тасыған орыс қызына аяушылық сезіммен отасқан» деген мәлімдеменің негізсіз екенін көрсетеді. Бадрисафа Ахметке араша сұраған сауалына оңды қанағаттанарлық жауап алмаған, мұны осы қордың 53-

парағында тіркелген құжат анықтай түседі: «...*Ваше ходатайства об[ъ] освобождение мужа из[ъ] под[ъ] ареста Генерал[ъ] Губернатором[ъ] отклонено*» деп жазылған. Құжатқа кеңсе меңгерушісі тек қолын қойған. Бұл жауапхат Семейге тамыздың 8-і күні жөнелтілген. Осы хатпен қоса, Семей губернаторына аса құпия түрде мынадай сұрау салынған нөмірі 5154-сауалхат та келеді: «*Губернатордың бұйыруы бойынша күзет тәртібімен тұтқындалған Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсыновтың қызметтері туралы және айыптау ісінің ахуалы қандай екендігінен мәліметтер беруіңізді сұраймын*» деп, Иванов пен Комаровтың қолдары қойылған, яғни А.Байтұрсынұлы қызмет еткен білім ордасы мен ол тұрған өлкеге тіміскілеу жұмыстарын жүргізу жөніндегі ишарат беріледі. Семей түрмесі басшыларының да күткені осы болатын, енді олар Ахметтің үстінен домалақ арыздар жинау үшін Қарқаралыға шабылады. Жаналғыштар жоғарыдан келген сауалға жауап беруге асыға қоймайды. Өйткені Ахметтей саяси күрескерді түрмеде ұзағырақ ұстауға «сылтау» қажет болатын. Ал, домалақ-мәліметтерді ұйымдастырып, жинауға уақыт керек. Сұрап алған уақытты сағызша созуға олар өте икемді, әрі шебер еді...

Сауалына сұйық жауап алған Бадрисафа Ахметін түрмеден босаттыру үшін ізденісін тоқтатпайды, керісінше үдете түседі... Әбден ызаға булыққан ол, енді патша ағзамға ықпал ететін, халық атынан сөз сөйлейтін ел қалаулысы, Мемлекеттік Думаның мүшесі Николай Лукич Скалозубов деген мырзаға хат жазып, болған жайдан оны да құлақтандырады. Бұған дәлел – Н.Л.Скалозубовтың 1909 жылы қарашаның 17-і күні Ішкі істер министрі П.Г.Курловқа жазған хаты. Енді осы сұрау хаттан үзінді келтірейік. Онда: «...*От[ъ] м[ъ]стных[ъ] жителей и жены содержащагося в[ъ] Семипалатинской тюрьм[ъ] Ахмеде Байтурсынова я получил[ъ] письмо с[ъ] просьбою ходатайствовать о выяснен[и]и его д[ъ]ла и положен[и]е*» деп жазылған, соңына мемлекеттік думаның мүшесі «Н.Скалозубов» деп аты-жөнін көрсетіп, қолын қойған. Хаттың түпнұсқасын іс жүргізушінің орнына департамент полицейі Н.Бахмут растаса, көшірмесін қабылдап алған Дала генерал-губернаторының кіші іс жүргізушісі Комаров «көшірме анық» деп қолын қойған.

Осы мұрағаттық тарихи дерек жөнінде Тұрсын Жұртбаев «Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы» атты мақаласында: «*Ресейдегі революциялық рухтағы газетте «Қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынов түрмеде» деген мақала жарияланды. Қапастағы қазақ педагогының тағдыры II Дума мүшелерінің назарына ілінді. «Бұратана халықтың зиялысының» азаматтық правосын аяққа басқандығы туралы Дума мүшесі Н.Скалозубов (асты сызылған әріп қате – И.Р.) Ішкі істер министрі П.Г.Курловқа ашына хат жазып, Ахметтің ар-намысын қорғады*» дейді. Т.Жұртбай Н.Скалозубовтың сауал жолдаған хатының тіркелген дерек көзін «*ЦГАОР СССР. қор –102,7, тізім – 7, сақталу реті – 1881, 13 – парақ*» деп көрсетеді. Осы ретте ескеретін жайт: еліміздің мемлекеттік мұрағаттарына тіркеліп, рәсімделетін құжаттардың негізгі қоры Ресей мұрағаттары арқылы іс жүзіне асырылған. Сондықтан қандай да ғылыми зерттеулерде Ресей

мұрағаттары деректерін басшылыққа алған өте орынды, әрі дұрыс. Бірақ сілтеме жасағанда сақтық танытып, мұқият болған жөн. Мұрағаттан алынған мәліметтің дерек көзін рәсімдегенде, мекеменің ішкі ережесіне бағыну қажет. Бұл қандай да бір жаңсақтыққа ұрынудан сақтайды, адасушылықтың алдын алады. Мұрағаттың ішкі Ереже тәртібі бойынша бірінші – қор, екінші – тізбе, үшінші – іс, төртінші – парағы көрсетілуі міндетті.

Жазушы-ғалымның бұл сілтемесінде аздаған ауытқулар кездеседі. Мәселен, «қор – 102, 7» деген қате, дұрысы: «102-қор, 7-іс», «сақталу реті 1881» емес, «2881», «13 – парақ» емес, «12-13 парақтар». Осы дерек Орталық мемлекеттік мұражайдың «Мұрағаттық құжаттар жинағында» Ресей мекемесінің рәсімдеуін негізге алған. Кітапта 308-ретпен: «*ГА РФ. Ф.102 7Д. ОП.1909. Д.28. Л.Л.12-13. Подлинник*» деп жазылған. Бұл құжаттың екінші данасы біздің елдің мемлекеттік мекемесінде былайша рәсімделген: «*ҚР ОММ. 64 қор. 1 тізбе. 5832 іс. 58-парақ*». Жазушы Н.Скалозубовтың хатын: «...*Семейде тұрмеде жатқан Ахмет Байтұрсыновтың әйелі мен жергілікті тұрғындардан оның ісі мен жағдайын анықтауды ұсыныс жасаған хат алдым. ...11 октябрь күні маған жазған хатында – оларды, тұтқындарды «аяусыз тепкілейтінін» хабарлады*» деп қазақша сөйлеткен. Осында дума мүшесінің аты-жөнінде қате кеткен. Өйткені, біздегі нұсқа – ҚР ОММ қорынан алынған ксерокөшірме. Депутаттың аты-жөні «Н.Скалозубов емес, Николай Лукич Скалозубов».

Ресей мұрағатындағы кейбір құжаттарда Скалозуб» деп те рәсімделген. Мәселен, 1909 жылы желтоқсанның 9-ы күні Зуевтің Дала генералы Шмиттің атынан жазған құпия хатында: «*Мәртебелі тақсыр Евгений Оттович, мемлекеттік Дума мүшесі Н.Скалозуб хатының көшірмесін жібере отырып, Өзіңізден осы хаттың мазмұны жөнінде менің де құлақтануыма қарсы болмауыңызды сұраймын*» дейді. Осы деректі негізге алған ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед «Алаш ардагері Жақып Ақбаев» атты монографиясында – «Скалозуб» деп береді. Зерттеуші «*Қазақтың халық ақыны*» аты мақаланың басылуына және мемлекеттік дума депутаты салған сұраныс-сауалға Әлихан Бөкейханның ықпалы болған-ау» деген болжамдар айтады. Бұған қосарымыз: Ахметтің ерікті түрде қоныс аударуына жұбайы Бадрисафаның да үлкен септігі тиген. Саяси күрескердің сарылып жатқан түрмесінен жұбайының губернаторға жолдаған бірнеше жеделхаты мен ел қалаулысы Дума депутатына жазған өтініш-хаты «Ахмет Байтұрсынұлының Орынборға жер аударуына себепші болды» деп айтуға толық негіз бола алады.

Енді А.Байтұрсынұлының тағдырына арашасы болған Николай Лукич Скалозубов кім? Осы жайдың мәніне тереңірек үңіліп көрелік. Алаштың Әлиханының деректеріне сүйенсек, Н.Скалозубов Мәскеудегі Петровский-Разумовский академиясын бітірген. Мамандығы – агроном. Ол Сібір мұжықтарының шаруасын мәдени жолға түсірген, ғылымы асқан, танымы терең жан. Мұжықтарға бас болып, жетекшілік еткені үшін, оны 1906-шы жылы абақтыға жапқан, соңыра Мұхит маңындағы Березов қаласына жер аударған. Мұндағы Тобыл мұжықтары 2 һәм 3-думаға оны депутат етіп сайлаған. Ол осы 3-думада қазақ жері үшін қазақтың өз депутатындай қызмет

атқарған. Мәжілістерде қазақтарды қорғап сөйлеген. Қазақтың хал-ахуалын орыс қоғамы білмейді. Сондықтан қазақ тұрмысы, қазақ салты, шаруасы турасында орыс тілінде кітап шығарып, газет, журналдарға жазып, орыс жұртының саясаттағы адамдарының көзін ашуды зор мақсұт тұтқан. Өскемен уезіне қарасты «Қошанай» жерін мұжықтан айырып, қазаққа қалдырған да осы Скалозубов болған. 1910 жылы Қарқаралыдан Хасен, Ыбырай, Смахан, Бодаубек, Ахмет, Райымбек баласы Сүлеймен 2 жылға жер аударылады. Жазықтары: бірінің – Әлиханмен туысқандығы, енді бірінің – Ахметтің өлеңін жатқа айтқандығы. Алты жігіттің еліне қайтуына көмектескен де осы Скалозубов болған екен. Депутаттың атына айтылған осы жылы сөздер, оның қазақ жұрты үшін қаншалықты қадірлі жан болғанын айғақтап тұр. Әрі мұндай лебіз Алаштың ақиығы Әлихан Бөкейханның аузынан шығуы Николай Лукичтің абыройын қалың қазақ ішінде, тіпті асқақтатқаны анық.

Жоғарыда аталған Омбы Дала генерал-губернаторы кеңсесінің «5154» нөмірлі сауалхатына Семей губернаторы тек қыркүйек айының екінші онкүндігінде ғана жауап береді. Қыркүйектің 13-і келген жауап хат ұзын-ырға үш бетке толтырылып, құжат соңына губернатордың және аса маңызды тапсырмалар шенеунігінің қолдары қойылады. Құпия хабарламада: *«...А.Байтұрсынұлы Қарқаралы уезі қырғыздарының (қазақтар) арасында өкіметке қарсы сепараттық рухта насихат жүргізген және Семей облысынан тыс жерге жер аударылған Жақып Ақбаевты еліне қайтару туралы кесім жазған»* деп, тағы толып жатқан ел ішінен жинаған жалған жалаларды, өздерінің ішкі есептеріне қарай мәлімдей отырып, нақ осы уақытта Ахметті босату аса қауіпті деп жеткізген тажал Тройницкий өзінің арам-пиғылын іске асырады. Шілденің басында түрмеге түскен Ахметті, арада «43» күн өтсе де жауап алмай, тергеу жүргізбей текке ұстайды.

Ағартушы-күрескер Ахметтің Семей түрмесіне қамалғанға дейін, оның қазақ оқығандарына рухани серпіліс әкелген, атақты «Қырық мысал» атты кітабы Петербордан басылып шыққаны барша жұртқа мәлім болатын. Әрі бұл кітап қалың ұйқыда жатқан қазақ даласын дүр сілкіндіргені, көкірегінде көзі бар, санасы ояу жандарға жылт еткен күн сәулесіндей дарығаны, бұқара жұртты бірлікке шақырған «елшілдік ұраны» болғаны қазақтың кең байтақ сар даласына самал желдей жарыса тараған-ды. Бұл жинақ жалғыз емес еді, тобықтыға кеңінен танымал хакім Абайдың «Өлең» кітабы, мадиярлардың мадақ тұтар мақтанышы Міржақыптың «Оян, қазағы!» қаз-қатар шығып, қалың бұқара «жұрттың қамын жеген жыр-жинақтарға» енді бас қойған кезі болатын. Осы тұста патша шабармандарының бұқаранының назарын қаратқан Байтұрсынұлын қасақана қапасқа қамағаны, қазақ оқығандарының ашу-ызасын тудырды. Аханның қаламынан шыққан азаттық жырға сусаған ел, енді қол қусырып, тыныш жата алмады...

Бұл жөнінде Санкт-Петербурдың «Современное слово» газетінде қарашаның 19-ы күнгі 682-санында *«Киргизск[і]й народный поэт[ъ] в[ъ] тюрьм[ъ]»* деген мақала жарияланады. Ақпараттық мақалада дарынды қазақ ақыны, Қарқаралы орыс-қырғыз мектебінің меңгерушісі А.Байтұрсынұлына нақақтан тағылған қылмыстарды былайша тізбеленген: 1).Осы қыста орыс-

қырғыз мектебінің оқушылары қаланың тұрғыны бір сарт адаммен төбелескен; 2). Мектепте орыс оқушыларын оқытпайды; 3). 1905 жылы патша ағзамға қазақтар атынан құзырхат жазуға белсене қатысқан; 4). 1-ші мемлекеттік дума мүшесі: Ә.Бөкейханов пен сайлаушы Ж.Ақбаевпен сыбайлас; 5). Орыс-жапон соғысы кезінде патриоттық танытпады. Қызметтен босаған Байтұрсынұлының құрылтайшыға жағдайды түсіндіргені, ал құрылтайшы оны бұрынғы қызметіне қайта қоймақшы болғаны айтылады. Бұл ақпарат Семей губернаторына мәлім болған соң, оны тұтқындады, Ахметке қазақтар арасында салық төлемеуге насихат жүргізді деген айып тағуда. Бес айдан бері тектен текке түрмеде отыр. Ахметтің губернатордың атына жазған өтініші қараусыз әрі жауапсыз жатқаны, әрі оған ешқандай айыптың анық қойылмағаны, абақтыдан босатпағанын жазған. Мақаланы газет редакциясының қызметкерлері арнайы дайындап басқан болуы керек, өйткені, нақты авторы көрсетілмейді. Осы мақаланың үш ай бұрын «Речь» атты газетте 19-шілдеде жариялағаны туралы мәлімет ҚР ОММ-ның 2009 жылғы жинағында бар. Кітаптың 298-ретпен баяндалған дерегінде 19-қарашадағы «Современное слово» газетіндегі мақаланың мәтіні бірдей.

Мақала патша үкіметінің арнайы мекемесі «Газеттік қиындылар бюросы» тарапынан «қара тізім» қатарына енгізген. Байқағандарыңыздай, патшалық тіміскі жүйенің «қадағалаушылары» БАҚ-та басылған «әлеуметтік мәселе» деп көтерілген өзекті мақалаларды назарларынан қалт жібермей, бақылауларында ұстаған. Мақала туралы Дала губернаторының кеңсесіне Семейден толық ақпарат Тройницкийдің тікелей мәлімдемесімен уақтылы жеткізіліп отырған. Желтоқсанның 30-ы күні үш беттік мәлімдемені кеңсе әкімшілігі «1910 жылы қаңтардың 7-сі күні» қабылданғандығы жөнінде мөр қойған. Мұнда жоғарыда айтылған мәліметтерден бөлек, Ахмет меңгерушілік лауазымнан босатылғаннан кейін, оның орнына тағайындалған қызметкер орыс-қазақ училищесіне бірден 12 орыс баласын қабылданғанын баса хабарлайды. Бұл жылымшы мәлімдеменің астарында Ахметті орысқа қарсы «ұлтшыл» етіп көрсетудің айла-тәсілдері көзделіп, ағартушылық абыройына нұқсан келтіруді алдын ала жоспарлаған.

Мұрағат деректеріне сүйенсек, «Қазақтың халық ақыны түрмеде» деген өзекті мақала бірнеше басылымдарға қаз-қатар шығады. Мәселен, «Русские ведомости №267», «Волынь №322». Ал «Оренбургский край» атты газеттің 1909 жылы 374-санында М.Бекметовтің «Қазақ ақыны» деген мақаласы жарық көреді. Мақала авторы күрескер Ахметтің қоғамдық, ағартушылық, ақындық қызметтеріне кеңінен тоқталып, оған тағылған айыптардың негізсіз екенін дәлелдеп, заң орындарынан оны қорғап шығуын талап етеді.

Мемлекеттік Дума депутаты Н.Скалозубовтың Ішкі істер министріне Ахметтің ахуалы туралы жазған хаты Семей губернаторы Тройницкийдің де тынышын кетіреді. Өйткені, бұл сауалхат та, оған Дала генерал-губернаторы кеңсесіне кезекті анықтамалық-мәлімдеме жіберуге міндеттейді. Бірақ, жалған мәлімдеме жазудың «шебері», халық қалаулысының қарашадағы сауалына жауап жазуға асықпайды... Араға айдан аса уақытты салып, келер жылы «депутат айтқан ақпараттарды негізсіз» деп жоққа шығарып, керісінше



бар бәлені Ахметке араша сұрағандардың басына үйіп-төгіп, өздеріне тағылған жала дейді. Егер түрме күзетшілері тарапынан жасалған қысымшылық, ұрып-соғу болса, сол адамдардың атын атап көрсетуін Н.Скалозубовтан анықтап, оларға әкімшілік тиісті жаза қолданатынын айтып, бет-аузы бүлк етпестен 1910 жылдың 7-қаңтарында хабарламалық хатын жібереді.

Тройницкийдің талай-талай айла-тәсілдерінің тұйықтығы салдарынан, Ахмет абақтыда анықталған айыбы болмаса да, тағы айлар бойы сарылады. Ел-жұртынан хабары болмай қамығады. Артында аңырап қалған Құдай қосқан қосағын, құлыным деп құрақ ұшқан анасын, көк аспанның астындағы керілген кең жазира даласын, қамсыз ұлтын ойлап, санасы шарқ ұрған Ахмет түрме талқысында ширыға түседі. Түпсіз түрлі ойлар жүрегіне жыр боп құйылады. Абақтыдан «Анама хат» деген өлеңін елге жолдайды. Мұнда: «...Семейдің түрмесінде отыр балаң, Мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ. Өкімет – өр зорлыққа не бар шараң?!» деп, басына түскен тауқыметке көнбеске амалының жоқтығын айтып, анасын жұбатады. Бірақ, бұратаналық бұғаудан құтылуды ойлағандардың қай-қайсысының да патша тырнағына ілінгені туралы: «...Тайпалған талай жорға, талай тұлпар, Тағдырдың кез болып тұр кермесіне. Солардан жаным-тәнім ардақты емес, Орынсыз күйзелейін мен несіне» деп, жүрекжарды толғамын ел-жұрттың талқысына тастайды. Осылайша қайғысына қаламын қайраған Ахмет артындағы адасқан жұртына жөн көрсетуді Құдайдан тілеп, бабаларына сыйынады: «...Он екі имам әулие, Жиырма сегіз әмбие, Қолда өңшең аруақ! Қара балуан Жәнібек! Қаз дауысты Қазыбек! Жетім қалған халқыңа, Тұлға болып артыңа, Кім тиянақ қазық ед?» деп, елінің таран-тараж болған жеріне, ит пен құсқа жем болған халіне күйініп: «...Адасқанын Алаштың, Түзу жолға түсір, хақ» деп тілейді Тәңірден.

1909 жыл Ахметтің басына үлкен соққы болып, қасірет үстіне тағы қайғы жамайды. Ол бас азаттығынан айырылып, түрменің қапасында бір күйзелсе, 17 жыл өмірін айдауда өткізіп, елге келген аяулы әкесінің бақилық болғанын есітіп, «қолының қысқалығына» құсаланады. Ауыр қаза жанын күйзелткенімен, Ахметке әке қабіріне топырақ салу бұйырмайды. Осы жерде Ақтас пен Байтұрсынның айдаудан оралған кезеңіне тоқталсақ. «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деген аталар сөзін Алла қош көріп, олардың табаны туған жердің топырағына 1902 жылы қайта тиеді. Елге оралған Шошақ балаларын Торғайдың барша жұрты тайлы-тұяғымен «ақ түйенің қарны жарылғандай» арқа-жарқа қуанып, үлкен сый-құрметпен қарсы алады. Жол-жөнекей тоқтаған ауылдары, арып-ашқан ағайындыларға ат-көлігін мінгізіп, күстәланған көңілдерін аулайды. Жат жерден топырақ бұйырған Ақтастың бәйбішесі Үбіжанның қазасына иманды болсын айта отырып, артындағыларға амандық тілейді. Қайта қауыштырған Құдайға шүкіршілік етіп, олардың жетектеріне мал байлап, дүние-мүлікті қоса береді. Байтұрсындай сардарларын аман көргендеріне қуанған ел-жұрт, «ақсарбас» айтып, оған «Ақжелең» деген жүйрік тұлпарды сыйлайды. Осылайша

Сарытүбектің сар даласына жеткенше, ағайынды екеудің дәулеті тасып, өз үйірлеріне қосылады.

Ағайын-туғандардың ортасында жеті жылдай дәурен құрған Байтұрсын 66 жасқа қараған шағында баласы Ахметтің басына түскен сын-сағаттың соңы қалай аяқталғанын білместен, мәңгіге көз жұмды. Дегенмен, баласының «билеуші тілді» меңгеріп, орыстың Крыловтай «тілі – мірдей, мысалы – тағылым» тұлғасының туындысын қазақша сөйлеткенін көріп, ел атынан патша ағзамға сауал салғанын дәтке қуат етіп, сан мәрте «тіл-сұқтан аман болғай» деп, Ахметінің ата баласы ғана емес, ұлт сөзін сөйлер адам болғанына шүкіршілік етеді. Ал, үлкен әкесі Ақтас «өлгеннің артынан өлмек жоқ» демекші, әрі ер адамның жалғыз басты тұрмысының кейпі келмеген соң қайта үйленеді. Ақтас інісі Байтұрсынның қазасын ағайындарымен ел болып көтеріп, ас-суын беріп, ақыретке қазақ ата салтының рәсімімен жерлейді. Өзі 1920 жылдарға дейін өмір сүреді.

Бадрисафа Петерборға салған сұрауын тоқтатпайды. Ол Ахметті бостандыққа шығарып алу қамымен, Семейде айлар бойы сарыла сандалып, уақытша пәтер жалдап тұрады. 1910 жылы қаңтардың 5-і күні Петербордың Ішкі істер министріне тағы кезекті жеделхатын жөнелтеді. Сауалхатында күйеуінің түрмеде отырғанына 7 ай болғанын, ал тергеу амалының қараша айында аяқталғанын айта келіп, мәртебелі тақсырдан Ахметті босатуды немесе кепілдікке шығаруды сұрайды. Жеделхатта: *«Мой муж седьмой месяц в тюрьме порядке охраны дознание кончено ноябре следствия нет почтительнейше прошу ваше высокопревосходительство выпустить на поруки или под залог»* деп жазады Б.Байтұрсынова. Бадрисафаның тынымсыз ізденістері ақыры жауапсыз қалмайды. Оның үстіне жан-жақтан бұршақша жауған дүбірлі мақалалар, ел қалаулысы депутаттың шенеуніктерге жіберген сауалының үлкен септігі тиіп, Семей түрмесінде айыпсыз қамалған А.Байтұрсынұлына *«...өз Отанынан тыс жерге жер аударылсын»* деген үкім шығарылады. Нақтырақ, 1910 жылы қаңтардың 12-сі күні Семейден Омбының полиция департаменті директорына ротмистр Леваневскийден хат жөнелтіледі. Онда: *«Дело Ахмета Байтурсынова произведено порядке охраны, 11 января губернатором представлено генерал-губернатору дальнейшего направления ходатайством высылке на пять лет, тяжесть падающих обвинений исключает возможность освобождения. Подробное донесение этому делу представлено мною департаменту полиции 7-го января за №495»*. Хат соңына қолы қойылған. Арада тағы да тасбақаша табандап күндер жылжиды. Бірақ, Ахметті босатуға олар асықпайды... Қыстың қақаған қаңтары арта қалып, мұсылмандардың асыға күтетін Наурыз да кіреді. Жердің тоңын жібіте келген көктеммен бірге жыл құсындай жағымды хабар жетеді. Семей губернаторы 7-наурызда Ішкі істер министрінің қаулысын хабарлайды. Ішекше созылған түрмедегі азапты күндер артта қалып, А.Байтұрсынұлы Орынбор қаласына 1910 жылдың наурызда қоныс аударады. Бұл Ахметтің туған өлкеден «саяси күдікті» ретінде алғаш жер аударылуы еді.

Жалпы, Орынбор шаһары – Ахметке бұрыннан таныс қала, әрі жүрегіне ыстық мекен болатын. Өйткені, ол осында оқып, білімі жетілді, үлкен өмірге «мұғалім» деген жолдама алды. Араға талай жылдарды салып, тағдыр оған осы қалаға қайта келіп, тұруды маңдайына бұйыртты. Қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының қазақ жұрты үшін жасаған алуан қызметінің кіндігі де осы Орынбордан бастау алады. Орталық шаһарда нағыз көшбасшылық қызметі басталған қайраткердің қым-қуыт күндеріне көшпес бұрын, Қарқаралыда қамалып, оның соңы Семей абақтысына ұласқанда, осы ахуалдың барлығын моншақша тізбелеп, қатаң қадағалаған Дала губернаторы кеңсесінде үздіксіз жүргізілген құпия жеделхаттардың легі толастамағанына жоғарыда мұрағаттық ресми деректерден үзінділер келтірген болатынбыз. Бұл жөнінде тағы да губернатордың гулеген құпия хаттары алыс аймақтарға жөнелтіледі. Мәселен, Омбыдан – Семейге, Семейден – Омбыға, Петербордан – Омбыға ағылған сұрау-хаттардың санында есеп болмаған. Өйткені, Ахмет – патша ағзамға қарсы пікірдегілермен бірігіп, әміршіл-әкімшіл үкіметке қарсы үгіт-насихат жүргізген саяси күдікті ретінде қоғамдық ортадан оқшаулатылған болатын. Саяси күрескерді қазақ жерінен тыс Орынборға жер аударуға өкім шығарғанның өзінде, Дала генералының жаны тыныш таппағанға ұқсайды. Олар енді Ақмола губернаторына, Ақмола облысының уездік бастығы және полицейлік бөлімдерге тағы кезекті аса құпия-жеделхаттарын жібереді. 1910 жылы ақпанның 25-і күні Ақмолаға жолдаған нөмірі 39-хабарламада: «...*Ішкі Істер министрлігінің 20-ақпан күнгі өкімімен Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің бұрынғы меңгерушісі Ахмет Байтұрсынұловқа Ақмола облысы өңіріне екі жылға дейін кіруге тыйым салынады*» деген қатаң тапсырма берілді. Мұның ізін суытпай, наурыздың 5-і күні осы мәлімдеме Ақмола облысы уездік бастығына 726-нөмірлі өкіммен мөрленіп, жедел жөнелтілді. Араға екі күн салып, 7-наурызда Ақмола губернаторына толық ақпарат қамтылған мәлімдеме тағы тоғытады. Онда саяси күдіктілер қатарында: Жақып пен Ыбырай Ақбаевтар, Смахан Бөкейханов, Бұдабек Рашибеков, Смайыл Байтеновтер көрсетілген.

А.Байтұрсынұлының түрмеде жазықсыздан жазықсыз отырғанын, патшалық билік және оның шабармандары білсе де, сол тұстағы бұратана халықтың ішінен шыққан сауатты қазақ зиялысынан тартынып, оны қатты бақылауда ұстағанды жөн деп тапқанға ұқсайды. Ағартушы жөнінде Н.Скалозубовтың Ішкі істер министріне жіберген хатындағы талап-сауал: «...*Арестованъ онъ 1 июля и до сих[ъ] пор[ъ] ему никого обвинен[і]я не предъявлено*» деген сұраулы мәліметінен «А.Байтұрсынұлын айыпкер» деп табуға ешқандай негіздің болмағанын анық көруге болады.

Орынборда атқарылған орасан еңбегі туралы А.Байтұрсынұлы өзі басшылық еткен «Қазақ» газетінде «Губернатор өзгертілулері» мақаласында: «...*өз басым Тройницкийге алғыстан басқа ешнәрсе айтпаймын. Өйткені жалған жала, жасырын шағымға инабат етіп, бұлдаушы болмаса, менің үстімнен жасырын шағым болмас еді. ... шағым болмаса, мен Қарқаралыдан Орынборға қуылмас едім. Орынборға қуылмасам, Қарқаралыда тұрып осы істеп отырған ісімді істей алмас едім. Елу-алтыс балаға гана берген*

*сабақтан алты миллион қазақта алаламай істеп отырған ісімді артығырақ көремін»* деп жазады. Мәлімдемеде Ахметтің «қуғындалуының» өзін «ел ризығы үшін» басына жіберілген «сынақ» деп қабылдағанын көреміз. Шындығында, ағартушы ұстазды Алла-тағала біріншіден, адам етіп жаратқаныменен, қоғамдағы болып жатқан әр түрлі әлеуметтік ахуалдар оны өмір сахнасына күрескер-қайраткер етіп шығарды.

Күрескер «Өмірдерегінде»: *«...Из тюрьмы выпустили с запрещением в пределах казахских областей и с правом выбора местожительства в других губерниях России. Выбор мой пал на город Оренбург, как на ближайший к Казахстану пункт и прибыл туда в марте 1910 года»* деп жазса, «Өмірбаянында»: *«...Орынборға 1910 жылдың 9-наурызында келдім»* деп, нақты мәлімет береді. Орынборға келгеннен кейін «Қазақ» газетін ұйымдастырғанын, сол басылымның редакторы болғанын, осы тұста аталған газеттің жұмыстары барысында басқарушы биліктің әкімшілігі тарапынан бірнеше рет айыппұл төлеуге тіпті, кейде тағы «түрме тұтқыны» болып отыруға мәжбүр болғанын жазады. Ағартушының айтқандарынан көрінетіні, Орынборды «тұрақ» етуді оның өзі де қалаған, бұл таңдауының астарында патша ағзамның әділетсіз билігіне ширыққан күрескердің өзіндік діттегендері болғанын көреміз. Ұлтының келешегі үшін мақсаттарын іс жүзіне асырудың қолайлы жері, әрі оңтайлы сәті осы орталықтандырылған Орынборда ғана мүмкін болатынан зор үміт күткен.

Мұрағаттық тарихи деректер бойынша сараптасақ, «Қазақ» қоғамдық-саяси әдеби газетінің алғашқы нөмірі 1913 жылы ақпанның 2-сі күні шығады. Газет аптасына бір рет, қаржы көтеріміне орай, кейде екі рет басылым көріп отырған. Қалыптасушы қоғамдағы заман ағымына қарай *«...газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі»* деп таныған күрескерлерге осы басылымға жетекшілік жасап, оны өз уақытында басып, шығару жұмыстары, жалпы, қазақ ұлтына үнқағаз арқылы қызмет жасау оңайға түспеген. Мұны Ахметтің Орынборға 1910 жылдың басында келсе де, араға үш жыл салып, газетті шығаруға әрең қол жеткізгендіктерінен көруге болады. Шындығында, ұлт газетін шығаруды Алаш арыстары патша атына құзырхат жолдайтын 1905 жылдан жоспарлаған. Құзырхатта көтерген 11 мәселенің үшіншісі – қазақ тілінде газет шығару болатын. Бірақ, әлеуметтік ортадағы түрлі кедергілердің салдарынан, олар ұлт газетін шығаруға араға 7-8 жыл салып, бақуаттылардың қаржылай көмегінің арқасында мүмкіншілік алады.

Орынбор облысы Мемлекеттік мұрағатының деректеріне сүйенсек, ол жаңа қонысқа келген соң, Торғай-Орал переселен (қоныс аударушылар) партиясына кеңсе ісін жүргізуші болып жұмысқа кіреді. Бұл мекемеде шамамен, екі жарым жылдай уақыт, 60 сом жалақымен ерікті жалданушы болып жұмыс жасайды. Осы уақыт аралығында ол ұлтының келешегі үшін алдына қойған жоспарларын іс жүзіне асыру мақсатында, қазақтың оқымыстылары: Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлыларымен бірігіп, газет шығару ісіне қажетті ең өзекті мәселелерді шұғыл шешуді қолға алады. Олар баспасөзге аса қажетті қаражат көздерін, әрі ұлт газетіне жазылушыларды ұйымдастырады. Ең бастысы, қазақ ұлтының тарихи атауы

– «Қазақ» атымен шығатын газеттің жазылым тілін анықтап та алады. Бұл басылым қазақтың төл жазуымен шыққан тұңғыш газет болатын.

А.Байтұрсынұлы «...сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген қағидасын әрбір бұратана халықтың ұлт болып қалыптасуындағы ең өзекті мәселе» деп қарайды. Оны «Орынбор һәм 10 пеуірал» атты мақаласында талдап таратады: «...Тарих жолына қарағанда келімсек жұрт күшті болса, тұрған жұрт айақ асты болып азып-тозып жоғалмақшы. Тұрғын жұрт күшті болса, келімсек жұрт сіңіп, тұрғын жұрттың түріне түсіп, бөтендігі жоғалмақшы. Екеуі тең болса, бір-бірінен кем болмай, бірі-біріне жем болмай, қатар тұрып күнелтіп, әр қайсысы өз алдына ұлт болып тұрмақ» деп, ұлт күшінің қандай болу керектігін айтады. Өз жұртының елдігінің негізіне тереңдеп, «...Қазақ деген қашаннан өз алдына ұлт болып, Еділден Ертіске, Оралдан Ауғанға дейін тұтас тұрған халық еді. Арамызға әр түрлі жұрт кіріскенде солармен қатар, атымыз жоғалмай, қазақ ұлты болып тұра аламыз ба?» деп, араласқан ұлттар арасындағы қатынас тілінде қазақтың жайы алдағы күнде қалай болмақ деген өзекті мәселені көтереді. «...Ұлттың сақталуына да жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. ...Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» дейді. Сондықтан да әр тілдің айдауында жүрген өз ұлтына ең қажетті, аса зәру мәселе – Қазақ әліпбиінің таңбасын жасауды Орынборға келген бетте қолға алған. Ол өзіне дейін түзілген кирилл таңбасындағы қазақ алфавитіне аса мойынсұнбайды. Қазақ жұртының төл, ана тілін бұзылмаған саф қалпында сақтау үшін қандай таңбаны алу керектігіне үлкен мән беріп, осы жолда бұрынғыларға ұқсамайтын төтеден соны жол іздейді. Өзінің ұзақ жылдар бойғы мектепте бала оқытқан тәжірибесі мен ізденістері барысында кирилше жазудың орыс патшалығы боданындағы қазақ ұлты үшін тіл саясатындағы «тұсау», тіпті «бұғау» деп түсінеді. Бұратана жұртқа қасақана енгізілген мәжбүрлі жазудан арылудың барлық амал-тәсілдерін қарастырады. Ахмет сол себептен де жаңа әліпби таңдауға аса сақтықпен қарайды. Қазақ ұлтының болмыс-бітімін жоғалтпайтын, оның өзіне ғана тән табиғи дыбыстық ерекшеліктерін бере алатын, әрі исламды «діл мен діннің лұғаты» деп зерделегендіктен, ол өз таңдауын араб графикасына жасайды. Сонымен қатар, ежелден қазақ жұртының қазақ болып қалыптасуындағы келе жатқан қадим жазуындағы дала данышпандарының көне зерттемелерін негізге ала отырып, ол өз таңдауын жұрт талқысына Қазақ газеті арқылы ұсынады.

Бұл аралықта Ахметтің «Қырық мысалы» кітабынан басқа, 1911 жылы «Маса» жинағы да бұқараның қолына тиген болатын. Ахаң шығармаларының қалың ұйқыда жатқан қазақ жұртшылығына әсер еткені соншалық, қаламдас інісі М.Әуезов оның бұл туындысын «...әдебиеттегі елшілдік ұран» деп әспеттеді. Ал ұлттың үні болған «Қазақ» басылымы туралы: «...қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей

*ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң, «Маса» болып ызыңдап оятамын деп, ұзақ бейнетті міндет қылып алған Ахаңның екпіні болатын»* деген зор мақтанышын қалың қазақ халқына уағыз етеді. Шындығында, қазақ оқығандарының арасында басым көпшілігінің тілі өз туған тілінен алыстап, «татарша оқығандары татар тілімін», «орысша оқығандары орыс тілімен» таныла бастағанда, олардың рухын оятқан Ахметтің жанайқайынан туған «Масасының» тілі еді! Орыс патшалығының обыр саясатын ерте ұққан ол, қаперсіз жатқан елінің қапыда қалмауының қамын ойлады. Сол жолда бұратана ұлтының ұғымына жететін, селт еткізер алмас қылышты, оның бабадан мирас болған «төл тілі» деп білді. Күрескер қазақ санасын ұзақ жылдар бойы билеген салғырттық уын жою үшін «тілін қаламына безейді». Ақиқатында, Ахметтің айшықтары Мұқаңша толғасақ, *«қаламынан тамған бал, ұлтына ем болып дариды»* яғни, жұрттың қан жылаған жүрегінің қылын дөп басып, ұлтын соңынан ертеді.

Қазақ деген ұлыстың ұлт болып қалыптасуының тамыры тереңде жатса да, оның бірі-бірімен қатынас құралы ретіндегі төл тілі – сөйлесу тілі болғанымен, төл жазуы өзінен ілгері жұрттың таңбасына тәуелді болды. Ғасырлар бойы бөгде жұрттың таңбасына таңылу, тіл майданында өзінің тарихи тұлғасы – Ахметін күрес сахнасына шығарды. Тілімізге төтеден түрен салып, дербестік әперу бақыты Ахметтің маңдайына жазылған тағдырдың тауқыметті де ең үлкен сынағы болатын. Ахаң түрлеген ана тіліміздің ұлт тілі ретінде мойындалуы оңайға түскен жоқ. Сан рет сүзгіден өтіп, талай-талай талқыға түсті. Ілімі мен білімі озған елдердің ғалымдары да бодан елдің болмысы бөлек баласының бойындағы «ұлттық бұлқынысты» көрді. Дарын иесінің даралығын таныды, әрі үлкен сынақтан сүрінбей өткенін мойындады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін Ахаң әліпбиі туралы айтылған айшықтарға жүгінелік. Мәселен, А.Н.Самойлович «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» (1919), Е.Д.Поливанов «Қырғыз-қазақ жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы» (1924), Н.Ф.Яковлев «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» (1928) туралы ғылыми зерттеу мақалаларын жариялады. Ал 1930 жылы Мәскеуде жарық көрген Әдеби энциклопедиясының 1-томына Ахмет туралы қысқаша анықтамалық, 1931 жылы осы жинақтың 5-томына «Қазақ (Байтұрсыновтық) әліпбиі» енді. 1967 жылы Нью-Йоркте жарық көрген «Орталық Азия орыс билеген ғасырда» деген зерттеу еңбекте Америкадағы Колумбия университетінің профессорлары: Эдвард Олуорд, Ян Муррей Мэтли, Карл Х.Мэнгес өз шәкірттерімен бірлесіп, Орта Азия халықтары мен қазақ халқының экономикалық, саяси, мәдени даму жолдары туралы – олардың ұлттық сезімінің оянуы, интеллектуальдық жағынан өсуі, әдебиетінің дамуы жөнінде, әсіресе, әр халықтың осы үлкен саяси істерде зор қызмет көрсеткен қайраткерлері туралы мол мағлұматтар берген. Сол тұста өз елімізде «халық жауы» деп мансұқталып жүрген А.Байтұрсынұлы туралы 16 беттік пікір білдіріп, онда оның саясат, әдебиет, мәдениет майданындағы ерлік істерін ерекше бағалаған. 1974 жылы түркітанушы А.Н.Кононов «Байтұрсынов

Ахмет Байтұрсынұлы» туралы анықтамалық сипаттама жазды. 1985 жылы Оксфордта шыққан «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы» атты жинаққа М.Дулатұлының Ахмет туралы биографиялық очеркі енді.

1919 жылы А.Самойлович «Литература Востока» басылымында «Түрік халықтарының әдебиеті» деген мақаласында А.Байтұрсынұлының ғалымдық қайраткерлігі жөнінде ғылыми анықтамалық сипаттама жасайды. Онда: Ахметті қазақ тілі орфографиясының реформаторы, қазақ грамматикасы және қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаушы деп нақты баға береді. 1924 жылы Е.Поливанов Ташкенттің «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета» басылымында Қазақ жазуы (орфография) мен таңбасының таласты мәселелері тақырыбы аясында Қазақ әліпбиіне «Байтұрсуновская графика» деген атау беріп, осы жаңа емле туралы: *«...эту последнюю форму, которую приняла казах-киргизская графика в 1924 году, (...) считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы как крупным культурным завоеванием»* деп, тарих алдында әділетті бағалады. Яғни, әліпби таңдаудағы Ахметтің «төте жазуын» ұлттық таңбаның тарихи қалыптасуындағы ең ірі мәдени жетістікке теңеді. Орыс ғалымының *«...енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда кемелденген, жетілген ұлттық графика»* - деген ғылыми мәлімдемесі қазақтың жаңа қалыптасқан ұлттық ғылымына зор мақтанш әкелді. Ал тұлғаның замандастары: *«...Ақаң түрлеген ана тілі», «...Жаңа алфавит тіліміздің таза сақталуына, ...әлемдік мәдениетпен араласуға, ...халық мектептерінің өркендеу жолына алып адым жасады» «Қазақ әліпбиі» мен «Қазақ тілінің дыбыс және сөз жүйесі атты оқулықтарының өн бойына сыйғызған өзекті өзгерістерінің өзі қазақ грамматикасына бөлекше реңк әкелді»* деді. Олар сол тұста-ақ, Ахаң әліпбиінің жұртшылық тарапынан зор қошеметке бөленгенін айтып, жабыла ақпарат беттерінде жарыса жазды. Тіпті, осы төте жазуды негізге алып, көрші елдердің қырғыз, әзербайжандар тағы-тағы басқалардың «тіл көшін» түзегені тарихтан белгілі.

Сонымен, Орынбор қаласы – Ахмет Байтұрсынұлының ата баласы емес, Алланың құлы адамзат баласының бірі «қазақ» деген ұлыстың ісіне бел шешіп кіріскен кезеңінде пана болған рухани Отан. Бала оқыту жүйесімен ерте таныс болған Ахмет, осы саладағы қажеттіліктерге де ерекше назар аударған. Қазақ тілін зерттеуге кіріскені жөнінде былайша баяндайды: *«...По приезде в Оренбург стал заниматься, во-первых, исследованием казахского языка в фонетическом, морфологическом и синтаксическом отношениях, во-вторых, реформой казахского алфавита (не шрифта) и орфографии в сторону упрощения; в третьих, очищением казахской письменной речи от лексических засорений и синтаксических построений ее от иноязычных влияний; в четвертых, перенесением прозы (деловой, публицистической и научной письменной речи) с рельсов книжного языка на рельсы живого разговорного языка через стилистическую обработку и через изобретения*

научных терминов из казахских слов. Все это проводилось в жизнь через составляемые мною учебники и редактируемую мною тогда газету «Казах». В этом направлении продолжалась моя работа вплоть до 1918 года». Шын мәнісінде, Ахмет әр тілдің жетегінде жүрген қазақ жұртының төл жазуы – Әліпбиінің таңбасын түрлеп қана қойған жоқ, оны бастауыш мектептің сыныбында қалай оқытып, қалай үйретудің әдіс-тәсілдері қарастырылған арнайы оқулықтарды жазып шығарды. Сонымен қатар, оқытушыларға ауадай қажетті көмекші нұсқаулықтарды да жазды. Осылайша қазақы танымдағы оқулықтар тұңғыш рет ғылыми жүйеленіп, қазақ тіл білімінің негізі болып қаланды.

Ғылым-білім туралы қайраткер: «...өнер турасында біздің жайымыз ...жарлының халі сықылды. Ғылымның жаңа жолын табуы іздемек түгіл, тапқан ғылымға қолымызды жеткізерлік бізде ешнәрсе жоқ. Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйрететін орындар сайлы болу керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек» дейді «Кітаптар жайынан» атты мақаласында. Міне, осы «керектердің» жолында бірінші болып, тағы өзі өзгелерге үлгі-өнеге бола білді. Осылайша тіл саласында оның алғашқы кітабы «Оқу құралы» қазақша алибфасы 1912 жылы Орынборда жарық көрді. Оқулықтың беташарына: «Балалар, бұл жол басы даналыққа, Келіңдер, түсіп, байқап қаралық та! Бұл жолмен бара жатқан өзіңдей көп, Соларды көре тұра қалалық па? Даналық - өшпес жарық, кетпес байлық, Жүріңдер іздеп тауып алалық та!» деген тарту өлеңін береді. Кітаптың алғашқы сөзі Құран сөзімен басталады: «Би исми-иллаһи-рахмани-рахим». Балалардың оқуын қиындатпай, қарапайымнан күрделіге бастап, бірінші әріпті алып, оның қатарына сол әріптен басталатын, тұрмысқа қажетті сөзді тізбелейді, екінші әріпке де дәл солай, осылайша жалғаса береді. Сонан соң тізбеленген сөздерді қаз-қатар, ұзынынан тізіп, дауыстап оқуға әрі сол сөздерді жазуға дағдыландырады. Таңбалар оқытылып болған соң ғана, оны жуан-жіңішке дауысты дыбыстар мен дыбыссыз таңбалар деп екі топқа бөліп оқытуды ұсынған. Қазақ тіліндегі дыбыстарды игертіп болған соң, шағын мәтінді танымдық тақырыпшалар топтастырылып, ол жаттығу ретінде орындалған. Кейін бұл жұмыс ұлттық ғылымымыздың бастау көзі болып, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының ғылыми заңдылықтарын түсіндіретін теориялық еңбектер жазуға ұласты.

Жалпы оқуға деген ұмтылыс, ел ішіндегі бала оқытудағы жәдиттік ағым тек отаршылдық орыстандыру саясатына қарсы бағыттағы, өзін-өзі ұлт ретінде сақтап қалу мақсатынан туған қарсылық болатын. Әрі оқудың мұндай төте түрі жергілікті халықтың өз қаражатымен дербес өмір сүрді. Өздеріне бағынышты жұрттың іліміндегі мұндай жаңашыл ағым билікке ұнамады. Оның үстіне патша өкіметі Ұлттық сана-сезімнің тұтануына жол бермес үшін, ұлт мектептеріндегі екі ағым: қадим мен жәдитті бір-біріне қарсы қойды. Орта Азия елдеріне жадиттік ағымды әкелген татар ұлтының қайсар ұлы Исмайылбек Гаспаралы болатын. Бұл есім мұқым мұсылман



баласына мәлім болғандықтан, оны таратып жатуды қажет деп таппадық. Оның ағарту ісі саласындағы жаңа ағымы – жадидизмді қолдаушылардың бірі Ахмет болды. Ол төте жазуды қолданып қана қойған жоқ, қазақ ішіне қазақша болмыспен қалыптастырып таратушы, тіпті іргесін қалаған негізгі көшбасшы болды. Міне, «Қазақ» газеті өмірге келгенше, күрескердің қаламынан қамсыз жатқан қалың елінің санасын қозғау үшін насихат ретінде жазған мысал-өлеңдерімен қатар, «оқуы аз» ұлтты сауаттандыру үшін түрлеген әліпбиі мен балаларды оқып-баулуға арнайы жазған қазақша әлифбасы да шыққан болатын. Бұл еңбектерге жегілген маңдай тер қаншама десеңізші...

XX ғасыр басындағы әлеуметтік ортада ресми іс жүргізу тілінде қазақ ұлтының атадан балаға мирас болған өз атауы қасақана аталмай, «қырғыз» аталып келгендігі қазақ оқығандарының жанын жаралауы заңды да еді. Сол себепті де туған халқының төл атын қайта жаңғырту мақсатында, олар ұлт баспасөзін «Қазақ» деп атады. Бұл жөніндегі жүрек-зарын Ахмет қандас бауырларына: *«...Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың әруақты аты деп, газетамыздың есімін «Қазақ» қойдық...»* дейді үнпарақтың беташарына берген үндеу-мақаласында. Газеттің қоғам өмірінде атқарар айрықша қызметі мен зор мәнін атап көрсетті. Ол әлеуметке газеттің ең зәру межелі мақсаттарына тоқталып, қалың бұқараға басылымның қаншалықты қажетті екендігін саралап талдап береді: *«...Әуелі газета халықтың көзі, құлағы һәм тілі»* деп бастайды арнау сөзін. Онан әрі бұқаралық ақпарат құралының әлеуметтік маңызын шегелей түседі: *«...Бүтін дүниа жүзіндегі халықтар... газета арқылы ...дүниада болып жатқан істер, сөйленіп жатқан сөздер пайдалы? Кімге зарарлы екендігін күні-бұрын біліп, пайдалы болса шаттанып, зарарлы болса сақтанып тұрады. Екінші, газета жұрттың ылақбасына қызмет ететін нәрсе. ...жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, ...газета арқылы жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады. Үшінші, газета ...білім таратушы. Газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші. Төртінші, газета халықтың даушысы. «Жұрттым» деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газета арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шұқытпасқа тырысады»* деп, толып жатқан ел үшін атқарылатын негізгі міндеттерді айқындап көрсетеді. Міне, «соқырға шам ұстатқандай», сауаты бар жанның ешкімге соқтықпай, қоғамнан өз орнын, тиісті үлесін алатынын айтады. Әлбетте, газет енді отырықшылыққа бет бұрған қазақ жұрты үшін ауадай қажет аса маңызды басылым еді.

«Қазақ» газеті өмірге келгенге дейін де қазақ жұртшылығының қажетін өтеген бірлі-жарым ескі жазумен шығатын мерзімді басылымдар болды. Атап айтсақ, «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1882 ж.ж.), «Дала уалаятының газеті» (1888-1902 ж.ж.), «Айқап» журналы (1911-1915 ж.ж.), «Қазақстан» (1911-1913 ж.ж.) және т.б. Бұл басылымдардың кейбірі орыс патшалығы үкіметінің тарапынан арнайы шығарылғандықтан, үнпарақтың

мақсаты билеушілердің ел басқарудағы түрлі заңдарын, әкімшілік ережелерін бұқараға жеткізумен шектелді. Дегенмен әкімшілік басылым беттерінде арақидік халық ауыз әдебиетінің нұсқалары, әлеуметтік мәні бар мақалалар жарияланып отырған. Бірақ, бұл газеттер орыс билігі боданындағы қазақ елінің «қарапайым бұқара жұртшылығының жоқшысы, іздеушісі» дәрежесіне көтеріле алмайды. Сондықтан да қазақ елінің қарапайым жұртшылығы өзін қолдайтын, әрі қорғайтын, керек кезінде ақылшы боларлық газетке сусаулы еді. «Іздегенге – сұраған» дегендей басылым дер кезінде дөп түсіп, елдің көзайымына айналды. Тіпті, сусаған елдің шөлбасары «Қазақ» басылымы болды. Бір ғажабы, сол тұста ақпарат құралдарының таратылу жылдамдығы қазіргідей пошталық құралдармен жабдықталмаған болса-дағы, газет қолдан-қолға, елден-елге тізбектеліп, ұшқан құстай тез тарап отырды. Осылайша дала мен қаланың арасы өзінше байланыс орнап, қарым-қатынаста болды. Қала өмірі арқылы отырықшылықтың не екенін түсіне бастаған дала адамдары, енді қаланың басында болып жатқан қандайда жаңалықтарға құлақтарын түріп, елеңдеуді әдеттеріне айналдыра бастады. Ал қыр даласына сағындырып жеткен «Қазақты» ауылдағы бірлі-жарым сауаты бар қазақ шұқшия, бар өнерін салып мәнерлеп оқыса, қалғандары «құлаққа ұрған танадай» тапжылмастан, тыңдайтын еді. Онан соң естігендерін бірімен-бірі жарыса ауылдан-ауылға бетті өпкен самал желдей тарататын.

Қырғыз атанған ұлтының төл атауы «қазақ» қайта жаңғырып, қырдағы елдің ішін кезген «Қазақ» газетінің бетінде көтерілген өзекті мәселелерге ыразы болған данышпан ақын Абай Құнанбайұлының немере інісі әрі рухани қаламдас шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы басылымға жетекшілік еткен Ахметке ағалық қамқорлығын білдіріп, ақ батасын өлең арқылы жолдайды:

«Дүниеге келді бізден бір талапты ұл,  
Ер жетсе бар қазақтың басшысы бұл.  
Бөгеттен ауру-сырқау аман сақтап,  
А, Құдай! Құтты, өмірлі, бақытты қыл!  
...Үмітті жаңа туған жас баланы,  
Ағайын, қырғыз-қазақ, түгел қолдас!».

Міне, осылайша қазақ елінің шығысы мен батысына, солтүстігі мен оңтүстігіне тараған газеттің жанашырлары мен жанкүйерлері табылды. Ел ішіндегі ағайын-туғандар, жегжат-жұражаттар қуана қолпаштап, жаңа ұшқан «Қазақтың» қолтығынан демеп, бойына күш-қуат берді. *«Қолына жарық сәуле ала туған»* Ахмет, Әлихан, Міржақыптар ел ағаларының үмітін ақтады.

Өткен тарихты білу – ұрпақтың міндеті. «Өткенсіз – бүгін, бүгінсіз – келешек жоқ» деген бабадан қалған қағиданы адамзат тіршілігіндегі шартты ұстанымдардың бірі деп қарау қажет. Жұртымыздың ұлт болып қалыптасқан күнінен бастап, «қазақ» деген атаудың қайдан шыққаны ғасырлар бойы зерттелуде... Бұл туралы әр түрлі пікірлер мен қилы тұжырымдар айтылып келеді. Ұлттың атын айшықтайтын, әлқиссадан келе жатқан осы «қазақ» атты атауымыздың ғасыр басында қасақана бұрмаланып, «қырғыз» атанғанын, ал

қырғыз ұлтының «қара қырғыз» аталғанын мұрағаттардағы деректерден біліп, «қысастықтардың» қыртыс-қатпарына ұрпақтардың қай-қайсысы да үңілген... Міне, сондай кезеңде Ресей патшалығының, нақтырақ, орыс шовинистерінің бұратана халыққа жасаған саясатынан тайсалмаған ерен ұлдары: Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы сынды ақиық перзенттері тірліктің тарих атты күрделі сахнасына қасқайып қарсы шығып, ұлт мүддесі үшін күресуде үлкен табандылық танытты.

Күрескер-ағартушы: *«...сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих. Тарихтың қызметі – бүтін адам баласының, яки бүтін бір жұрттың, иә бір таптың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту»* дейді. Осы қағиданы ұстанғандықтан олар «Қазақ» газетін жеке бастарына түскен қандай қиын-қыстау заман болса да «жоқтан бар жасап» шығарды... Бұл олардың әу бастағы шыққан тегі, түп қазығы – бабалар жолын ұлықтаған ұрпағының тарихи төл атын қайтарудағы тұңғыш жемісті қадамдары еді! Осындай қаскөйліктің нәтижесінде «ұлы жұрттың» өңешіне жұтылмай, сол уақыттан-ақ, қазақ өз алдына ұлт екендігін көрсетіп, төңірегіне таныла бастады... Қазақ ұлтының тәуелсіз ел ретінде қалыптасуы үшін ұлттың керегін жоқтаған қазақтың зиялылары *«жер, тіл, діл, дін»* үшін қарақан басының қамын ұмытып, қасық қанын да сол ұлт мүддесі үшін пида етті. Бірде «Алаш» атанған, бірде «Қазақ» атанған ұлтымыздың төл атауының ұрпақтан-ұрпаққа ұласуы үшін қаншама күш жегіліп, қаншама қан төгілгеніне тарих бетіндегі *«қаралы күндер»* куә...

«Қазақ» басылымын шығару үшін басын бәйгеге тіккендердің бірі – Міржақып Дулатұлы. Оның да Ахметтің «Қырық мысалымен» қатар шыққан «Оян, қазақ» атты жинағының ел ішіне тез таралып, марғау жатқан қыр қазағын қозғағаны ел билеушілеріне ұнамайды. Ахметті абақтыдан босатқанымен, қазақ оқығандарының басын біріктірмес үшін, Әлихан мен Міржақыпты да сан түрлі сылтаумен Семей түрмесіне қамайды. Бірақ, патша үкіметі шабармандарының оларды тұншықтырғысы келген қитұрқы саясаты іс жүзіне аспай, қапастағы қос тұтқын бостандыққа шығады. Түрменің тар қапасы Міржақыптай жалынды жасты жасыта алмайды, керісінше оның ұлт жұмысына деген құштарлығын арттыра түседі. Азаттыққа шыққан Міржақып өзінің рухани ұстазы, әрі жерлес ағасы Ахметпен «ел жайы, оның келешегі үшін не істемек керек» деген маңызды мәселенің басын ашып алмақ ниетпен шұғыл жолға шығады. Қазақ ішіне аты «Оян, қазақпен» жайылған Жақанды, ат басын тіреген ауылдардың атқамінерлері табанын жерге тигізбей, құшак жая қарсы алады. Әрі абақтыдағы азапты күндердің «сызын» ұмыттыру мақсатымен «қазақ жоғын іздеген жолаушыға» сәт-сапар тілеп, үлкен құрмет көрсетеді. Қазақ деген өз ұлтына сөз арнаған «қайсар ұлдың орта жолда аптығып, сағы сынбасын» деген ел шонжарлары, оның қанжығасына қомақты қаржы жинап береді. «Көп түкірсе – көл» демекші, әп-сәтте мол қаржыға малынған Міржақыптың бұл ақшаны қалай жұмсаса да қайда жұмсаса да еркі өзінде еді. Тіпті, қарақан басының қамына жаратса да, оған «әй дейтін әже, қой дейтін қожа болған» жоқ... Бірақ, «жалғыз жортқан жолаушының жолдасы – қыдыр» дегендейін, Жақанның да жалғыз мұңы –

ұлттың бұлыңғыр келешегі не болады деген толғақты мәселенің Қыдыр атадай қыр соңынан қалмағанына талай айдың жүзі болғандықтан, бұл ақшаны қайда жұмсауды да жоспарлап та қойды. Сан жылдардан бері саналарында жүрген ұлт басылымын шығарудың сәті осы деген Міржақып алып-ұшып, ағаларының жанына жетеді. Қазақ газетінің «бірі – идеологы, бірі – ар-ожданы, бірі – моторына» айналған үш арыс барлық тапқан-таянғандарын ортаға салып, ұлт ұнпарағын үнемі шығарып тұрды.

«Жақсы хабар қашанда жан-жағына жарыса, жайыла тарайды» демекші, Арқаның бетпақ даласы түү-у Торғайдың сар даласына жеткен «Қазақ» газетін көргенде, бұрыннан Ахметтің атына әбден қанық, әрі оның әрбір ісін алыстан қадағалап, сыртынан сүйсініп, тілекші болып отыратын ауылдың тума талант, дарынды ақыны Сейдахмет Бейсенұлы да ертеректе Ахметке арнаған өлеңін есіне алып, бір марқайып қалады. Бұл өлең – Торғай жұртшылығына кең жайылып, ел жадында мәңгіге жатталып қалса керек. Кеңес үкіметінің әкімшіл-әміршіл жүйесі қазақ жерін билеген тұста «өздерінің топырағынан ұшқан Ұлар құстай ұланын» ұлықтай алмаған жұрттың жады да бірте-бірте көмескілене береді. Кезінде бұл өлеңді жатқа соғатын қарттардың қатары да сирейді. Десе де «ел іші – шежіре» демекші, Ахаң деген сол бір арнауды ұмытпаған екен артында қалған ұрпақ. Ел жадында жатталған С.Бейсенұлының өлеңінен бұл күнге жеткен нұсқасы мынадай:

«...Зейінді, зердесінің ұясы бар,  
Құдайдың өзі әкеліп құя салар.  
Ғылымның жан білмейтін құпиясы,  
Басына баянды етіп ұя салар.  
Өлеңі бұғалыққа бағынбаған,  
Толқындай бұйраланып ағындаған.  
Ақыннан Жұмабайдай фатиха алды,  
Құранның шындығындай дарынды адам.  
Бақ қонды оннан жаңа асқанында,  
Асарсың өнердің сан асқарында.  
Жарқырап әлі бір күн тұрарсың сен,  
Жұлдыз боп қазағымның аспанында...».

Ахаң бойындағы ерен екпін мен қасиетті құдіретті байқаған Сейдахмет ақынның көрегендігіне қалай танданбассыз?! «Құранның шындығындай дарынды адам», «Жарқырап әлі бір күн тұрарсың сен, Жұлдыз боп қазағымның аспанында» деп қалай дөп басып айтқан десеңізші! Өмір жолы ауыр тауқыметке толы болса да, қиындыққа мойымаған Ахмет қылшылдаған қырық жасында ұлтының қажетін өтеп, мұқым қазақ жұртына керекті істің басынан табылып, қашанда ұлтымен бірге болды.

Жалпы, адамның болмыс-бітімі, оның бойындағы ерекше қадір-қасиеті Алланың құдіретімен жаратылатыны хақ! Десек те, адамның кіндік қаны тамған туған топырақтың да киесі баршылық-ау! Шежірелі қарт Торғайдан шыққан текті ұлдардың ХХ ғасырдағы заманынан оза шапқан дарабозы да

Ахмет еді! Оның уызынан жаратылысы өзгеше болғаны соншалық, ол ел ішіндегі болмысы бөлек, көнекөз қариялардың көзайымына айналды. Оны ақындықтың аулына баулыған, қазақтың құдіретті екі шекті қара домбырасына үйреткен, ел ішіндегі ертеден келе жатқан қиссаларды зейініне құйған, сөз баққан қазақтың нақылдарына, мақал-мәтелдеріне, әдет-ғұрыптарына тәнті еткен арқалы Арқа жерінің данагөй ақсақалдары екені де даусыз. Ежелгі Торғайдың «құнарлы топырағынан қуат алған, сол елдің аузы дұғалы әнші-композиторы Есенжол Жанұзақұлы өзінің жан жолдасына айналған, қадір тұтар қасиетті қара домбырасын өкшесін басып келе жатқан жерлес інішегі Ахметке ырым етіп, сыйға тартқан» дейді. Ылқым заманнан «халық айтса, қалт айтпайды» дейтін қанатты сөз, қара халықтың қазанынан қайнап шыққан бабалар даналығы осындайды ишара етсе керек. Есенжолдай шежіре-қарттың сөзін Алла «әумин» деді ме, кейін Ахметтің музыка саласынан арнайы алған кәсіби оқуы болмаса да, қазақтың қара домбырасында шебер ойнайтын дәрежеге жетеді. Ахаңның күмбірлеген домбырасынан төгілген өлең-жырлар, кейінірек Затаевичтай заңғарға жолығудың сәтін салады. Жаңалыққа жаны үйір Ахмет қазақ ұғымына мүлдем жат, бірақ ауадай қажет өзінің әдебиеттанымында айтатын бес өнердің бірі – әуез (еуропаша – музыка) өнерінің тылсым иірімдерін де игеріп алады. Ахаң қазақтың киелі қара домбырасымен қатар, еуропалық музыка аспаптары: күйсандық пен скрипкада да шебер ойнаған.

Негізінен, Ахметтің шыққан тегі өз әулетінде де тума талант, дарын иелері бар деседі, торғай жұрты. «Өз әкесі Байтұрсын мен оның бауырлары ән-күйге жақын, домбырада шебер ойнайтұғын» дейтін деректер жеткілікті. Тіпті, суырып салма ақындықтарымен қатар, айтыскерліктері де болған дейді. Осыған қарағанда, зерек Ахметтің құйма құлағына бала күнінен дала әуенімен қатар, ата-баба бойындағы асыл қасиеттер де қонса керек. Тек, патшаның сұрқия саясаты мен аяр айдауылдары, бала Ахметтің «Байтұрсындай аяулы әкенің аясында жетіліп-өсуіне, қамқорлық көруіне мүмкіндік бермеген». Ел ішінде «әкең өлсе де, оның көзін көрген өлмесін» дейтін аталы сөз бар. Бұл пәлсапалық толғамның мәні тереңде жатыр. Ахмет те байсалды Байтұрсынның жомарттығын көрген ел жайсаңдарының жанына еріп, ер жігітке ауадай қажет «сегіз қырлылықтың» қисынын меңгеріп, жан-жақты болып жетілуге бар болмысымен ұмтылған. Игі жақсылардың бойындағы асыл ғадеттерді үйренуге асық Ахметтің, шындығында нағыз адам болып қалыптасуының негізі де топырағы құнарлы қазақы ауылдағы *ақылман аналар мен кемеңгер аталардың тағылымы* болатын.

«Қазақ» газетінің ұлт тағдыр-талайының толғақты тұсында шығуы талай адамдардың күпті болған көңіліне демеу болып, жүректеріне қозғау салған. Буыны бекімеген басылымға бақ қонуын тілеушілердің бірі – Ғабдылрахман Ғабдолланың «Орынборда шығатын «Қазақ» туралы» деген өлеңі Айқап журналында жарияланады:

Табылмас пайда, қазақ, надандықтан,  
Үйренбей өнер-ғылым бізге жоқ таң.

Үйретер жөн-жолбасшы көрінбей тұр,  
Тоқтады шыға беріп «Қазақстан».  
Бұлбұлға қарға дауысы ұнамас біл,  
Қазаққа көрінбейді-ау «қазақсыз» таң.  
Таршылық басыңызға көп келген жоқ,  
Тап еркін болмасаң да қолың бостан.  
Тырысып қайыр іске тату болып,  
Құдайдың жаңылмалық жолын қосқан.  
Анықтап қазақ қалін «қазақ» білер,  
Бұл сөзге құлағыңды сал көп туысқан.  
Адаспай жарық күнде жол табайық,  
Біз бүйтіп болмайық ел береке ұшқан.  
Майданға көп талапкер шыға алмай тұр,  
Жарлылық әр тараптан бізді қысқан.  
Тілегім шықсаң «Қазақ» ғұмырлы бол,  
Аман бол қауіп-қатер, қорқыныштан.

Ғ.Ғабдылрахманұлы қаламының қарымын батыра отырып, қазақ бауырларына «енді өмірге қадам басқан «Қазақ газетінің қолтығынан демейтін күш, қамқор бол, қазақтың қалін тек қазақ ғана күйттейді. Жарлылық қысып тұрған таршылық заманда, бірауыздан ынтамақта болайық» дегенді ишара етеді. Өлең авторы ««Қазақ» газетін жөн көрсететін жолбасшы болады» деп үлкен үміт артады, ертеректе шыққан «Қазақстан» газетінің ғұмыры қысқа болғанын, қазақ ішіндегі бірлік-береке, ынтымақтың болмауынан деп, өкінішін білдіреді. Ендігі жерде «Қазаққа» тек іштен кесепатты жау шықпаса екен деп тілейді.

Шындығында, Ресейдің отаршылдық жүйесі дәуірінде өмірге келген «Қазақ» басылымының көтерген жүгі өте ауыр болды. Таралымы бірде күрт өсіп, енді бірде қаражаттың тапшылығына байланысты төмен құлдыраса да, газет бетінде ең өзекті мәселелерді көтеріп отырды. Мәселен, патшалық Ресейдің аграрлық саясаты мен олардың қазақтың жеріне қоныс аудару қозғалысындағы көздеген мақсаттары жөнінде сондай-ақ, Ресейдің шетел мемлекеттерімен қарым-қатынасындағы өз елінің әл-ауқатын көтеру үшін дамыған елдердің жаңалығын жатсынбай қабыл алуы туралы ақпараттық мәліметтер жариялайды. Ел тұрмысындағы әлеуметтік-экономиканың дамуына ықпал ету үшін ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, сауда саласындағы пайдалы әдістермен жұртшылықты жіті таныстырып отырған. Сондай-ақ, қазақ ұлтының қалыптасу тарихындағы сәулет, сымбат, кескін, әуез өнерлері туралы танымдық мақалаларымен қоса, ел ішіндегі әдет-ғұрыптар мен ойын-сауықтар, дін мәселелерін де дүркін-дүркін көтеріп, ел назарына ұсынған. Ал бұратана жұрттар санатындағы ұлтымыздың мәдениеті мен әдебиетіне ерекше ден қойған. Оқу-ағарту ісі, ұрпақ тәрбиесінде мектептің ең қажетті құралы оқулықтарды жазу мен газет-журналдар шығару мәселелері жөнінде пайдалы кеңестерді жариялап, қажетті жерінде ел талқысына салып отырады.

Айналасы 5-6 жылдың ішінде ұзын саны – 265 нөмір жарық көрген Қазақ басылымы қыр даласының шет аймақтарынан бөлек, Ресейдің – Петерборына, Қытайдың – Шәуешегіне, сонымен бірге Түркияда тұрып жатқан қандастарымызға да тарап үлгереді. «Қазақ» газетінің ғұмыры бес жыл болғанымен, ұлт өміріне үлкен өзгеріс, ұлы серпіліс әкелді. Осы уақыт аралығында газет бетінде көтерілген кейбір саяси тақырыптағы мағлұматтар үшін, оның басшысы Ахмет Байтұрсынұлы бірнеше рет абақтыға қамалады. Әлбетте, қазақ тілінде шығатын газет бетіндегі материалдарды «орыстілді» адамдардың ұқпайтыны түсінікті. Бірақ, мұның да айла-шарғысын патша үкіметінің отаршыл саясаты сұрқиялық жолмен шешіп те алады. Мұрағат деректеріне сүйенсек, сол тұстағы Баспасөз ісі жөніндегі бас басқарманың графы Сергей Сергеевич Татищев құпия өкімдер мен бұйрықтар беріп, «Қазақ» газетінде жарияланған саяси ахуалға қатысты мақаланы мұқият-тексеріп отыруды, өз жансыздарына жүктеп те үлгереді. Граф Татищевке «тыңшылықты» тыңғылықты атқаруды қатаң тапсырған Орынбор Ішкі істер министрлігінің губернаторы, генерал-лейтенант А.Сухомлинов болатын.

Мұндай жымысқы жұмысты жүргізу Торғай облыстық басқармасының тілмашы, татар тіліндегі мерзімді баспасөздерді бақылаушы Мұхамедияр Тұңғаншин мен Ғабдулрахман Машиев сынды өз ішімізден шыққан «қандас-көсеулерге» жүктеледі. Яғни, орталықта отырып-ақ, айналасын отап, басуға әбден төселген билік, тіміскілеуді ешбір қиындықсыз «аз-маз берген лауазымын пұлдап», ақша десе «арын сататындар» арқылы іске асырып отырған. Газеттің 1914 жылы 75-80-нөмірлерінде жарияланған жалғасты материал «Закон жобасының баяндамасы» деген мақаланы орыс тіліне аударып, оның жанына түсініктемелік жазбасын қоса тоғытқан Тұңғаншин таудай істі тындырғандай *«өзі суын бірге ішкен құдығына түкіріп»* шенеуніктердің «шапағатына» бөленеді. Ал «іштен шыққан жау жаман» демекші, араларындағы арамзаның құлқын аңдамаған ақкөңіл Ахметтерге, осы бас мақала үшін *«1500 сом айыппұл немесе үш ай түрмеге жабуға»* үкім кесіліп, «істі» болып шығады. Жарық көргендеріне жыл асса да, буыны беки қоймаған басылымның ахуалы мұндай қаражатты өтеуге мүмкіншілігі болмайды. Айыппұлды төлемеген Ахметті қазанның 20-сы күні кешкі сағат он шамасында абақтыға отырғызады. Самарада жүріп суыт хабарды естіген Әлихан Бөкейхан орайын тауып, оны абақтыдан шығарып алады. Бірақ, ел арасындағы опасыз сатқындардың салдарынан, мұндай жағдайлар жиі қайталанып отырады... Ахандай ел ағасының басына түскен абақтысының азабын ұмыттырып, қолдау көрсету мақсатында жас ақын Сұлтанмахмұт Торайғырұлы мынадай өлең арнайды:

«...Бағаң жоқ көр соқырдың көз алдында,  
Мұңыңды жылап шақшы өз алдыма:  
Гауһар тұрсын, айырып алтыныңды,  
Аузына керек тас деп бір алды ма?  
Өткірсің наркескеннің алмасындай,  
Жүйріксің «полный ходтың» арбасындай.

Сен сұңқар, көңілі соқыр, сенімен қас,  
Өзінің болмады деп қарғасындай.  
Сен сонда сүйкімдісің қарқылдасаң,  
Қарқылды қарғалықпен ар қылмасаң.  
Оларға сенен жексұрын ешнәрсе жоқ,  
Сұңқардай көктен шүйгіп жарқылдасаң.  
Мақтасаң қарғалардың жеген боғын,  
Кешегі өлексемен қарны тоғын.  
Мінеки сөз мынау да ен мынау деп,  
Тартып алар кезеніп тұрған оғын».

Сұлтанмахмұттың мұнан басқа ел ағалары бастаған үнпараққа қуанышын білдіріп, құтты болсын айтқан өлеңі, сондай-ақ ел ішіндегі өзекті мәселелерді көтерген мақалалары осы ұлт басылымында жарияланады. С.Торайғырұлы шығармалары ішінде Алаш зиялыларын мадақ тұтып жазған 140 шумақтан тұратын «Таныстыру» поэмасының әдебиеттану ғылымында алатын мәні зор. Қара қазақ пен оқығанды бірі-біріне сауал қойдыру арқылы өрбітетін бұл туындының тағылымы мол. Мәселен, халықты соңынан ерткен ел адамдарын қара қазақтың танымымен сипаттап, таныстыруы, бұқараның көш бастаған ерлеріне деген құрметі мен сүйіспеншілігінің шынайылығын паш еткендей. «*Туганда Құдай иіп мұндай заман*» деп басталатын, жыр жолдарында Алаш арыстарының игі істерінен хабар беретін мынадай иірімдер бар:

«...Басында ол қарағым тұр ғой дайын,  
Тек ұзақ өмір берсін бір Құдайым.  
Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,  
Білемін бұл үш ердің айтпай жайын.  
Кешегі қара күнде болмап па еді,  
Бірі – күн, бірі – шолпан, бірі – айым.  
Солардан басқа кеше кім бар еді,  
Қазақ үшін шам қылған жүрек майын», -

дейтін Сұлтанмахмұттың мұқым жұртқа *тұлғаларды таныстыруды* осы үш ерден бастауының өзіндік сыры, тарихи негізі бар еді. Бұл өлең 1917 жылы Абай елінде Әлекең бастаған Ахаң-Жақандар Семейге «Алашорда» сиезіне барғанда қазақ оқығандарына арналып жазылып, 1918 жылы «Сарыарқа» газетінде жарияланады.

«Қазақ» газетін нақақтан қаралаған негізсіз жалалар Ахандардың ызашуын тудырады. Ол шұғыл түрде Орынбор губернаторына, Ішкі істер министріне, Сенатқа газетте жасалған қысастықтың жалған екенін айтып сауалхат жолдайды. «Үмітсіз – шайтан» демекші сауалы еленіп, ол айыппұл төлеуден босатылады. Ал кейбір тұстарда мұндай келеңсіздіктерден құлағдар оқырмандар, газетке салынған айыппұлдарды «ел ішінен жабыла сауын жинап», әйтеуір басылымның орта жолдан үзілмеуіне бар жағдайды жасайды. Мәселен, газеттің 91-санындағы «Бұ қалай?» деген өзекті мақала



үшін «*А.Байтұрсынұлын екі ай түрмеге отыруға немесе 50 сом айыппұл төлеуге*» үкімет тағы өкімін шығарса, 1916 жылғы ақпанның 9-ы күнгі 168-санында газетте басылған «Жер мәселесі» туралы Ахмет Байтұрсынұлына 1500 сом айыппұл төлету үкімі, бұған наразылығын білдірген редактордың Сенатқа арыз беруі туралы ««Қазақ» ісі сенатта» деген мақала жарияланады. Кезекті нөмірдің бірінде М.Дулатұлы «Сенатта бұзылған үкім» мақаласын ішкі хабарлар айдарымен жариялайды. Онда: *А.Байтұрсынұлына 50 сом айыппұл төлеу бұйрығын сенатта қайта қарап, бұзғаны жазылған.*

«Қазақ» газетінде Ахметтің қазақ балаларының сауатын ашу үшін жазылған оқулықтары жөнінде танымдық мақалалар жарияланып отырады. Онда сауат ашудағы жаңа тәсілдің тиімді жолдары сөз болады. 1913 жылы ақпанның 2-і күнгі санында «Оқу құралы» (1912) қақында, 1914 жылы 50-санында «Маса» жинағының екінші рет басылуы, сәуірдің 23-і күнгі 59-санында «Тіл – құралы» туралы ақпараттық, танымдық мәліметтер береді. Қазақ балаларын сауаттандыруда оқытылатын кітап тапшылығы, тіпті жоқ екеніне алаңдаған ағартушы Ахмет бастауыш мектептерге арналған негізгі және көмекші оқу құралдарын жазып шығаруды да қолға алады. Ұлт мектебінің негізі болып табылатын Қазақ тілі пәнінің арнайы оқулықтарын кезең-кезеңге бөле отырып, сатылай жасайды. Тілді оқытатұғын 1914 жылы Орынборда жарық көрген «Тіл – құрал» кітабының 1-жылдығын: «Дыбыс жүйесі және оның түрлері» десе, 2-жылдықты: «Сөз жүйесі және оның түрлері» (1915), 3-жылдықты «Сөйлем жүйесі және оның түрлері» (1923) деп тыңнан жол салып, тәжірибеде оқытылатұғын тілдің анықтамасы, ережелері мен қисындары, дағдыландырып үйрететін түрлі жаттығуларды құрастырды. Ағартушы кітап жазу ісіне кенеттен келген жоқ. Ол бұл жолға қазақ арасындағы ұзақ жылдардан бері артта қалып келе жатқан «кенже сала» деп аса үлкен дайындықпен кіріскен. Ол өзге тілден енген бөтен сөздерді қал-қадірінше қазақша қалыпқа түсіріп отырған.

«Қазақ» газетінің 1914 жылы мамырдың 17-і күнгі 62-санында осы нөмірден бастап басылымның уақытша редакторы Міржақып Дулатұлы болатынын хабарлаған... Әлбетте, баспа жұмысында ғана емес, ұлт игілігі үшін жасалатын барлық жұмыстарда араларындағы жас айырмашылығының алшақтығына қарамастан, көзқарастары бір жерден түйіскен ағалы-інілі жандардың бір-біріне деген сенімі риясыз болатын. Бірі – аға болып ақыл-кеңесін аямаса, екіншісі – іні болып тыңдай білді. Әрі олар айналасына ұлттың келешегі үшін жұмыс жасайтындарды жинады. Өз алдына дербес ел болудың өздеріне оңайлықпен келмейтінін білсе де, келешек ұрпақ үшін тәуекелге бел буған олар, ұлттықтығымызды ұйытатын мүмкіншіліктерді барынша пайдаланды. «Бұратана жұрттың ұрпағымыз» деп бүгежектемеді... Өйткені, ендігі жерде бүгежектеудің салдарынан, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кету қаупін тұрғандықтан, өмірлерін қатерге тіге жүріп, ұлы күресінге кіріп те кетті. Қазақ оқығандарының арасында жеке бас қамын жегендер «жырылып» орыс патшасының шенеуніктерімен жанасса, ал ұлт мүддесіне ойлағандар Ахаң менен Жақанның жанынан табылды. Олар қала мен дала арасын үнемі байланыста ұстауға тырысты. Ауыл жағдайының

ахуалы жақсармай, қаланың халінің түзелуі де мүмкін емес. Бір-біріне байланысқан шым-шытырық тіршіліктің үнемі үндестікте болуы үшін басқару жүйесінің кілті (механизмі) кідіріссіз адал жұмыс жасауы шарт. Ал бұл тұста ел басқару ісіне ілуде біреу болмаса, бұратана жұрт тіпті, есепке алынбады. Осының бәрі қазақ оқығандарына үлкен ой түсіріп, қозғау салды, ұлттың бұлыңғыр келешегі оларды күні-түні дамылсыз астыртын жұмыстар жүргізуге мәжбүр етті.

Жалпы қоғамдағы әлеуметтік және ұлттық езгінің күшеюімен қатар, солтүстігіміздегі отарлаушы алпауыт көрші елдегі бірінші дүниежүзілік соғыс тудырған қиыншылықтардың салдарынан бұқараның қайыршылануы, елде қымбатшылық пен аштықтың кең етек алуы, қарапайым шаруалардың наразылығын туғызды. Патшалық басқару жүйесіндегі алауыздықтар мен менсінбеушілік халықтар арасында ұлттық езгіге қарсы күрестің тууына себеп болды. Көтерілістің басталуына Ресейлік патша үкіметінің 1916 жылғы маусымның 25-і күнгі Қазақстан мен Орта Азияның жергілікті халықтарын майдандағы қара жұмысқа шақыру туралы жарлығы негізгі түрткі болды. «Қазақ» газеті жариялаған мақалаларында осы майдан туралы жағымды-жағымсыз жайларды талқылай отырып, саяси мәселелердің күрделі тұстарына елдің көңілін аудару үшін пікірталастар ұйымдастырған. Мәселен, 1916 жылдың 19-шілдесінде Орынбор губернаторына Орал әкімшілігінен хабарлама хат келген. Мұнда Орал облысының молда-қазіреттері халық арасында жиындар ашып, қазақтарға соғыс жұмысына адам бермеуге және жұмысқа алынатындардың тізімін жасатпауға үгіт-насихаттар жүргізгені, осы жиынға қатысушыларға «Қазақ» газетінің басқармасы үнемі ақыл-кеңес беріп тұрғандығын хабарлаған.

Мұрағат деректеріне сүйенсек, патша үкіметінің мекеме басшыларына қазақтарды қара жұмысқа емес, Отан қорғауда әскер қатарына алуды лайық екендігін айтып, өтініштер түскен. Осы тұста қазақ ұлттық демократиялық зиялы тобының көшбасшысы А.Байтұрсынұлы *«...қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарақ асынып мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануын кемшілік санаймыз»* деп ойын ашық айтқан. Алайда, патша үкіметі өзіне тәуелді халықтың мүддесімен есептескісі келмейді. Бұратана жұрттың ер адамдарын қалаған мерзімде қара жұмысқа шақырта бастайды. Мұндай басыну ұлт зиялыларын қатты толғандырады. Ел ішіндегі ушыққан жағдайдың жалғыз шешімі деп басылым тарапынан үшеуі 1916 жылы 11-шілдеде газетке *«Алаш азаматтарына!»* деген атпен халыққа үндеу жариялайды. Мұнда келелі шешімдер айта отырып, оны іске асырудың тиімді жолдарын да атап көрсетеді. Осындай қауырт істерді шешу мақсатында осы жылдың жазында Ахметтер Торғай даласына сапарға да шығады... Қазақ тарихындағы *«он алтының ойранын»* академик Манаш Қозыбаевтың сөзімен түйіндесек, *«Ахаңдар бастаған алыптар тобы отаршылдыққа қарсы жалпы ұлттық құтқару майданын ашты... Бірақ, ...Дала азаттығы көтерілісінде Ұлтты қансыратпай аман алып қалу жолын іздеген, қажет деген амал-тәсілдерді қолданған»* дейді.

«Қазақ» басқармасы үнпарағында «Сиез жасау» атты мақала жариялап, барша жұртты құлағдар етіп, әрі әрбір уездік сиезге лайықты өкілдерін жіберулерін сұрайды. Нәтижесінде 1917 жылы сәуірде А.Байтұрсынұлының ұйымдастыруымен Орынборда «Торғай облыстық қазақ сиезі» өтеді. Жиналғандар сиезге Аханды бірауыздан төраға етіп сайлайды, әрі оның орынбасарлары мен хатшылары тағайындалады. Бұл жиынның маңызы зор еді, өйткені орыс билігінің қол астында отырған елдердің арғы-бергі жұрттардың басын қосып, ауыздасуына еркі бола бермейтін. Шараға елдің беделді адамдарынан бастап, Ақмола, Семей, Сырдария, Бөкей, Орынбор тағы басқа да қалалардан өкілдер және өзбек, татар, башқұрт халықтарының көрнекті қайраткерлері қатысады. Сиезді Торғай облысының комиссары Ә.Бөкейхан кіріспе сөзбен ашады. Осы ұлы жиын туралы «Қазақ» газетінің тілшісі Әлімбаев Имам «Қазақ халқының тұңғыш сиезі» деген мақала жазады. Ұлы жиында ұлт жұмысы үшін 13 мәселе қаралып, сиез кеңесіне түсіп, шешімін табады. А.Байтұрсынұлы халықты билікке келген бостандықпен құттықтап, қайырлы болуын тілейді. Ал М.Дулатұлы езілген жұрттың «бостандығы» қайдан, қалай келгеніне баяндама жасайды. Жиынға қатысушылардың ішінде «қой терісін жамылған қорқаулардың» да отырғаны, олардың ұлт газетіне жасаған қастандықтарын айта келіп, бұл жиыннан М.Тұңғаншиннің аластатылуын сұрайды. Ел қолдап, оны сиезден қуып шығады. Ел-жұрт зарыға күткен бұл жиынның көтерген мәселелері кеңінен қолдау тауып, сиез қазақтың жер-жерлерінде жалғасуы қажеттілігі айтылып, шақырылған «сиездердің қорытындысы жалпы қазақ сиезінде қаралсын» деген қаулы қабылдайды.

Тарихшы-ғалым К.Нұрпейістің айтуынша, 1917 жылы өмірге келген ұлттық-демократиялық партияның қалыптасуына «Қазақ» газеті мен оның басшыларының ықпалы зор болған. Осы жылы шілденің 21-26-ы аралығында өткізілген «Жалпы қазақ сиезіне» Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарының өкілдері шақырылып, онда күн тәртібіне 14 мәселе қойған. Сиезге Халел Досмұхамедов төраға болып сайланып, төрағалық серіктеріне: А.Байтұрсынұлы мен А.Көтібаров, хатшылығына: М.Дулатұлы мен А.Сейітов тағайындалады. Жиында Мемлекет билеу түрі, Қазақ облыстарына автономия, Жер мәселесі, Халық милициясы, Земство, Оқу, Сот, Дін, Әйел мәселелері, Учредительное собрание сайлауына даярлану һәм қазақ облыстарынан депутаттар сайлау, Бүкіл Ресей мұсылмандарының кеңесі (Шорай ислам), Қазақ саяси партиясы, Жетісу облысының уақиғасы, Киевте өтетін бүкіл Ресей федералистерінің сиезіне һәм Петерборда болатын оқу комиссиясына қазақтан өкіл жіберудің міндеттері тұжырымдалып, осы мәселелер бойынша қаулы етеді. Бүкіл қазақ бас қосқан жиында 12-ші болып қаралған мәселе – Қазақ саяси партиясын құру болатын. Жиналған жұртшылық бұратаналықтың зары өткен уақыттың қайтарымы үшін бабалар ұранын жаңғыртып, «Алаш» деп ұрандап, ат қояды. Партия бағдарламасын жасау Ахан, Жақандарға жүктеледі. Алаш партиясы атынан депутаттар да іріктеледі. Торғай облысынан Ахмет Байтұрсынұлы

бастаған жиыны 7 адам, Семей һәм Ақмоладан басы Әлихан Бөкейхан болып 20 адам, Оралдан Халел Досмұхамедов бастаған 7 адам сайланады.

Шындығында, «Қазақ» газеті Қазан төңкерісіне дейінгі ұлт баспасөзі тарихында ең шоқтығы биік басылым болды. Сонымен қатар, таралымы мен таралу ауқымының көп болуы, газеттің құндылығын арттырды. Алаштың арыстары қазақ тілінде ұйымдастырып ашқан газеті, ұлт баспасөзінің негізін қалады. Атап айтсақ, бұл басылым тұңғыш жалпыұлттық саяси-қоғамдық газетке айналып, шын мәнінде қазақ халқының жанашыры болып, үнпарақ арқылы ұлт тәуелсіздігінің саяси іргетасы қалыптастырып, оянған сананың іс-қимылын түзу жолға салып отыратын рухани орталыққа айналды. Бүгінгі күні ғалымдар «Қазақ» газеті ұлттық баспасөздің көшбасшысы болғандығын мақтанышпен айтады, әрі мұны ғылыми тұрғыда дәлелдеп те шыққан бірнеше зерттеу еңбектер қорғалып, нәтижесінде монографиялар жарық көрді.

1917 жылы 5-13-желтоқсанда Орынборда өткен екінші жалпы қазақ сиезінің шешімі бойынша Алашорда үкіметі құрылып, оның уақытша тұратын орны – Семей қаласы деп, төрағалығына Ә.Бөкейханды сайлайды. Осы жиында «Оқулықтарды құрастыру жөніндегі комиссияда» жұмыс атқару А.Байтұрсынұлына жүктеледі. Бірақ, ол сол уақыттағы ахуалдарға орай, бұл жұмыстарды іс жүзіне асырудың мүмкіншілігі шектеулі болғанын айтады. Ең өкініштісі сол, ұлт мүддесі үшін құрылған «Алаш» партиясы мен оның үкіметі «Алашорданың» ғұмыры қысқа болады. Сыртқы дұшпаннан да іштен іру қауіпті болып, қазақ қоғамы екі жікке бөлінеді. Алашшыларға қарсы бағытта жұмыс жасаған Көлбай Тоғысовтың (бүркеншік аты – Көлбай, Найманский К) «Үш жүз» партиясын большевиктер өз мақсаттарына шебер пайдаланып, 1918 жылы қазақ даласында орнай бастаған алашшылдардың дербес кеңестері мен үкіметтерін талқандады.

Қайраткердің баяндауына сүйенсек, ол *«...с начала 18-го года до начала 19-го года я работал в национальной организации «Алаш-Орда»* дейді. Осындағы «1918 жылдың басынан 1919 жылдың басына дейін «Алаш-Орда» ұлттық ұйымында жұмыстар атқардым» деп нақ айтуы және оны ресми құжатта анық атап көрсетуі, кейбір еңбектердегі *«...Ахмет Байтұрсыновты біз ерекше бағалайтын едік. Халық ағартушысы дәрежесінде біртұтас тұлға ретінде құрметтейтінбіз. Ақаңды біз өзімізше Алашорда үкіметінің құрамына сырттан кіргізіп қоятынбыз, сөйтіп ол кісінің халық арасындағы үлкен абыройын партия мақсатына пайдаланатынбыз»* дейтін саяси мағлұмат тарихшылар тарапынан келешекте тереңдеп зерттеуді қажет етеді. Тұлғаның «Өмірбаянында» өзі негізін құрған «Алашорда» үкіметінде 1917 жылдың аяғынан 1919 жылға дейін жұмыс атқарғанын, осы жылдың наурыз айында Кеңес үкіметі жағына өтіп, Мәскеуге кеткені айтылады. Ол өзінің 1920 жылдың 4-сәуірінен 1926 (партиядан 1921 жылдың басында шығарылады) жылдың соңына дейін большевиктер партиясында тұрғанын және 1919 жылдың 24-маусымынан РСФСР Халықтық комиссарлар кеңесінің тағайындауымен Қазақ Әскери комитетінің мүшесі болғанын, Кеңестердің бүкілресейлік 7-8-сиезінің аралығында Бүкілодақтық атқару комитеті

орталығының мүшесі және Кеңестердің бүкілқазақстандық 1-сезіне дейін Қазақ Әскери комитетінің мүшесі болып қызметтер атқарғандығы туралы жазған. А.Байтұрсынұлының «Өмірдерегінде» емес, «Өмірбаянында» берілетін 1926 жылдың соңына дейін большевиктер партиясында болғандығы туралы дата – осы материалды машинкаға теру жұмысы үстінде кеткен қате.

Жалпы, 1918-1919 жылдар Алашорда мен Кеңес үкіметі арбасқан ауыр кезең болады. Ахметтің өзі айтатын мысалындағы «былай тартсаң – өгіз өледі, былай тартсаң – арба сынадының» кері келген сын-сағат ешкімді де аямайды. Алашордашылдардың ішіне алалық кіріп, бірі бай-бақуаттылардың жыртысын жыртса, Кеңесшілдер кедей-кепшіктің қамын жеген боп, жергілікті халықтың жайын ойласқан адам болмайды. Ұлттың келешегін ойлаған Алаш зиялылары қай тараптың да тұшымды тұжырымы мен келелді келісіміне тәуелді болса да, ұлт үшін күрестерін тоқтатпайды. Әсілі, «ұлттың ертеңгі күні не болмақ? Қазақ өзінің ұлттығын ғана емес, елдігін қайтсе сақтап қалады?» деген өзекті сауалдар, олардың санасында Масаша ызыңдайды... Қайғы қашанда қатар жүреді емес пе, Ахмет Алаштың қамын ойлап, таңды таңға ұрғанда, ел жақтан жаманат хабар жетеді. Күңші анасы өмірден озып, ауыл анасына айналған аруананы артындағы ағайын-туғандары жоқтап, улап-шулап қалған. Суық хабарды естісе де, суыт жүріп кетудің сәті түспей, тек желтоқсанның қара суығында жанына Міржақыпты ертіп, Ахмет Ызбандағы Сарытүбекке жетеді. Анасының әке қорымына жерленгенін, әрі қолы шаруаға шебер, мал-жанға жайлы Күңші қабірінің басында, асыраған түйелерінің боталарымен бірге боздағанын есітіп, қам көңілі босайды. Бірақ, Алаш жұртының басына түскен сынамалы уақыт, олардың ел ішінде қона жатып, аялдауға мұршасын бермейді. Ат үстінде жүрген Ахмет пен Міржақыптарды үмітінен күдігі көп сандаған шаруалар күтіп тұрғандықтан, олардың елге келгендерінен, кеткендері жылдам болады.

Мұрағаттағы тарихи деректер бойынша таратсақ, Торғай облыстық Кеңесінің ұйғаруымен 1919 жылы мамырда Ахмет Байтұрсынұлы Әліби Жангелдинмен бірге келіссөзге қатысу үшін Мәскеуге аттанған. Мәжіліске қатысушылар Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкерістік комитетін құру туралы уақытша Ережеге қажетті өзгерістерді енгізіп толықтырған. Құжатқа еңбекші бұқараның көсемі Ленин 1919 жылы шілденің 10-ы күні қол қойып, оны Халық Комиссарлар Кеңесінің декретінде бекіткен. Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И.Ленин осы жылдың 24-шілдесінде Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Әскери төңкерістік комитетінің бірінші жауапты орынбасары және Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі лауазымына Ахмет Байтұрсынұлын тағайындайды. Осы кезден бастап тарихи тұлғаның Кеңес үкіметі тұсындағы қызметтері басталады. Ахмет еңбекшілер көсемі Лениннің қабылдауында болып комитеттің мүшелігіне қабылданғандығы туралы мандатын алғаннан кейін Кеңес үкіметіне қызмет етуге уәде берген. Мұрағаттық қорда А.Байтұрсынұлының 15-уақытша мүшелік билеті тіркеліп, әлі күнге сақтаулы. Мұнда Орталық атқару комитетінің мүшелеріне берілетін мүмкіншіліктер аталған. Құжаттағы орыс тілінде «киргиз» деп жазылған атау

сөз араб таңбасындағы төте жазуда «қазақ» деп жазылған. Мандаттық билетке елтаңбалық мөр қойылып, әрекеттілік мерзімі: «12/Х.20 жылдан 12/Х.21 жылдың арасы» екендігі көрсетілген.

1919 жылы қыркүйектің 15-і күні Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Әскери төңкерістік комитетінің кезекті мәжілісі өтеді. Бұл мәжілісте төрт баяндама тыңдалады. Талқыланған осы мәселелер бойынша мәжіліс соңында қаулы қабылданады. Мәжіліске төрағалық еткен С.Пестовкийдің ұсынысы ең маңызды мәселе болады. Онда: Қазақ өлкесінің жалпы сиезін шақыру жөніндегі жұмыстарға кірісудің қажеттіліктері айтыла келіп, сиезді өткізу мерзімін 1920 жылғы қаңтардың 1-не бекітеді. Ал Әскери төңкерістік комитетінің комиссия құрамына: Байтұрсынұлы, Қаралдин, Меңдешов, Лукашев және Петровты сайлайды. Сиезді шақыру жөніндегі нұсқаулықты дайындау қазақ жұртшылығы үшін Байтұрсынұлы мен Қаралдинге, ал орыстілділер үшін Петров, Лукашев, Меңдешовтарға тапсырылады. Бөлім меңгерушісі А.Байтұрсынұлы бұл жөнінде Петровқа хабарлама жасайды. Осындай хабарлама Б.Қаралдиннің атына да жіберіледі. Комитеттің Әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің меңгерушісі Петровтың еңбек демалысына шығуына байланысты, оның лауазымын өз жұмысына қоса атқару Ахаңа жүктеледі. Құжатқа Әскери төңкерістік комитетінің төрағасы С.Пестовский, оның мүшесі А.Байтұрсынұлы, хатшысы Б.Қаралдиндер қол қояды. Келесі қазанның 11-і күні Қазақ өлкесінің жалпы сиезін шақыру туралы ережелерді дайындау жөніндегі комиссияның мәжілісі өткізіледі. Мәжіліске Ахмет төрағалық етеді. Жиынға барлық комиссия құрамы түгел қатысады. Халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі Меңдешевтің Орыс, қазақ педагогикалық курсына оқытушылардың арасынан кандидат пен өкіл сайлау жөніндегі мәлімдемесі тыңдалғаннан кейін, бірден бір кандидат болып Байтұрсынұлы, бөлім өкілі болып Камалетдин Арынғазиев сайланады.

Ахметтің ұлт үшін жасаған жұмыстарының ішіндегі аса маңызды тарихи маңызы зор, әрі ең асылы, ол *қазақ елінің ұлттық автономиясын құру* мәселесі туралы пролетариаттың көсемі Ленинге жолдаған хаттары. Өз алдына дербес өмір сүру – қазақ ұлтының ғана емес, күллі түркі жұртының ортақ мақсат-мүдделері болатын. Міне, түркі жұртының асыл мұратын іске асыру мақсатында, ол саналы түрде Қазақстандағы тұңғыш кеңестік үкімет органы – Қазақ төңкерістік комитеті құрылғаннан бері (10 айлық) қызметінің қорытындысын шығарып, «Ленин жолдастың ұлт және отар мәселесі туралы тезистеріне қосымша» деген атаумен 1920 жылы маусымның 20-сы күні хат жолдайды. Хатты Түркістан АКСР-ы өкілдері Тұрар Рысқұлов пен Низаметдин Қожаев, Башқұртстанның басшылары Зәки Уәлиди Тоған мен Харис Юмағұловтармен бірге талқылап, ең өзекті деген мәселелерді көтереді. Мұнда қазақ жеріне орнаған Кеңес үкіметінің басшылары мен жергілікті ұлт өкілдерінің арасында ешқандай сенім болмағандығы, Ресей коммунистерінің айтқандары іс жүзінде «өңі» айналып, қабыспағандығы, жалпы, ғасырлар бойы отаршылдардың езгісіндегі қазақтардың өзін билеуге ұмтылысы, елді халық толық сенетін қазақ зиялылары басқаруға тиісті екені айтылады. Әлбетте, мұсылман елдердің әу баста ынтымағы бір болғанымен, қоғамға

келген кеңестік төңкеріс кім-кімді де жүрісінен жаңылдырды. Жер бетінде ұлт болып қалуың неғайбыл болып тұрған тұста «суға кеткен тал қармайды» демекші, «Жер жүзінің еңбекшілері бірігіндер!» деп арқыраған коммунистік партиямен санаспауға болмайтын еді.

А.Байтұрсынұлы Кеңес үкіметіне қызмет жасаған тұста Қазақ еліне Орталықтан залалды қысастық болса, абыройыма нұқсан келеді-ау деп қорықпастан, табанды шешім қабылдап, жоғарыға талап қоя білген. Мәселен, Ресей үкіметінің 1919 жылы 27-тамыздағы қаулысы бойынша Челябинск губерниясына қаратылған Қостанай уезін Қазақ өлкесіне қайтару үшін М.Сералинмен бірге үн көтеріп, қазақ жерін қорғап қалады. Бұл өзекті мәселені Кеңестің бүкілодақтық атқару комитеті мен РКП(б) Орталық комитетінде күн тәртібіне қойғызып, келіссөздер жүргізеді. Нәтижесінде, Қазақ ревкомы А.Байтұрсынұлын мәселені ел пайдасына шешу үшін іссапарға жіберуге қаулы етеді. Жұмысқа жұртты жұмылдыра білетін Ахмет Мәскеудегі Әлиханға ахуалдың жай-жапсарын хабарлауын сұрап, жеделхат жібереді. Ресми хатта: *«Телеграфуйте положению дела присоединении Кустанайского уезда Киркраю»* деп жазылған. Қазақтың көптеген шұрайлы жерлерін еншілеп үлгерген алпауыт көршіден бір өңірді арашалап қалады. Осылайша Ахметтің тікелей араласуымен 1920 жылы 26-тамызда Қостанай уезі қайтадан өзінің ежелгі егесі Торғай облысының құрамына енеді.

1920 жылы 4-қазанда Орынбордың Свердлов клубында Қазақ Кеңестерінің тұңғыш сиезі ашылады. Ұлы жиынның шақырылуына негіз болған Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің төрағасы М.Калинин мен Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы В.Лениннің сол жылдың 26-тамызында Кеңестік Социалистік Қазақ автономиялы республикасын құру туралы декретке қол қойып, жариялауы еді! Сандаған жылдар бойы зарыға күткен халықтың тілегі орындалып, Бүкілодақтық атқару комитетінің декретімен Қазақ АКСР құрылды. Өз алдына жеке дербес ел болған ұлттың Оқу-ағарту халық комиссариаты жасақталып, маңызы зор мекеменің тұңғыш төрағалығына Ахмет Байтұрсынұлы тағайындалады. Осылайша қазақтың қазақ болып, өз еншісінде оқу-ағарту ісін басқаратын мекемесі өмірге келеді.

Ахмет 1920-1921 жылдар аралығында Қазақ АКСР-нің Оқу-ағарту халық комиссары және Қазақ Орталық атқару комитетінің мүшесі, Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың төрағасы болып, ұлт жұмысының көшбасшысы қызметін атқарады. Ғалымның ресми баянатынан байқайтынымыз, ол 1920 жылдардан бастап мемлекеттік басқару істерінде қоғамдық жұмыстарға белсенді араласа жүріп, өзінің оқытушылық қызметі, ұлттық ғылым саласындағы сан алуан жұмыстарды қатар атқарған. Осы даталардың ішінде аса көңіл аударар жайт: қайраткердің «Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың председателі» болып қызмет атқарғандығы.

Тәуелсіз ұлттық ғылымды – бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегі ғалымдар Ұлттық ғылым академиясының іргетасы тым беріден, 1946 жылдан есептеп жүр. Сонда 1921-1922 жылдары қазақ халқының ұлттық ғылымының қалыптасуындағы атқарылған алғашқы жұмыстарды Академия неге назардан

тыс қалдырады?! Бұл үлкен ауытқушылық, мейлі академцентр Кеңестер одағы құрып берген Өлкелік халық комиссариатына бағынса да, қазақ жұртына ең қажетті істердің басында болып, зәруін өтеді. Демек, ұлттық ғылым академиясының негізі – 1921 жылдан есептеуге міндетті... Мәселен, ҚР Ұлттық ғылым академиясының президенті М.Жұрыновтың 2006 жылы «Академияның алпыс асуы» атты мақаласы «Ғылым және тағылым» айдарымен жарияланды: «...Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырудың көш басында көрнекті ағартушы, ғалым, ерекше дарынды қоғам қайраткері А.Байтұрсыновтың болғаны анық. 1921-1922 жылдары Қазақ КСР Ағарту Халық Комиссариаты Академиялық орталығының алғашқы төрағасы. 1922-1925 жылдары республика оқу-ағарту комиссары, Қазақ өлкесін зерттеу жөніндегі қоғамның құрметті төрағасы қызметтерін атқарған еді» деген мәліметтерді тарихи деректерге сүйене отырып береді. Мақала ҚР ҰҒА-ның 60 жылдық мерекесіне арнайы жазылған. М.Жұрыновтың өзі «академиялық орталықтың 1921 жылы ашылғанын, орталыққа А.Байтұрсынұлының басшылық еткенін, ғалымның Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырудың көшбасында болғанын» нақты деректер арқылы айтқан. Ендеше, ұлттық ғылымның негізін, 1921 жылдан бастау керек. Ұлттық ғылымның іргетасын анық айту келешек үшін қажет.

Коммунистік партия қатарынан шығып қалған Ахмет, ол жөнінде Қазақ орталық атқару комитетінің хатшылығына жазған мәлімдемесінде мынадай деректер береді: «...При исключении меня из членов РКП комиссией по чистке партий 6-го района Оренбург. губерн. организации, отабрали у меня револьвер системы «Наган» за №34572, с 12 патронами к нему». Мұнан сол уақыттағы шиеленіскен ахуалдарға орай А.Байтұрсынұлының қарумен жүргенін байқауға болады. Осы қаруды қайтарып беруін сұраған өтінішінде сол тұстағы атқаратын қызметіне байланысты кешкі мәжілістерге қатынасатыны, жиынның түннің біруағына дейін созылатындығы себепті түнгі бейуақ жүрістердің «өміріне қауіп төндіретінін» айта келіп, қаруды кері қайтаруы жөнінде әкімшіліктің өкім беруін сұрайды. Қоғамдық және саяси жұмыстарға белсене араласқан мемлекет қайраткері А.Байтұрсынұлының бұл өтінішіне қанағаттанарлық жауап алғаны, не алмағаны туралы мәліметті мұрағат деректерінен кездестіре алмадық.

Тарихи тұлғаның қандай да партияға мүше болып, белсенді қызмет атқарғандығы хақында тарихшы ғалым К.Нұрпейіс өз зерттеу мақаласында талдап-таратып: «...ол Алаш қозғалысы аясындағы қоғам қайраткері ғана емес, Кеңестік Қазақстанның алғашқы жылдарында жоғары лауазымды мемлекеттік қызметтер атқарған адам. А.Байтұрсынұлы өткен осындай күрделі жол оның қоғам қайраткерлігі қызметін зерттеушілер үшін айтарлықтай қиындықтар туғызады. Солай болғанына қарамастан А.Байтұрсынұлы мемлекеттік жүйелердің қайсысында жұмыс жасасын (алаштық жүйе ме, кеңестік жүйе ме – бәрібір) ол бірінші кезекте өзіне басты нысана етіп жалпыұлттық, бүкілхалықтық мәселелерді таңдап алды да, оларды туған елінің мүдделеріне сай шешу үшін еңбектенді» деген тұжырымды ой түйіндейді. Шындығында, «Алаш» партиясының негізгі



мақсаты – ұлттық мемлекет құру болатын. Сондықтан да Алаш зиялыларының бүкіл қызметі қазақ елінің дербестігін нығайтуға бағытталды. Алайда, сол тұстағы көрші алпауыт орыс мемлекетінде болып жатқан тарихи-саяси ахуалдардың қазақ елін де шарпуына байланысты Алаш қайраткерлері мемлекеттілігін құрудағы өз ұстанымдарын іс жүзіне асыра алмады. Бірақ, билікке келген Кеңестік үкіметтің «барлық ұлттардың теңдігі, бірлігі, ынтымақтығы сақталады» деген ұранына үлкен үміт артты. Ұлттар теңдігі туының аясында қазақ елінің де дербес мемлекет болатынына сенді.

Енді жоғарыдағы ресми мәлімдемеге қайта оралсақ, сол уақыттары Қазақ елінің астанасы Орынбордағы қоғамдық ахуалдық барысы өте ауыр болғанын байқалады. Ахметтің: «...существование в настоящее время в городе Оренбурге разбойничьих банд и участвовавшие случаи нападения, грабежа и убийства делают невозможными хождение по городу без вооружения» деп жазуының астарында үкімет басындағы билік таласқа түскен жағалылардың біріне-бірі күдігі көбейген тұста өмір сүрудің өзі қауіп-қатерге толы болғандығын көреміз.

1921-1922 жылдар қазақ елі үшін түрлі өзгерістерге толы болды. Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңес үкіметімен бірге келген ірілі-ұсақты жаңалықтардың жағымды әрі жағымсыз тұстары әлеуметтік ортаға өзінің әркелкі әсерлерін тигізіп отырды. Адамзатқа бостандық пен теңдік әкелген төңкерістің Қазақ даласындағы қазақы дарқан өмірге оң ықпалы зор болды деп айту қиын. Ежелгі көрші орыс жеріндегі Бірінші дүние жүзілік соғыстың зардаптары қазақ еліне де үлкен соққы болып тиді. Халыққа салынған сан түрлі алым-салымдар мен қазақ жерінде бұрын-соңды болмаған қуаңшылық ел ішіне аштық апатын әкелді. Бұл жергілікті халықтың төңкеріске деген сүйіспеншілігін оята қоймайды әрі сар даланың кеңдігіндей қазақтың ақкөңіліне Кеңес партиясының большевиктері бүлік әкелді. Қазақтың кең даласында еркіндікті сүйген ел адамдары мен қыш қаланың ғылыми-мәдени өміріне дағдыланған қыр қазақтарын үрей биледі. Үрей билеген елге басшы болу – бұл тарихтың ең үлкен күрделі сынағы. Ал сынақтан сүрінбей өту – кез келгеннің маңдайына бұйыра бермейтін бақ, сүренсең – маңдайыңның соры қалың бейбақ болғаның.

Қазақ дәстүрінде сәби өмірге келгенде шілдехана жасап «бауы берік болсын» айтқанымен, оның туған күні жыл сайын тойланбаған. Тек алғашқы мүшелінде, 13 жаста «Құдайға тоба» деп, тіл-көзден аман болсын деген ырыммен «қан» шығарып, жақын ағайын-туғандары мен көрші-қолаңға дастарқан жайған. Онан кейінгі үлкен той – ұл бала шаңырақ көтеріп, үй болғанда, не үкілі қызы тұрмысқа шығып, өрісі кеңейгенде «отыз күн – ойын, қырық күн – тойын» жасаған. Қазақтың дәстүріндегі думанға толы бұл тойлар ақиық Ахметтің басында болып-болмағаны беймәлім. Қазақ даласына келген қасіретке толы тауқыметтер болмағанда, бала Ахметтің – алғашқы мүшелтойы, басы екеу болып Бадрисафасына үйленгені бәрі-бәрін ата-анасы алыс-жақын ағайын-туғандарымен «ат шаптырып» тойлар еді-ау. Бірақ, бірақ толып жатқан бірақтар бой көтертпеді... Ақ пен қара, қайғы мен шаттық, күн мен түн алмакезек ауысып отыратыны сықылды, Ақаңа да «ақ түйенің қарны

жарылған» қуанышты күнді көретін кез туды! Бұл той – ұлт жұмысына жаралған Ахметтің ел үшін жасаған еңбегі еленіп, алты Алаштың баласы бірігіп тойлаған тұңғыш той болды!

Қазақ елі «21-дің аштығынан» естерін енді жинап, еңселерін көтергенде, келесі жыл – 1922 де босағадан аттаған болатын. Әрбір жылдың «өз несібесі бар» демекші, жомарт ел ұлты үшін отқа да күйген, суға да түскен, жұдырықтай жүрегіне күллі жұртын сыйғызған Ахметі елуге келгенде қалай тыныш жатсын! Кеңес үкіметінің қолтығында болса да қазақ жұрты кей істерде дербес еді. Еркіндікті, кеңдікті сүйетін елдің ата-бабадан мирас болған қоныстары да кең, билік басындағы ұлдарының ордасы да оңтайлы. Солтүстікте – Орынбор, оңтүстікте – Ташкент шаһары қазақтың тақиясына тар келмейтін, қос қаланы бөліп жармайтын. Түркі жұртының игі жақсылары «Ахаңның тойы – тарихи той» деп қауқылдасып, мұсылмандығы мейірімін төккен Ташкентке жиналды. Қашанда жұрттың қамын ойлап, іс басында жүретін Ахмет серіктерімен оңтүстік астанаға – тарихи маңызы зор шаруаны шешу үшін ат басын тірейді. Келген мақсаты – Түркістанда қарайтын екі облысты Қазақстанға қосып, қазақ елін біріктіру. Орынборлықтар өздерін «Жасасын, қазақтың қаһармандары!, Жасасын, қазақтың көсемі!» деп ұрандап, зор қошеметпен күтіп алған мұндағы арқаланған елдің ықыласын, құрметін көріп, қатты толқып тебіренеді. Енді сол ұлы жиынның куәгерлеріне құлақ түрсек. *«...1922 жыл, тамыз айы. Ташкент қаласы. Сондағы Қазақ-қырғыз институтының айналасы халыққа лық толы. Бүгін мұнда қазақ халқының қаламға жүйірік, алты Алашқа аты жайылған атақты азаматы Ахмет Байтұрсынұлы келмекші. Келген қонақтарды әсем безендірілген залға жайғастырған соң, ол кісілердің құрметіне концерт қояды. Жас өспірім ұрпақ Ахметтің ел келешегі, бірлігі, ынтымағы үшін жазған өнегелі ғибраттарын, тақпақтарын жатқа айтып, жиналған жұрттың көңілін қозғайды. Мәжіліс соңынан қонақасы беріліп, бұл жиынның Ахаңның жеке басына арналып отырғанын, түркі жұртының барлығы да оның ел үшін атқарған жұмыстарын бағалайтынын, әрі шексіз құрмет тұтатынын айтады. Сол жиында Түркістан азаматтары атынан Иемберген Табынбаев ыстық лебізін арнайды: «...Әлеумет, деп бастады ол сөзін, бәріміздің де қошемет қылып отырған адамымыз – Ахмет ағай Байтұрсынұлы. Бәріміз де ол кісінің тойында, мейрамында отырғанымызды жан-тәнімізбен сеземіз» дей келе, онан әрі Ахаңның өмірінен, істеген істерінен жиылған жұртты мағлұм етеді. Сөз соңынан Ахметтің жанына барып: «...Інілеріңіздің мына бір аманатын тапсыруға рұқсат беріңіз» деп, оның омырауына алтын жетон қадайды. Жетонның бірінші бетінде: «Түркістан зиялыларынан белгі. 1922 жыл. 2-ағус». Екінші бетінде: «Аха, күшті сенің – қаламың, халық ісі – сенің тамағың. Жаса, ұлт мектебінің тұңғыш жүрегі» деп жазылған. Мұндай қошеметке көңілі толқыған Ахаң сөз сөйлеп, алғысын білдіреді. Ол өзінің халық мұғалімі екенін, бұрын өз жайынан сөз сөйлемегенін, оқуының көп емес, аз екенін, бірақ сол аз білімді халық мақсатына жұмсағанын айтады. Ол өзінің істеп отырған жұмысының, осында отырғандардың да қолынан келетінін айтып, мен де өздеріндей*

адаммын деп, өзін қарапайым жұртпен қатар қояды. Ахаңның ұлт үшін кешкен бейнетін білетін жұрттар, оның өз жұмысын кішірейткен кішіпейілдігіне тәнті болып, Ахаңнан өмір жолын баяндап беруін өтінді. Ахмет өзін тудырған заман – патша заманының зұлым саясаты, зорлық-зомбылығы, қорлығы екенін, мұның бәрін көрген олар, ұлтшыл болғанын, ал ол тұста ел мүддесін ойламасқа болмайтын еді деп, сөзін соңдарынан ерген жас ұрпаққа қарата айтады: *«...менің ісім тарихтың сынына да түсер. Бірақ, менің өз тәжірибемше, осы өздеріңнің мәжілістеріңнен үлгі алсақ та, жастар түзу жолмен барады. Менің сүйенішім осы»* деп, он шақты ұлт өкілдерінің бір кісінің баласындай бас қосып, дидактасып отырғанына ыразышылығын білдіріп, осы жолдың, осындай ынтымақшылдық халықтың көсегесін көгертетінін ескертеді.

Осы салтанатқа қатысып отырған өзге ұлт өкілдері де Ахаңа құттықтау лебіздерін арнайды. Амиров – Башқұрстанның толық өкілетті елшісі, И.Хожаев – Түркістан Мемлекеттік Білім Кеңесінің бастығы, А.Шмидт – Күншығыс институтының директоры, Оликов – Түркістан Республикасының Халық ағарту комиссарының серігі. Мәжіліске мемлекеттік мәселені шешуге келген Ахметтің қоғамдық қайраткерлігімен қатар, түркі жұртының ғылым-білім көшінде жасаған жанкешті еңбектері де сөз болады. Башқұрттық елші Ахметті өз ұлтына белгілі екенін, башқұрт халқы ғана емес, бүкіл Күншығыс елі білетінін, Ахаң түрлеген Қазақ халқының тілі – бай тіл, болашағы бар тіл. Өзі жоғалар халықтың алдымен тілі, мәдениеті жоғалатынын, ал қазақ тілі үшін күрескен Ахметтің қызметі бүкіл Күншығысқа үлгі беретінін айтып, шексіз алғысын білдіреді. Оның ойын жалғастырған Шмидт Байтұрсынұлын *«қазақ халқының жарық сәулесіне»* теңейді, олар мәжілісті – тарихи мәжіліс болды деп, Ахаңның қайраткерлігін талқылаған пікірлерін қорытындылайды: *«...қазақтың әдеби тіліне негіз салушы; қазақты «әп» деп бастап оқытып, надандықпен күрескен бірінші ұстаз; оқу ісіне, жазуға жаңалық кіргізген дана реформатор; патша үкіметінің зұлым саясатымен күрескен қаһарман; атақты ақын; қай жағынан болса да қазақ халқының көсемі»*. Мәжіліс соңында түркістандықтар: *«Ахметтің аты тарихқа алтын әріптермен жазылады»* деп ұрандап, келген құрметті қонақтарды шығарып салады.

Ахаңның меретойына арналған жиын Орынборда да жалғасады. Бірақ, мұнда қоғам қайраткерінің 50 жасқа толуын атап өту шарасына екі тұрғыдан қарағандар табылып, қазақ оқымыстылары жікке бөлінді. Олардың кейбірі Ахметтің 1921 жылы партиядан шығып қалғанынан саяси астар іздеп даурықса, ел басындағылар мен халықтың басым көпшілігі Ахаңның ұлтқа жасаған қалтқысыз еңбегін құрметтеп, өз ілтифаттарын осы тойда көрсетті. Орынбордың Свердлов клубында қаңтардың 30-ы күні өткен салтанатты жиынды Қазақ КСР Халық комиссарларының төрағасы Сәкен Сейфуллин өзі кіріспе сөз сөйлеп ашқан, әрі Ахаң арналған тойды соңына дейін жүргізген. Ал Халық оқу-ағарту комиссары Смағұл Сәдуақасұлы *«Ахаң алдында»* деген баяндама жасап, тұлғаның тарихи істерін тізбелей айтып, өзінің жұмсақ дауысымен *«Ахаңды біз замандасымыз ғой деп өз қатарымызға қойып, өзімізбен теңестіруге болмайды, ...бұрын әркім қалай болса солай жазып*

*жүрген емлемізді түзеп, бүкіл халқымызға ұстаз болған. Сондықтан ...құрмет тұтып, қадірлей білуіміз керек»* деп, іріткі іздеген жікшілдерді түйреп өтеді. Ал сырбаз Сәкен халық үшін қызмет жасаған кісінің істегенін бастан-аяқ баяндап отыру, оған лайықты қошемет көрсету – әр үлгілі халықтың әдеті екенін, яғни жұрт жұмысын жасаған ерлерді мадақ тұту – елдің міндеті екенін айтады. Ол: *«А.Байтұрсынұлын – ардың адамы, өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, ...Ахмет қалың қазақтың намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған қаһарман. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмеген, бәрін бірдей сүйетін, ұлты үшін басын бәйгеге тігетін шын ұлтшыл»* деп бағалайды. Сәкеннің мерейтойлық мақаласы газет бетіне «Манап Шамиль» деген бүркеншік атпен жарияланады. Осы мақаласы үшін Сәкеннің соңына түскендер де болды.

А.Байтұрсынұлы үкімет басындағы жұмыстарымен қатар 1921-1924 жылдары Орынбордағы жоғары оқу орны Қазақтың халық ағарту институты, 1926-1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен дәріс оқиды. 1928 жылдың қыркүйегінде Қазақ елінің жаңа ордасы – Алматыға келеді. Астанада ашылған Қазақ мемлекеттік университетіне профессорлық лауазыммен Қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқуға шақырылады. Ол қазақ елінің астанасы Алматыда ашылып отырған оқу ордасының тарихи маңызы туралы баяндама жасайды. Бұған ҚазМУ-де жүргізілген кеңсе құжаттары дәлел. Мәселен, қатталған ресми құжатта: *«1928 жылдың 15-қазаны күнгі 14-бұйрық бойынша Ахмет Байтұрсынұлын Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен профессорлық лауазымға сол жылдың 1-қазанынан қызметке тағайындалсын»* деп өкім берілген. Осы аталған бұйрыққа жоғары оқу орнының басшысы С.Асфендияров қол қойған.

1929 жылы Қызылордада болатын үлкен жиын: «Әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына» Ахмет арнайы шақырылады. Осы жиынға барғанда төртінші рет қамауға алынады. А.Байтұрсынұлының соңына шам ала түскен кімдер болды екен?! Біз осы бір өзек өртер сауалға жауап іздемес бұрын, тарихшы Кеңес Нұрпейіс 2006 жылы «Айқын» газетіне берген сұхбатына зер салайықшы. Тарихшы лебізін: *«Тәуелсіз Қазақстанның шындық тарихын жазу үшін русскоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет»* деп бастап, жалпы мұрағаттық құжаттар құрылымына тоқталады, әрі нақты талдау жасайды. Тарихшы ғалым: *«...Архив жүйесінің өзі екі салаға бөлінеді. Бірі мемлекеттік архив, оған сіз де барасыз, мен де барамын. Ал бұлардан бөлек құпия құжаттар мұрағаттары да болады. Бұлардың кейбіріне рұқсатпен кіресің. Кейбіріне мүлдем рұқсат жоқ. Сондай-ақ осы кездегі Ұлттық қауіпсіздік комитетіндегі құжаттар «СС» деген бөлімге («Совершенно секретноға») жатады. Одан бөлек «С» деген («Секретно») бар. Біздің қолымыз осы «С»-ке ғана там-тұмдап жетті. Ал ана құпияның құпиясына қолымыз әлі жетпей жатыр. Мәселен, 1930-шы жылы сәуірде Ахмет Байтұрсынов бастаған 40-қа жақын Алаш қайраткерлеріне арналған сот процесі жазылған істің II томын ғана берді. КГБ басшысы: «...өйткені онда біздің КГБ қызметкерлерінің берген құпия ақпараттары бар. Онда «бәленше бәленшеге жалған жала жабуы керек» дегендей құпия*

*мәліметтер жазылған» деді. ...12 томды қолыма түсірдім. Сөйтсем, онда шынында да «бәленшенің үстінен жалған арыз түсірген бәленше. Өтірік мақала жазған бәленше» деген жазбалар молынан кездесті. Осыған орай менің айтарым: Ұлттық қауіпсіздік комитетінің 20-30-жылдарға байланысты қорларынан «құпия» және «өте құпия» деген анықтамалар алып тасталып, олар мемлекеттік архив жүйесіне берілуі керек» деген кесімді шешім айтады. Өкінішке қарай, бұл ұсыныс іс жүзіне әлі толықтай асырылған жоқ. Кейбір құжаттардың бір сарасы жарияланғанымен, әлі де ресмиліктен арыла алмауда. Осы сұхбатында К.Нұрпейіс Ахаңның маңызы зор туындысы жөнінде де өз ойын сыпайы жеткізеді: «...Мәдениет тарихы» деген үлкен еңбегінің жазылғаны бізге белгілі. Алайда оның қолжазбасы осы кезге дейін табылған жоқ. Өртеп жіберді ме, бір құпия қоймада жатыр ма, ешкім білмейді. Не болмаса, қолына түскен біреулер өзінің атынан жариялап жіберді ме, кім біледі?». Шындығында, ақиқат түбінде бір ашылатыны анық. Бір әттеген-айы, қазақ басындағы қашанда уақыт еншісіне қалдыратын бойкүйездіктің де шегі сөгілерме екен. Бойкүйездікті жеңген күні ақтарылған ақиқаттың ащы демі келешек ұрпақтың да алқымынан алып, деміктірсе қайтпекпіз.*

Ия, өзінің саналы ғұмырын «қазақ елінің көсегесін қайтсем көгертем» деп бірде Алашорда үкіметі, бірде Кеңес үкіметі жағына шығып, партия ісіне барлай қарап, сеніммен ерген А.Байтұрсынұлының бар жазығы «қазақ қай бағытты ұстаса дұрыс болады» деген үкілі үмітке иек артуы еді. Қай партияға мүшелікке кірсе де, күрескердің аңсаған арманы орындалмады, ұлы сенімі ақталмады. 1929 жылы 2-маусымда Қызылордада «күдікті» ретінде ұсталып, арнайы айдауылмен Алматының түрмесіне алып келеді. Мұнда көп ұстамай тұлғаны қасындағы жолдастары: М.Дулатұлы, М.Есполов, Ғ.Бірімжановтармен бірге ату жазасына бұйырады. Бірақ үкім қайта қаралып, ауыр жаза айдаумен алмастырылды...

Тұлғаның 1929 жылы қайта тұтқындалуы туралы жазушы-ғалым Т.Жұртбайдың ҰҚК-нің мұрағат деректерін сөйлеткен тарихи әфсанасына сүйенсек, Ахаңды ажал тырнағына байлап берген өз қандастарымыз. Атам қазақ «іштен шыққан жау жаман» деп текке күйінбесе керек. Кеңес үкіметі тұсында қазақ елінің әлеуметтік мәртебесі төмендетіліп «ұлы халықтың» безбеніне түскен күрделі кезеңде ұлттың қажетін түгендеген Ахмет қай қазақтың көңіліне жақпады екен?! Енді соның сырына үңілейік. Осы жылы сәуірдің 19-ы күні «Советская степь» газетінде Ораз Исаев пен Ізмұхан Құрамысовтың ұйымдастыруымен Ғаббас Тоғжанов, Әбдірахман Байділдин, Хамза Жүсіпбеков, Садықбек Сапарбеков, Ораз Жандосовтардың «Жазушы – қазақтардың шығармашылығы туралы» деген ашық хаты жарияланады. Олар қазақ елінің билік басына 1925 жылы қыркүйекте келген Голощекиннің ойабын тауып, айызынан шығу үшін ұлт зиялыларына нақақтан күйе жағады. Хатта А.Байтұрсынұлының қайраткерлігі туралы «орыс ғалымдары берген баға дұрыс емес» дей келіп, ол «патшалық саясатқа қарсы күрескен буржуазиялық төңкерісші, әрі алашордашылдардың көсемі болып табылады» дейді. Ахметтің ұлт үшін жасаған жұмыстарын елемей, жазықсыз қаралайды.

Олар өз шағым-үндеулеріне «Правда» газетінен де орын берулерін сұрайды. Мұнымен тыныштық таппай, Ахметті жазалауды сұрап, Сталинге екі рет хат жолдайды. Осы жетеудің «Алашшылдарға қарсы» мемлекеттің атынан ресми айыптау жасаған мәлімдемелерінің салдарынан Ахмет, Жүсіпбек, Мағжандар екі айдан соң түрмеге қамалған. Жазушы Т.Жұртбай зерттеуінде бұл ашық хаттың мәтінін қазақ тіліне аударып, талдап таратқан. ҚР ҰҚК-нің мұрағатында талай жылдардан бері жабық қорда жатқан мұндай құжаттарды оқыған адамның төбе шашы тік тұрары анық. Ең өкініші сол «неге өзді өзіміз» деген сауал өзегінді өртеп, қазақтың пешенесіне жазылған күншілдік-ай, «не істеткенсің пенделеріңе» деп, бармағыңды шайнайсың.

Осы тұста жерлесі Файзолла Сатыбалдыұлы да Қостанай қапасына қамалады. Тас түнекте ішқұса болған Файзолла «Тас түрмеде» деген өлеңінде:

«...Ахаңнан да бейхабар боп отырмын,  
Көкірек – от, көңіл – тұман, соқырмын.  
Қайран аға – ғұламасы қазақтың,  
Тамызығы өлең-жалын, отымның.  
Ақ оралып, жүйрік озар күн келер,  
Сіз бен бізді тірі болып кім көрер?!  
Әттең сол күн сөйлер ме едің Ахмет,  
Ар алдында адалдыққа күн берер.  
Адамды сен табар едің, ғұламам,  
Тура жолмен қайда жүрсең жүр аман.  
Ей, тіршілік!  
Ар мен Ахаң беттессін,  
Басқа тілек кетсем де өліп сұраман» -

деп, тар қапаста отырса да, Ахаңдай абзал аға, адал досқа ақ жол тілеумен болады. Мұндай жанашыр достың айтқан сауалының сауабына Ахметтің ғылымдағы қайраткерлігі мойындалып, өзі айдауда жүрсе де 1930 жылы Мәскеудің «Литературная энциклопедия» жинағының 1-томына ғалымдығы туралы мәлімет беріліп, ол түрлеген Қазақ әліпбиі 5-томға енеді. Жетеудің жаласы Алаш арыстары Мағжан Жұмабаев пен Жүсіпбек Аймауытұлының өмірін жұтады, ал Ахметтің өмірін айдауда өткізеді. Қазақ зиялыларының үркердей тобына қасақана жасалған зауалдың соңы зардапсыз қалмады. «Арызданғандардың» бірі – Ә.Байділдин 1930 жылы, қалғандары – О.Исаев, І.Құрамысов, О.Жандосов, Ғ.Тоғжанов, Х.Жүсіпбеков, С.Сапарбековтер 1938 жылы өздері қызмет жасаған коммунистік партия қудалауына ұшырап, кейіннен партия жендеттерінің қолынан қаза табады. Қазақ елін аз уақыт басқарған Голощекин коммунист-жақтастарының көсеу-қолымен ұлтты сансыратып, елді есеңгіретіп, ұлар құстай шулатты. Шовинист басшының «кіші қазаны» қазақ жеріне ұлы нәубет әкелді. А.Байтұрсынұлы 1929 жылы ұсталғаннан, түрме қапасында 1931 жылдың қаңтарына дейін отырады. РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының тағылған ең ауыр тармағы: ату жазасы қайта қаралып, ол «он жылға бас бостандығынан айырылады».

Беломор-Каналда айдауда болған тозақты күндердің қаншалықты ғалым өмірін өксіткені «дұшпаныңа да тілемес» ауыр сәт екені анық.

Еңбек ері Кітапбаев Бошайдың мәлімдеуімен жеткен қатонқарағайлық Серікбай Мәштерханұлы Мамырхановтың «Айдаудағы Ахметтің елге сәлемі» өлеңіндегі өрілген жолдаулар тұлғаның тағылымына тәнті еткендей. Күрескердің тозақта жүріп те қайраты мұқалмай, сағы сынбастан, ойлағаны тағы елінің қамы, сол айдатып жіберген жұртына өкпе артпастан сәлемін айтады: *«...Ел-жұртты бізден бұрын көре қалсаң, Сәлем айт алты арысқа бізден тегіс»* деп, арта қалған елін аңсайды.

Ахаң жұбайы Бадрисафаға мынадай өлең жолдарын арнаған екен:

*«...Ақ көйлек тозбайды екен кең болған соң,  
Екі жас ойнайды екен тең болған соң.  
Сырымды саған айтпай кімге айтайын,  
Қасымда жан жолдасым сен болған соң...».*

Бұл өлең туралы жазушы Байтұрсын Ілияс: *«...шамасы, бұл Саяси бас басқарма коллегиясының шешімімен 1931 жылғы 13-қаңтарда 10 жыл концлагерьге сотталған А.Байтұрсынұлының Батыс Сібірдегі үйелменіне қосылуға рұқсат алып, Кривошеин ауданына қарасты Жуково деревнясына келген кезі ме екен. Бұл елдімекенге ол 1933 жылы 4-шілдеде келіп жетеді. Мұнда оны сүйікті жары Бадрисафа қарсы алады. Осы Жуково деревнясында екеуі бір жылдай тұрған»* деп, жорамал жасайды.

Шындығында, Томскіде айдауда жүріп, сырқатқа шалдыққан әйеліне жету үшін А.Байтұрсынұлы Біріккен Мемлекеттік саяси басқармасына, осы мекеме органдарын қадағалайтын Республика прокурорының көмекшісіне 1933 жылы қаңтардың 6-сы күні 1,5 беттен тұратын өтініш жазған. Осы сарғайған құжаттағы маржандай тізілген тіркестерді көріп, Архангелдің азапқа толы тозағының өзі Ахметтің сұлу жазуын тоздыра алмапты-ау дейсің еріксіз ауыр күрсініп. Өзі де ауыр күй кешіп жүрсе-дағы айдаудағы әйелінің дәмкәс денсаулығын ойлап, не әйелін болмаса өзін сонда жіберуді сұрайды. Сібірдің сақылдаған аязынан бөлек, айдауылдардың қаһары да жүйкелерін жегелі қашан... Өтініште әйелінің 56 жаста екені, оның қара жұмыс жасау былай тұрсын, қарақан басын алып жүру үшін біреудің көмегіне тәуелділігі, күніне 4-5 мәрте есінен танып құлайтын науқасын айтып, қандай да бір шара қолдануын сұрайды. «Кісі кілті аспанда» демекші, мекеменің міз бақпаған басшыларының жауабы сиырқұйымшақтана берген соң, тәуекелі мығым, төзімі терең ол Дүниежүзілік «Қызыл крест» қоғамына жүгінеді. Жазушы М.Горькийдің жұбайы Е.П.Пешкованың араласуымен өзі сықылды айдауда жүрген жарының жанына келіп, біршама уақыт сонда тұрақтайды.

Егде тартқан шағында басына сын-сағат түсіп, өмірінің әрбір сәті қияметке айналған тұста інісі Міржақыпқа мұңын шағыпты: *«...бәрі де қызметте – қатын-балаларымен тұрған көрінеді. Мен де қатын-балаларым мұнда келуге, немесе онда баруға рұқсат ет деп Мәскеуге арыз беріп едім қабар жоқ. Жақын арада жазушының бұрынғы қатыны бастық болып*

*тұрған мекеме арқылы арыз бердім. ...өлсін демесеңдер мені не жылы жаққа ..., не қатын-балам тұрған жерге жіберіңдер. ...Мұнан анау қатын арқылы бірдеме болар деген үміт бар»* дейді шемен болған сорлы жүрек 1933 жылы ақпанның 26-сы күні жазған хатында. Жүрек шері еленіп, сол жылдың қыркүйегінде Том жеріне табаны тигенін де хабарлапты: *«...сұранып, мұнда келдім. ...сентиабірден осындамын. Айына 150 сом жалақысы бар, орынға ілініп едім, ...марттан бастап шығарып тұр. Қыр баласынан хат алып тұрамын. ...өзіңе әлденеше рет жазып, жауап ала алмай-ақ қойдым. ...Қабар берерсіңдер. Б.С-дан сәлем. Ол қойанишық ауруы болып біткен»* деп өздерінің мүшкіл жағдайларын 1934 жылдың 8-ші наурызы күні жазыпты.

Олар Сібір жерінен Алматы қаласына 1934 жылдың күз айларында арып-ашып жетеді... Қазақ оқығандары мен атқа мінгендері дәл сол тұста Ахметті құшақ жайып қарсы алмаған. Ол баспананы былай қойғанда, жан бағу үшін жұмысқа әрең ілінеді. Морозовтың жеке емханасында аудармашы болып, нәпақасын айырады. ҚР ОММ-ның дерегіне сүйенсек, 1934 жылдың 16-шы желтоқсанында Орталық музейге ғылыми кеңесшілік жұмысқа алу туралы бұйрыққа қол қойылып, А.Байтұрсынұлы өзінің сүйікті кәсібіне бір табан жақын жұмысқа тұруға қол жеткізеді. Осы Орталық музейде жұмыс істеп жүрген тұсында ол, нақтырақ 1935 жылы 2-ші мамырда суретші В.Н.Хлудовтың туындыларына сараптама пікір жазады. А.Байтұрсынұлы сынына түскен орыс суретшісі Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы картиналары кейіннен Кеңес тұсында көрмеге қойылған.

«Заключение по картинам художника Хлудова» деген пікірдің мән-маңызы туралы тілші-ғалым Аманқос Мектептегі «Культура» газетінде «Суретші Хлудовтың қатесі неде?» деген тақырыппен суретшінің картиналарына А.Байтұрсынұлының берген қорытынды пікірді жариялаған болатын. Мұнда Ахмет *«...суретшінің қазақ тұрмысын әдейі жабайы етіп көрсетуді мақсат еткені немесе шындығында қазақтың тіршілік-тұрмысын білмейтіндігіне»* тоқталады, бұл картиналардың *«қазақ тұрмысын дұрыс бере алатын толыққанды картиналар»* өмірге келгенше ғана музей көрмесінде ұстауға болады» деген ескерту айтады.

Жалпы, 1935-1936 жылдар ғұламаның өзі айтқанындай *«...жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен адамның көретін күні – абақты мен айдау»* дегеніндей, қадамын қарыс аштырмай қояды. Жоғарыдан түскен қысым сол жылы 21-қыркүйекте Орталық музейдің әкімшілігін *«Ахмет Байтұрсынұлын жұмыстан босату туралы бұйрық»* шығаруға мәжбүр етті. Осылайша бұл мекемеде бар-жоғы 1,5 жылдай жұмыс істеген ол тағы жұмыссыз қалады... Қазақстан халық жазушысы Әбділда Тәжібаев «Есімдегілер» атты кітабында 1936 жылы А.Пушкиннің 100 жылдық мерейтойы қарсаңында Ахаңның өздеріне қосылып, ұлы ақынның ертегі жырларын аударысқанын, жас аудармашыларға көмек көрсеткенін жазады. Сонымен қатар, 1917 жылы Орынборда өткен «Алашорда» партиясының сиезіне делегат болғанын, одан кейін Коммунистер партиясына кіріп Ленин өзі бастаған большевиктер партиясының өкілдерінің (барлығы – 64 адам) бірі болып, коминтерннің II-ші конгресіне шешуші дауыспен Ахметтің делегат болып сайланғанын айтады.



Айдаудан келгелі жетекші қызметке араластырылмаған, қарапайым нәпақасымен Бадрисафа бәйбішесі екеуі әуірімдеп күнелтіп жүргенде 1937 жылы 11-тамызда НКВД-ның өкімімен қайтадан тұтқындайды. Осы жылдың 8-желтоқсаны күні жасы пайғамбар жасынан енді асқан, ешкімге залалы жоқ Ахметті атып тастайды. Осы азапты ауыр күндер туралы мұрағаттағы құжаттар ел назарына БАҚ пен түрлі ғылыми зерттеулер арқылы ұсынылып келеді. Бірақ, кейбір зерттеушілер тарапынан өзіндік талдаулар мен сараптаулар біржақты жасалып жатады. Мәселен, жазушы Д.Досжанов «37-жылы» тұлғаның тұтқындалуы туралы «...*Өстіп үреймен кеітті батырып, үмітпен таңды атырып жүргенде Ахаңды бір түнде келіп үндеместер ұстап алып кетеді. Бұл 1937 жылғы 8 қазан күні болатын. Ғалымның артында қалған қызы Шолпан «әкемді 1937 жылғы 8 тамыз күні ұстады» деп жаңсақ айтады, негізінде 8-қазан күні ұстаған*» деген кесімді сөз айтады. Керісінше, мұнда жазушының айтқаны жаңсақ. ҚР ҰҚК мұрағатынан алынған 725-іс-папкісіндегі деректер Досжановтың тұжырымын терістейді. Енді осы тарихи құжаттағы тізбеленген деректерге тоқталсақ. Тұтқындау ордері – сол уақыттағы мемлекеттік ресми іс жүргізу тілі орыс тілінде, қатарында латын қаріптері көрсетілген дайын нұсқалық, яғни ресми мекемелік бланкі. Анығырақ, бұл 725-ші істе А.Байтұрсынұлын тұтқындау туралы 434-нөмірлі ордер «1937 жылдың тамыздың 11-і күні» беріледі де, оның жарамдылығы «2 күн» екендігі көрсетілген. Тұтқындау ісі Латыпов дегенге жүктеледі. «Тұтқындалушының сауалнамасы» деген 5-қалыпты құжат 22 сұрақты құрайды. Осы сұрақ-жауап жүргізілген құжат «тамыздың 13-і күні» толтырылып, соңына тұтқындалушы «қол» қойған. Сауалнама жүргізген қызметкер тегін анық көрсетпей, тек «шимақтата қол» қояды. Қол қоюшының бас әрпі «Ш мен К» анық жазылып, соңы иірімделе қайырылған. Осы иірімнің арты апатқа апарғаны белгілі...

Ахмет тұтқындалған жайма шуақ жаз айы күзгі қара суыққа ұласқан. Мұны әке соңынан шарқ ұрып іздеген Шолпан ауыр күрсіне отырып, есіне алған еді. Бірақ, сан рет түрме есігінің тор көзінен сығалағандарымен, ар жағынан аяулы әкенің жүзін көре алмағандарын, абақтының абалаған аярларының арсылынан Бадрисафа анасының күрт қартайғанын, әлсіз, сырқат жеңген үнімен сыбырлағандай боп жеткізді. Апаймен 1994 жылдың қазанда сұхбаттасқан болатынмын. Демек, Шолпан Ахметқызының «қаралы күнді» шамамен «тамыздың 8-і күні» деп еске түсіруі ақиқат еді.

Енді Алматы облысы НКВД үштігінің 1937 жылы қарашаның 25-і күнгі мәжілісінде қарап, қабылдаған қарашаның қара суығынан да қаһарлы, «үһ» дегізбестен өңешінді осып түсер, қатыгез қаулысына құлақ түрелік: «*Байтұрсынов Ахмет атылсын!*». «*Атылсын!*» деген қарғыс атқыр жалғыз сөз. *Айтқызған кім? Атқан кім?* Бұл күні сол азалы кезенді «саяси қуғын-сүргін құрбандары» деп, өз-өзімізді алдаймыз, қамыққан көңілімізді жұбатамыз... Ал шындығында, осы қолдан жасалған қасіреттің, қатыгез қаулылардың артында кімдер тұрғаны, жабық қорлардағы деректермен жіті таныс тарихшылар мен мұрағаттанушылар, сонымен қатар, осы аса құпия құжаттармен танысуға мүмкіндік алған алаштанушы-ғалымдарға мәлім.

Әттең, «неге осылай болды?» екен дейміз іштей күбірлеп... Кімді, нені бөлісе алмады?! «Жазығым, жұртым дегенім бе?» демекші, Ахандай абзал жанды пайғамбар жасына қараған шағында қалай ғана дәті барып, «өлімге қиды екен қандастары?!» Қандастары... Ертең, ертең не боларын ойлады ма екен олар?! «Дүние – кезек» екенін білмеді ме екен олар?! Өз туғанына, өз Отанына опасыздық жасағандарды жаудың өзі де кешпейтінін неге сезбеді екен олар?! Толқымалы тағдырдың қазақ пешенесіне жазған ауыр қасіретіне не дерсің?!

«Атылсын» деген қарғыс атқыр қаулы желтоқсанның ысқырған ызғарымен қоса ысылдап «8-і» күні іс жүзіне асырылады. Мұның дәл сол күні іс жүзіне асырылуын қатаң қадалаған қаныпезер «құлақкесті» қызметшілер, қағаз жүзінде де рәсімдеуді ұмытпапты. Үштіктің қаулысынан кейінгі, келесі әбжылан жымысқы жұмысты НКВД Тергеу түрмесінің бастығы Маташков *«Байтұрсынов Ахметті ату жазасы 1937і жылдың 8-желтоқсан күні орындалсын»* деп *«үкімдесе»*, оны 8-бөлімнің аға инспекторы Комаров *«растатты»*. Міне, тіршілік иесі АДАМ баласына құдіреттің күшімен бір-ақ рет берілетін ғұмырын әп-сәтте, базбіреулер «қағаз қаулымен-ақ» жұта салды... «Адамды адамның қолымен өлтіру» сол тұстағы Кеңестік содыр саясаттың «бір оқтық ісіне» айналды. Қайда әділеттік?! «Жер бетінен ұлт ретінде жойылып кетпесек игі» деп, саны аз ұлтының келешегі үшін күрескен Ахметтің маңдайына Алла-тағала неге ақ өлімін қимады екен?! Әлде, қарақан бастың қамы емес, қалың жұрттың қамын жеген пенделердің пейіштен орын алады дегені бекер болды ма... Ахметтің ажалы неге Алланың бұйрығымен емес, қара ниетті адамның қанды қолынан болды екен?! Ұлт үшін ұрандаған ұлдың осындай қатыгез өлімге ұшырайтындай қай жерде шалыс басуы мүмкін. Қайда тарих-таразы?!

Жаманат хабар жатсынба Ахметтің шейіт болғанын есітіп, қазасына қатты қайғырған жерлесі, әрі рухани замандасы Файзолла Сатыбалдыұлы жоқтау айтып, аһ ұрып, оның әруағына дұға жасайды:

«...Шынымен бұл дүниеден өткенің бе,  
Қайырылмай алды-артыңа кеткенің бе?  
Ахмет опат болды дегенді естіп,  
Егіліп жылай бердім, тек дедім де!...  
...Бақұл бол, қайран Ахмет, ақ сұңқарым,  
Қош айтып рухыңа басымды идім!».

Он бес республиканы өзінің билігіне қаратқан орыс мемлекетінің саясаты қазақ жұртына «екінші сортты ұлт» ретінде ғана қарап, менсінбеуі – қазақ зиялыларының қай-қайсыны тыныш отырғызбады. «Езілген жұртын қайтсем жарық күнге жеткіземін» деп күрескен тұлғаның «лағынет атқыр 1937-нің құрбаны» болғандығын араға жарты ғасыр салып, айқындалды. 1989 жылы қазанның 24-і күні Шолпан Байсаловаға әкесінің «Өлгендігі туралы куәлік» тапсырады. Куәлікте: *«1937 жылдың 8-желтоқсанында «62» жасында, Өлу себебі деген тұсқа «атылған»* деп, 1989 жылы наурыздың 23-і

күні 2-жазбасымен» тіркелгендігі ресми жазылған. Осы бір суық қағаздың өзі не бір қиямет күнді басынан кешкен Шолпан апайдың қолына жарты ғасырдан кейін нақтырақ, «52» жыл өткен соң ғана тиген. Шолпанға әкесін ақтаған анықтама 1988 жылы қарашаның 21-і күні, анасын ақтау анықтамасы 1989 жылы қыркүйектің 5-і күні берілген. Қазақ КСР-ның Жоғарғы соты ресми тапсырған осы құжаттардың түпнұсқалары Алматы қаласындағы бұл күні тағылым мектебі не айналған ғалым мұражай-үйінің қорында сақтаулы.

Ресми куәліктегі «1937 жылы «62» жасында атылған» деген мәліметті негізге алған адам Ахметтің туған жылы – «1874» деп ойлауы хақ. Жалпы, тұлғаның туған жылына қатысты айтылатын даталар – 1870, 1873, 1874 дұрыс емес, шын туған жылы – 1872 жылдың 5-қыркүйегі. Өлген жылы – «1938» деп берілетін мәлімет те негізсіз, анығы өлгендігі туралы куәлікте көрсетілген – 1937 жылдың 8-желтоқсаны.

Мұрағат деректері мен естеліктер, танымдық талдаулар мен ғылыми зерттеулердегі ақпараттар көздерін сұрыптай келе, ХХ ғасырдың ұлы реформаторы, қазақ әліпбиі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы ғалым, түркітанушы, ақын, аудармашы, «Қазақ» газетін (1913-1918) ұйымдастырушы, әрі бас сарапшы, қоғам және мемлекет қайраткері, ұлтының ар-ожданы, Алаш көсемі, кеңестің жүйенің саяси қуғын-сүргін құрбаны Байтұрсынұлы Ахметтің өмір тарихының негізгі кезеңдерін төмендегіше сараптай аламыз:

Ахмет Байтұрсынұлы қазіргі Қостанай облысына қарасты Торғай атырабының Сарытүбек елдімекенінде 1872 жылы 5қыркүйекте дүниеге келген. Ол алғашқы сауатын елдегі көшпелі мектепте алады.

1886 жылы Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне түсіп, оны 1891 жылы бітіреді. Сол жылы Орынбор мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданып, 1895 жылы ОММ-нің Педагогикалық кеңесінің шешімімен «бастауыш училищенің оқытушысы» деген атақ беріледі.

1895 жылы тұңғыш мақаласы: «Киргизская приметы и пословицы» «Тургайская газета» басылымының 39 нөмірінде жарияланым көреді.

1896-1903 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектепте, екі сыныптық училищеде оқытушылық қызмет атқарады. 1897 жылы Александра-Бадрисафаға үйленеді.

1901-1904 жылдары оқытушылықтан бөлек, білімін жетілдіру үшін әдеби жазба жұмыстармен айналысады. Осы тұста Омбыға барып, біршама аялдайды. Ұлтының санасын ояту мақсатында И.Крыловтың мысалдарын аударады.

1905-ші жылы қазақ оқығандары Қоянды жәрмеңкесінде бас қосып, Кіндік үкіметке қазақ ұлтының арыз-тілегін білдіріп, құзырхат жазады.

1905-1908 жылдары Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқытушысы әрі меңгерушісі болып, екі міндетті қатар атқарады.

1908 жылы саяси көзқарасы үшін Қарқаралы абақтысына қамалады. Қарқаралы – Ахметті саясат ісіне баулыған жер. Қарқаралы абақтысы – оның бірінші рет тар қапасқа қамалуы еді.

1909-шы жылы «Қырық мысал» жинағы басылып шығады. Кітап қазақ оқығандарын дүр сілкіндірсе, ал қамсыз жатқан қалың қазақтың намысына қамшы болып тиеді.

1909 жылдың 1-шілдесінде қайта ұсталып, 1910 жылдың 21-ақпанына дейін Семей түрмесінде сотсыз, үкімсіз сарылып 7-ай отырады. Бұл Ахметтің қасақана екінші рет түрмеге қамалуы болатын.

1910 жылдың 9-наурызында Орынборға жер аударылады. Бұл күрескердің – өз туған өлкесінен бірінші рет жер аударылуы. Мұнда 1924 жылға дейін тұрады. Осы уақытта оның қаламынан қазаққа қажетті ең зәру оқулықтар өмірге келеді.

1911 жылы «Маса» өлеңдер жинағы жарияланып, «Қырық мысал» кітабы екінші рет басылым көреді. Осы жылы «Айқап» журналында «Қазақ әм түрлі мәселелер», «Қазақтың өкпесі», «Қазақ жерін алу турасындағы низамдар, бұйрықтар», «Закон жобасының баяндамасы», «Тағы да народный сот хақында», «Жер жайынан», «Жазу тәртібі», «Кітаптар жайынан», «Бастауыш мектеп» т.б. өзекті мақалалары жарияланады.

1912 жылы Қазақ әліпбиін (төте) түрлеп, қолданысқа ұсынады. Осы жылы «Оқу құралы» қазақша әліппесінің бірінші кітабы шығады. «Айқап» журналында «Қазақ жерін алу турасындағы низам», «Шәйзіман мырзаға», «Қазақ һәм төртінші Дума» мақалалары жарияланады.

1913 жылы «Оқу құралы» екінші кітабы жарық көреді. «Шора» журналында «Қазақша сөз жазушыларға», «Қазақ» газетінде «Көшпелі һәм отырықшы норма», «Шаруа жайынан», «Жер жалдау жайынан», «Земство», «Білім жарысы», «Оқу жайы» т.б. келелі мақалалары басылады.

1913-1918 жылдары қырғыз атанған қазақ жұртының аталы атауын қайта жаңғыртып, «Қазақ» газетін шығарды. Газеттің ұйымдастырушысы әрі бас сарапшысы қызметін атқарады. Осы тұста әлеуметтік ахуалды баяндаған цензура көтермейтін мақалалар жариялағаны үшін әкімшіліктің тарапынан бірнеше мәрте (1914-15), ресми есеппен үшінші рет абақтыға отырады.

1914 жылы «Оқу құралы» қазақша әліппе бірінші кітабы өңделіп, қайта басылым көреді. Осы жылы «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-жылдық оқулығы жарық көреді. Аға буын өкілдері: Ғ.Қарашұлының «Аға тұлпар»; Б.Өтетілеуовтің «Жиған-терген» өлеңдер жинағын шығарады.

1915 жылы «Тіл – құрал» 2-жылдық, «Оқу құралы» 1-кітабы (2- рет); «Қазақ» газетінде «Жәрдем комитеті», «Бұ қалай?», «Шаруалық өзгерісі», «Ауқатты Алаш азаматтарына!» мақалалары басылым көреді.

1916 жылы Торғай уезінде жүргізілген санақ жұмысына қатысады. Осы жылы «Оқу құралы» әліппесінің 1-ші кітабы сұранысқа ие болып, 3-ші рет басылым көреді. «Қазаққа ашық хат», «Алаш азаматтарына!», «Торғай әм Ырғыз халқына», «Орынбор әм 8 шілде» үндеу мақалалары жарияланады.

1916 жылы қазақ ұлтының төл жазуы деп таныла бастаған Қазақ әліпбиі көрші мұсылман-татар ұлысының сынына ұшырап, осы тұста оның «Туған тілім» өлеңі, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы жарияланады.

1917 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақ халқына», «Бұ заманның соғысы», «Бостандық қарызы», ««Алаш» партиясы», «Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі» т.б. мақалалары жарық көреді.

1918 жылы «Тіл – құрал» 1-ші жылдық оқулығы Ташкенте қайта басылып шығады. Осы жылы сәуірде Қытайдың Шәуешегіне Міржақып Дулатұлы, Райымжан Мәрсековтармен бірге сапар шегеді.

1918-1919 жылдары «Алаш» партиясының жетекшісі, «Алашорда» үкіметінің жетекшілерінің бірі әрі оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. Осы жылы «Революция и киргизы» мақаласы «Жизнь национальности» атты басылымда жарияланады.

1919 жылы 24-шілдеде В.И.Лениннің қабылдауында болып, оның бекітуімен Қазақ өлкесі Әскери-революциялық комитеті кеңесінің мүшесі болып тағайындалады.

1919 жылы 27-қазанда «Алашорда» үкіметінің қайраткерлеріне кешірім жасау (амнистия) туралы Қаулы мақұлданған соң, Кеңес үкіметіне жағына бір топ қазақ зиялыларымен бірге өтеді. Осы тұста Кеңестердің 7-Бүкілресейлік сиезіне ВЦИК (Бүкілодақтық атқару комитетінің орталығы) мүшесіне сайланғаннан кейін, Қазревкомның төрағасы С.Пестовскиймен бірге пролетариат көсемі В.И.Лениннің қабылдауында екінші рет болады.

1920 жылы 15-сәуірде «Известия Киргизского края» газетінде РКП (б) комитетіне мүшелікке қабылдауға жазған мәлімдемесі жарияланады. Осы жылы: «Баяншы» 1-ші басылуы, «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-ші жылдық 2-ші басылуы, «Тіл – құрал» 2-ші жылдық 2-ші рет басылса, сәуірде «Ұшқын» газетінде «Лениннің елу жасы», «Ұлы жиын» атты мақалалары жарық көреді. 17 мамырда «Кеңес үкіметінің қазақ зиялыларына сенімсіздігі туралы» хат, маусымда «Лениннің ұлттар мен отарлау мәселесі» тезисі бойынша көсемнің өзіне баянхат жазады.

1920-1921-ші жылдары Қазақ АКСР Оқу-ағарту Комиссары және Қазақ орталық атқару комитетінің (КазЦИК) мүшесі болады.

1921-ші жылы «Оқу құралы» әліпбиге нұсқаулық; «Оқу құралы» үлкендер үшін 1-ші кітабы басылым көреді. Осы жылы 21-қазанда «Жизнь национальности» басылымында «Ёще о голоде в Казахстан» атты өзекжарды мақаласы жарияланады.

1921-1922-ші жылдары Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың төрағасы қызметін атқарады. Халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған Академиялық орталықтың (Академцентр) тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалады. Осы аралықта: «Оқу құралы» 1-жылдық 4-ші рет, «Оқу құралы», 2-жылдық 4-ші басылуы, «Тіл – құрал» 1-2-жылдық 2-ші рет; «Оқу құралы» 4-ші рет басылым көреді. 18-мамырда «Степная правда» газетінде Халыққа білім беру 1-жалпықазақ сиезінде сөйлеген сөзі, 14-шілдеде «Ақ жол» газетінде «Қазақты ағарту халімізден» мақаласы жарияланады. Осы жылы тамызда 50 жас мерейтойын Ташкенттік зиялылар, 1923 жылы қаңтарда Орынбор үкімет үйі арнайы атап, құрметпен салтанатты жиын өткізеді. Қыркүйектің 28-і күні «СП» газетінде

«Просвещение и голод», «Қазақ күнтізбесі» басылымында «Тәні саудың – жаны сау» мақалалары шығады.

1922-1924 жылдары Қазақтың Халық ағарту институтында қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқиды. Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Әліпби туралы баяндама жасайды.

1922-1925 жылдары Қазақ Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссиясының төрағасы, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болады.

1925-1928 жылдары Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласында тұрады, әрі ұлт жұмысының көшбасында болады.

1925 жылы «Ақжол» газетінде «Енді «қазақ» демей болмайды», 19-шы мамырда «Қазақстан мен Қазағыстан туралы»; «Жаңа мектеп» журналында «Баулу мектебі» т.б. өзекті мақалалары жарық көреді.

1926 жылы 26-наурызда Бакуде өткен Бүкілодақтық түркологтардың құрылтайына шақырылып, баяндама жасайды. «Жаңа мектеп» журналында «Түрікшілер құрылтайы», «Желкек»; «Еңбекші қазақ» газетінде «Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі» (12-13/X), «Латын әліппесінің керексіздігі» (19/XII) мақалалары жарияланады. Осы жылы «Әліпби». Жаңа құрал (Қызылорда), «Сауат ашқыш». Ересектерге арналған әліппе (Орынбор, Семей), «23 жоқтау» (Мәскеу), «Әдебиет танытқыш» әдебиеттануға кіріспе (Қызылорда-Ташкент) жарық көреді.

1927 жылы «Әліпби» Жаңа құрал Қызылорда тағы басылып шығады. «Жаңа мектеп» журналында «Түзетілген әріп», «Дыбыстарды жіктеу туралы», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс» мақалалары, «Әліппе айтысы» жинағында «Араб әліп-биін жақтаған баяндамасы» жарық көреді.

1926-1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен дәріс оқиды. «Қызыл Қазақстан» журналында «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек?» мақаласы жарық көреді.

1928 жылы қыркүйекте Алматы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. 4-қарашада «Еңбекші қазақ» газеті «Қазақ университетінің ашылуы» атты құттықтау сөзін, «Емле туралы» мақаласын жариялайды. ЖОО-да 1929 жылдың маусымына дейін қызмет атқарады. Қызылорда баспаханасынан «Тіл – жұмсар» 1-бөлім: Практикалық грамматика бірінші рет, «Әліпби. Жаңа құрал» үшінші рет басылып шығады.

1929 жылы «Тіл – жұмсар» 2-бөлім, «Практическая грамматика» атты әдістемелік оқулықтары жарық көреді. Осы жылы Қызылордада өтетін Әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына шақырылып, осы жерде қайта қамауға алынады. Бұл ғалымның – төртінші рет қамалуы.

1931 жылы РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының ең ауыр тармағы бойынша ату жазасына кесіледі, бірақ үкім қайта қаралып, 10 жылға бас бостандығынан айырылып, екінші рет жер аударылады.

1931-1933 жылдары Беломор-Каналда айдауда болады. Жыл соңында Ресейдің Кривошеин ауданына қарасты Жуково елдімекеніне тұрақтауға

рұқсат алып, осында әйелімен жылға жуық тұрады. Осы жылы 28-қаңтарда жерлестері «Сарыарқа самалы» басылымында «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» өлеңдерін жариялайды.

1934 жылы «Қызыл крест» қоғамының араласуымен түрмеден босатылып, Алматыға келеді. Осы жылы «Қазақ тілі грамматикасының тарихы» атты ғылыми еңбек жазуды бастайды.

1934 жылы 16-желтоқсанда Орталық музейге кеңесшілік жұмысқа тұрады, мұнда 1936 жылдың 21-қыркүйегіне дейін істейді.

1935 жылы дәрігер Морозовтың жеке емханасында аудармашы болып жұмыс жасайды. Осы жылы 2-мамырда суретші В.Н.Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы туындыларына «Заключение по картинам художника Хлудова» сараптама пікір жазады.

1937 жылы тамыздың 8-і күні бесінші рет тұтқындалып, осы жылы желтоқсанның 8-і күні атылады.

Түйіндей айтқанда, тұлғаның басына түскен түрлі тауқыметтерге қарап, саяси қайраткердің пролетариат көсеміне арнаған мақаласындағы: «...*патша заманында жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен адамның көретін күні белгілі – абақты мен айдау*» деген жолдар өзіне қаратылып айтылғандай көрінеді. Саналы ғұмырын қазақ жұртының жұмыстарына жұмсаған, ұлт мүддесін ұлықтау мақсатында білімнің шыңына шыққан ақиық Ахмет, пайғамбар жасына қараған шағында тоталитарлық жүйенің құрбаны болды. Күрескер түрмеде отырып та замандастары айтқандай «тізесін үстел ғып», қаламының қарымын тартпай демі үзілгенше езілген елінің қамын жеп, ой толғаған. А.Байтұрсынұлының: «...*қасиетті тілдің түп-төркінін ақтарып, ғылым жасадым. Әдебиетті ешкім мақтану үшін жазбайды, ол мінезден туады, ұлтының қажетін өтейді сөйтіп...*«Әдебиет тарихы» деген еңбек жазып, сол бойынша қазақ оқу-ағарту наркомында, Орынборда, Қызылордада дәріс оқып, адамзат қауымын ілгерілетер демеуші күш ғылым мен техникада жатқанын қадап айттым» деп жазған мәлімдемесі соның айғағы.

1988 жылы 4-қарашада Жоғарғы соттың шешімінен кейін, арада 1 ай, 24 күн өткенде, желтоқсанның 28-і күні «Социалистік Қазақстан» газетінде: «М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» комиссияның қорытындысы жарияланған соң, Ахмет Байтұрсынұлы қақында танымдық ақпараттар мен ғылыми мақалалар сериясы үздіксіз жазыла бастады. Бұл күні мыңдаған мақала мен жүздеген зерттеулердің нысанына айналды. Ағартушылық кәсібін арымен атқарған Аханды ұлықтай отырып, Ахметпен мақтанудың маңызы зор. Қорыта айтқанда, ғұламаның бүгінгі егемен елі тарапынан «Ана тілдің айбары» белгісімен марапатталуы, «Ғасыр саңлағы» деп жариялануы тарихи тұлғаның ҚАЗАҚ деген ұрпағымен мәңгі жасайтынының кепілі.

**(Р.С.Имаханбетова «Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылық ғұмырбаяны» кітабынан ықшамдалып алынды. Б. 11-102)**

\*\*

## **АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ**

Адамзаттың бүкіл тарихына ой жүгіртсек, халық болашақты патшалар мен корольдердің мүддесі тұрғысынан бағдарға алмайтынын ұғынамыз. Олар қанша жыл билік жүргізсе халық сонша жыл ығында болады да, келесі билеуші билік басына келгенде соның талабын орындап отырады. Алайда, қай уақытта да халық кемеңгерлердің ой-парасатын басшылыққа алмақ. Мұндай бүкіл адамзаттық ақыл-ойдың көшбасында Будда мен Конфуций, Христос пен Мұхаммед пайғамбар, Аристотель мен Гегель, Лев Толстой мен Махатма Ганди, әл-Фараби мен Абай сынды ұлы ұстаздар болып келді... Әлі де осылар бола бермек. Соқыр сенім мен надандық түнегінен, қайыршылық пен жоқшылықтан, бейнет пен қиыншылықтардың жол табуға көмектесіп келе жатқан да нақ осындай кемеңгерлердің дария ақыл-ойлары. Нақ осылар әлі күнге бізді желеп-жебеп, адамгершілік асқақ рухты бойымызға дарытып келеді. Осындай кемеңгерлердің қатарында жалпы адамзаттың адамгершілік рухты мықтап ұстанған Ахмет Байтұрсынұлының да тұрғаны анық. Оның өмірді түсінуін, философиялық рухын барынша толық әрі терең ұғынған сайын біздің ұлттық рухымыздың қайнарын ұлы Абайдың қатарынан көретініміз күмәнсіз.

Біздер үшін Ахмет Байтұрсынұлының кейінгі ұрпақтары үшін оның есімі Абай сынды аса зор тарихи мәнге ие екені анық. Ахмет Байтұрсынұлы біздің ұлттық мәдениетіміздің асқақ шыңы ғана емес, сонымен қатар, ол біздің рухани бастауымыз, үйретушіміз, ұстазымыз, халқымыздың түйсік-түсігін түсінуге, қоғамдық болмысымызды түбірімен жаңғыртуға бастаушы кемеңгер тұлға болмақ. Ғасырлар бойы тұйыққа қамалғандай болып келген халқымыздың алдына жалпы адамзаттық құндылықтарды тарта отырып, болашаққа бастаушы көсеміміз де Ахмет Байтұрсынұлы екені даусыз. Оның қасіретті тағдырының өзі жоғары адамгершілік рух пен тарих сабақтарын үйрететін тағылым болмақ. Қасіретті ғасырдың тоғысында өмір сүрген ол өткен тарихи оқиғалар мен ұлт-азаттық қозғалысын және ХХ ғасырдың демократиялық реформа талаптарын терең түйсініп, түсіне білген. Ол шындықты, әділетті, халқының бақытына барар жолды қажымай, талмай, жасқанбай тынымсыз іздестірумен болды. Бұл ретте ол өзінің жеке басының рахаты мен атақ-даңқты қуалаудан бойын аулақ сала білді. Өзінің саналы ғұмырында халқының артта қалу себептерін зерделей отырып болашаққа жетудің жөн-жобаларын. Жоспарларын, оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін іздестірумен болды.

Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы өзінің ойшыл серіктері Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы және өзге де кемеңгер қайраткерлердің өмір жолымен бірдей болды. Ал нақ осы кезең қазақ халқы үшін де дербес этнос болып сақталып қалу, қалмау жөнінде жанталасқа түскен кезең болды емес



пе? Бұл кезең Ресей империясының Қазақстанда Ұлттық мемлекеттікті - хандық басқару құрылымын мүлде жойып, елімізді біржолата басыбайлы бодан еткен шақ болған еді. Сөйтіп, өз жерінен айырылу, Ресейден орыс шаруаларының жаппай қоныстануы, табиғи қазына-байлықты жыртқыштықпен, ашкөздікпен қомағайлана иемдену, зорлықпен орыстандыру әрекеттері жүргізілуі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық әдіс-тәсілдерінен адастырып, ұлт болып сақталып қалу мәселесін күн тәртібіне шығарды. Әрине, осы кезеңде Қазақстанды аграрлық шикізат көзі ретінде ғана пайдаланған империя өз дегенін істеп бақты, соның барысында Ресейдің ішкі губернияларындағы халықтың саяси және экономикалық артықшылығы орын алды. Сөйтіп, қазақтардың тұрмыс-тірлігі мұнда көшіп келген славян тұрғындарына (орыстарға, украиндарға) қарағанда мүлде құлдырай түсті. Ал империя болса қазақ халқының мұң-мұқтажы, мүддесімен мүлдем санаспады. Міне, осындай өте күрделі кезеңде Қазақстанда жаңа саяси күш – ұлттық либералдық интелегенция пайда болып, олар өз халқын жойылып кетуден құтқару жолдарын қарастырумен болды. Ал мұндай саяси күштің басында Әлихан, Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы сынды ойшыл күрескерлер болды. Олар ұлттық қозғалысты ұйымдастырып, соның барысында Алаш партиясын құрды. Бұл партия шын мәнінде реформатор, жаңашыл көзқарасты ұстанып, оны жүзеге асыруға күш салды. Мұндағы жаңашылдық азаттық қозғалысы принциптерінің негізін салуынан ұлттық-территориялық автономияның бағдарламасын жасағанда мемлекеттік құрылымды және қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жаңғыру жолдарын қарастырғаны айқын байқалады.

Бүтіндей алғанда, «Алаш» қозғалысының бағдарламасында қазақ ұлтының ұлттық өзін-өзі билеу негіздері жасалды. Ғасырымыздың басында туған мұндай бағдарламаның әлі күнге дейін өзекті болып келе жатқанын еліміздің Президенті Н.Назарбаев бірнеше рет атап көрсетті де.

Өкінішке орай, қазіргі тарих және экономика ғылымдары салаларында «Алаштың» реформаторлық қозғалысының әлеуметтік-экономикалық қырлары жете зерттелмей «ақтаңдақ» күйінде қалып келеді. Ал бұған зерделей үңілгенде қоғамның даму заңдылығы, экономикалық дамудың тарихи алғышарттары мен әдіс-тәсілдері бүкіләлемдік өркениет жетістіктері мен озық өнегелері жөніндегі құнды тұжырымдары, пікірлерді жиі ұшырастырамыз. Сондай-ақ, «Алаш» басшыларының Қазақстанның бодандықтан құтылу жолдары, қазақ ауылының тағдыры мен оны жаңғырту, көші-қон қозғалысы мәселелері жөніндегі көзқарастары қазіргі таңда да өте-мөте маңызды болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлы тіл білімі мен әдебиеттану ғылымы саласындағы аса зор шығармалары тәрізді экономика мәселесінде бүтіндеп сүбелі еңбек жасай қойған жоқ. Дегенмен де оның көптеген мақалалары мен айтқан айшықтарында қазіргі экономикалық даму заңдылықтары үшін аса қажетті маңызы зор тұжырымдары жетерлік. Мәселен, «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 145-148, 158, 161, 163-сандарында «Шаруашылық өзгерісі» атты өзекті мәселе көтерген үлкен мақала жарияланған. Мақала авторы көрсетілмеген,

десек те ұлт басылымы бетінде ауқымы кең, маңызы зор мұндай сауалды тек жауапты жан ғана көтерері анық. Ал басылымның бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлы, демек мақала авторы да Ахмет екені даусыз. Жалпы, бұл мақаланының маңыздылығы мен өзектілігі жағынан салмақтасақ, мұны Ахмет Байтұрсынұлы және «Алаш» қозғалысының экономикалық манифесі деуге болады.

А.Байтұрсынұлының бағамдауы бойынша тарихи прогресс адамдардың шаруашылық жүргізу әдістерінің өзгеруі арқылы айқындалып отырады. Сондай-ақ, күрескер ағартушының көзқарасы мен пайымдарына қарағанда, сол кезеңнің өзінде-ақ ол маркстік әдебиетпен жете таныс болған. Сонымен қатар, оның көзқарасы маркстік әдебиеттің ықпалымен емес, батыстағы экономикалық көзқарастардың ықпалымен қалыптасқаны аңғарылады. Өйткені, «Алашорда» басшылары батыс ойшылдарының еңбектерімен жете таныс болған. Сөйтіп, олардың экономикалық, саяси және әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына Батыста туындаған озық өнегелер мықтап әсер еткен. Олардың қазақ қоғамының ерекшелігін дұрыс зерделеп, әлемдік өркениет дәрежесіне көтеру жолдарын дұрыс бағамдағанына мысалдар аз емес. «Шаруашылық өзгерісі» топтамасымен басылған мақалаларда халықтың шаруашылық тұрмыстық өмір тірлігін эволюциялық жолмен өзгерту жөніндегі көзқарасқа мықтап табан тірейді.

Ахаң ғаламдық ілімдерді сарапқа сала отырып, қоғамдық экономикалық фармацияны бұрынғыша таптастырудан бас тартып, жаңаша алты сатыға жіктейді: 1).Аңшылық дәуір; 2).Жануарларды тіршілікке икемдеу, бақташылық (бағбандық) дәуір; 3).Жер шаруашылығының дамуы мен пайда болу дәуірі; 4).Жер шаруашылығы мануфактуралы (кәсіби игеру) дәуірі; 5).Жер шаруашылығы мануфактуралы-тауар айналымы дәуірі; 6).Машиналардың пайда болуы және таралу дәуірі. Ал қоғамның эволюциялық дамуының қозғаушы күші қоршаған табиғи орта, халықтың тығыздығы, техникалық прогресс, өзге елдердің жетістіктері, саясат пен заң, дін мен адамгершілік, білім мен оның таратылуы, сыртқы ықпалдар, мемлекеттің мақсаты болып табылатынын Байтұрсынұлы дөп басып көрсете білген. Ол тұрмыс-тіршіліктің өзгеруі ешқашанда шұғыл түрде жүзеге аспайтынын, мұның өзі көптеген ғасырлар бойы сандаған сатылар арқылы жүзеге асатынын нақты айта алды. Сөйтіп, ұлы ойшыл тірлік көзін секірмелі түрде өзгертуге болмайтынын, оның бірқалыпты эволюциялық жолмен дамуы орынды екенін көрсетеді.

Мұндай теориялық тұжырымдар Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және олардың көзқарасымен ортақ болған серіктері қазақ халқының болашағы мен қазақ қоғамының даму заңдылықтарын дұрыс болжап, мүмкіндіктерді дұрыс қарастырғанын, ал көшпелі өмір салтын дереу отырықшылыққа ауыстыру, жер шаруашылығын, жалпы шаруашылықты бірден отырықшылық тәсілге аудару, экстенсивті мал шаруашылығына ауысу зор қателік болғанын ұғыну қиын болмаса керек. Ал патшалық Ресейде кейінгі кезеңдегі кеңестік дәуірдегі отырықшылыққа шұғыл көшіру қандай зардапты болғанын бұл күні жақсы білеміз.

Өкінішке орай, сол кезеңнің өзінде қазақ зиялыларының бір тобы «Айқап» журналының маңына шоғырланып, патша әкімшілігінің сойылын соғып, орыс шаруаларының көптеп қоныс аударуы үшін қазақ жерлерін отырықшылыққа көшіру нәтижесінде босатып отыруды жақтады. Мұның қате екенін Әлихан Бөкейхан өз сөзінде кеңінен дәлелдеп көрсетіп отырды. Алайда, Алашорда басшылары отырықшылыққа және жер шаруашылығына ауысуға мүлде қарсы болған жоқ. Олар бұған эволюциялық жолмен біртіндеп көшуді уағыздады. Мұның өзі 1917 жылға дейін жан-жақты сөз болып, кеңінен қозғалды деуге болады. Осы жылдан қазақ жеріне төңкеріс дүмпуі келіп, ұжымдастыру басталып, ел арасында отырықшылыққа жаппай көшу күштеп жүргізілгені мәлім. Мұның салдары қандай зардаптарға, қайғы-қасіреттерге ұрындырғаны баршамызға белгілі.

Егер еліміздің тарихындағы түрлі реформалар Әлихан мен Ахмет бастаған қазақ зиялыларының көзқарастарына сай жүргізілген болса, халқымыз мұндай алапат нәубетке ұрынбаған болар еді. Мұның өзі қазіргі күнге де сабақ болса керек. Бүгінгі таңда да ауылдағы күрделі ахуалдарға көз жүгіртсеңіз, ел ішіндегі асығыс жаңартулардың олқы тұстары «мен мұңдалап» тұр. Демек, «Алаш» қозғалысы басшыларының әлеуметтік экономикалық көзқарастары мен тұжырымдарын, жоба-жоспарларын бүгінгі таңда да мықтап ескеріп, оқып-үйреніп басшылыққа алып отыруымыз өте маңызды, әрі келешекке қажет демекпін.

Шындығында, Ахмет Байтұрсынұлының қоғамдық даму заңдылықтары жөніндегі көзқарастарын тереңдей зерделесек, ол қоғамның дамуының қозғаушы күші таптық күрес емес екенін, сондай-ақ, қазақ қоғамының тапқа бөлінуін зардапты деп дәлелдегенін ұғынамыз. Ол «Төңкеріс және қазақтар» (Революция и киргизы) деген мақаласында қазақтарда капитализмнің нышаны да, тапқа жіктелу де жоқ екенін, тіпті меншік дегеннің өзі өзге халықтар секілді нақты айқындалып белгіленбейтінін, көптеген тұтыну заттары ортақ игілік болып табылатынын баса көрсетеді де, қазақтардың Ресейдегі алғашқы 1917 жылғы Ақпан төңкерісін барынша құптағанын мұны патша үкіметінің езгісінен құтылу деп қабылдағанын, ал екінші төңкерісті қорқынышпен, үреймен қарсы алғанын, мұны мүлде түсінбегенін, өйткені, қазақтардың арасында таптық (жікке бөліну) антагонизм болмағанын нақты дәлелдеп жазады.

Ахмет Байтұрсынұлы мұнан басқа «Этностың пайда болуы және 1913 жылдардағы экономикаға сыни көзқарас» деген мақаласында экономика мен ғылым-білімнің тығыз байланысы, оның тарихи шарттарын негіздеді. Сөйтіп ол кез келген қоғамдағы прогрессті сауаттандыру, білімді болумен тығыз байланысты екенін атап көрсетті. Қандай бай болса да білімсіз халық сол байлығынан айырылатынын, оның қазына байлығы білімдер халықтың қолына ауысатынын атап көрсетеді. Әрі ол нақты сандық есептеулермен экономикамыздың біржақты шикізаттық бағдарға ұрынуын, біздің технологиялық ілімді игермегіміз, артта қалушылығымыз екенін дәлелдей отырып, өзге өркениетті жұрттарға жем болатындығымызды көрсетеді дейді. Көреген ойшыл еліміздің ұлттық шаруашылығына бір жағынан халықтың

өресіздігі зиян келтірсе, екінші жағынан сауатсыздықтың салдары да елді тәуелділікке ұрындыратынын ескертеді. Сондай-ақ, бұл мәселені саналы азаматтың мықтап ескеруі тиіс екенін баса айтады. Байқағандарыңыздай Байтұрсынұлы айшықтары тәуелсіз еліміздің ұлттық экономикасын жасап отырған бүгінгі таңдағы өзекті тақырыптарымызбен де үндесіп жатыр.

Ахаңның пайымынша «халықты озық ойлы технологиялық ақыл-оймен қаруландыра алсақ, онда шет жұрттардың езгісінен құтылатынымыз сөзсіз». Бұл ой-пікір ХХ ғасырдың басында айтылса да дәл қазіргі тұрмыс-тірлігімізді жақсарту жөніндегі біздің ой-арманымызбен қабысып, кірігіп жатыр. Тіпті, бір ғасыр бұрын қазіргі біздің алдымызда шешімін күткен мәселені дөп басып, болжап айқындаған А.Байтұрсынұлының көрегендігіне қалай сүйенбессіз. Ал патшалық Ресейдің аграрлық саясатына жер мәселесіне Алашорда басшыларының көзқарасын бағамдасақ та, көп жайтті айқын аңғаруға болады. 1905 жылы шілде айында қазақ зиялыларының бір тобы Ресей үкіметіне өз наразылықтарын білдірді. Онда орыс бодандығына түскен қазақ елі, ата-бабамыздың қанымен ие болған жеріне деген меншіктік құқына мемлекеттің қол сұғып отырғандығы атап көрсетіліп, «орыс үкіметінің ешқандай себепсіз қоқан-лоқы күштеу арқылы заң шығарып, бүкіл қазақ даласын мемлекеттік меншік деп жариялауы салдарынан қазақ еліне орыс мұжықтарының ағылып келуіне жол ашылып, ең шұрайлы жерлер соларға беріліп, ал «қазақтар» жарамсыз жерлерге ығыстырылғанын» мәселе етіп көтерді. Ақиқатында, қазақ зиялыларының бұл мәселедегі көзқарасы айқын әрі түсінікті еді. «Қазақ жерінің мемлекеттік меншік болып жариялануы және келімсектердің қоныс аударуы дереу тоқтатылуы керек». Қазақтардың ұйғарымынсыз орыстар олардың жерін уақытша да, өмірлікке де пайдалануына, иеленуіне жол берілмеуі тиіс.

Ахмет Байтұрсынұлы «бодандық ағынды тоқтату керек. Бүкіл жерімізді меншігімізге алып, өзіміздің дәстүрімізбен өмір сүрейік» деп дабыл қақты. Алашордашылардың империяның аграрлық саясатына қарсы және ұлттық өзін-өзі басқару (билеу) жолындағы бүкіл күресі шын мәнінде осынау ұранға сайды. Мұндай ойды Думаның мінберінен Мұсылман фракциясы мүшелері үнемі айтумен болды. Бірақ, А.Байтұрсынұлы Мемлекеттік дума депутаты емес еді. Алайда, оның қазақ жұртының жері «мемлекеттік меншік болмауы тиіс, бұл қазақ халқының тікелей өзінің меншігі болып табылатындығы жөніндегі ойлары» Ресейдің парламентіндегі тұңғыш заңгер Бақытжан Қаратаевтың аузымен бірнеше рет айтылады.

Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және қазақтың өзге де демократ азаматтарының жер мәселесі жөніндегі көзқарастары «Алаш» партиясының бағдарламасында барынша айқын қамтылды. Олар Жер туралы Құрылтай жиналысының заңын шығарғанда жерді бірінші кезекте төл халыққа үлестіріп беру мәселесін көтерді. Мұның өзі жергілікті ұлттың мұң-мұқтажы мен талап-тілегіне сай келетіні түсінікті. Сондай-ақ, бағдарламада жерді сатуға үзілді-кесілді тыйым салынатыны жөнінде де нақты айтылды. Мұның өзі қазақтардың өз жерінен айырылып қалу қаупінен, жерді байлар мен шет жұрттық іскерлердің сатып алып иелену қаупінен туындаған

көзқарас болатын. 1911 жылы А.Байтұрсынұлы «Айқап» журналында «Қазақ өкпесі» деген мақаласында жерді сатуға құқ берген жағдайда кейбір қазақтардың меншігіне алған жерін дереу сатып, сауық-сайран салатыны, сөйтіп ертеңінде-ақ қаңғырып қалатынын кеңінен сөз етеді. «Қазір қазақтар арасында жерін жалға бергісі келгендер аз ба? Кімде-кім жерін жалға бергісі келгенімен, оны сатпай тұра алмайды ғой» деп жазды ол. Бұл сөзде халықтың мұң-мұқтажын тереңнен ойлағандықтан ащы шындық жатты.

«Алаш» партиясының бағдарламасында «аудандық және ауылдық қоғам жерді жеке отбасылар болып емес, бір атадан тараған туыстар бірігіп пайдалану жүзеге асырылуы тиіс, бүкіл жер байлығы – ірі ормандар, өзендер мемлекеттің қарауына жатады және жер жөніндегі құрылым арқылы басқарылады» деп жазылды. Сөйтіп, «Алаш» партиясының бағдарламасында экономика мәселесіндегі аграрлық бөлімінде қазақ көшпелі қоғамының ішінде жерді ұжымдық пайдалану жөніндегі талаптар қамтылды. Мұның өзі жерді жеке адамдардың бөлшектеп меншіктену институтын жойып, жер сатуға, әсіресе жер шет жұрттықтарға сатуға тыйым салу мақсатынан туындады. Бұл дегеніміз кертартпалық консерватизм нышаны емес, қазақ демократтарының халықтың табиғатын терең түсінгендігінің, сол кезеңдегі нақты тарихи жағдайға сергек қарай білгендігінің белгісі еді. Олар қазақтар арасында тауар – ақша, нарықтық қатынас барынша дамып, ұлттық буржуазия қалыптасатынын, сөйтіп бұлар бүкіл халықтық мүддені қорғауға қабілетті болатынын аңғара алды.

Демек, бүгінгі таңда да біз жер реформасын жүргізгенде жерді жеке меншікке беру ұранын көтеріп, алғы кезеңге де көз жібермей отырғанымыз жөн болмақ па? Қазақ қоғамында қазір жоғарыда «Алаш» партиясы атап көрсеткеніндей, ұлттың мүддесін қорғауға бейім буржуазиямыз қалыптасып үлгерді ме? Бұл тұрғыдан салмақтасақ, жерді жеке меншікке беру мәселесіндегі қызу айтыс-тартысқа күдікпен, сақтана қарағанымыз жөн болар. Бір сөзбен айтқанда, бұл мәселедегі алашордашылардың көзқарасы қазіргі күнге де қызмет етіп тұрғанын аңғару қиын болмаса керек.

Бұған дейін үнемі айыпталып айтылып келгеніндей, Байтұрсынұлы және ұлттық либералдық зиялылар «қазақ халқын ескірген орта ғасырлық шаруашылық жағдайына кері сүйреген» жоқ, қайта олар халықтың жақсы өмір сүруін көздеп, жекелей ауыл шеңберінде шаруашылықты ортақтасып өз алдына дербес жүргізуді, нарық экономикасы дағдысын меңгеруді, сонан кейін барып, жерге жекеменшік құқын иеленуді жақтады. Бұл Байтұрсынұлының өз халқына деген протекционизмі болды. Өйткені, қазақтар әлеуметтік экономикалық даму жағынан көрші халықтардың әсіресе, экономикалық жағынан іскерлігі, кәсіпкерлігі, мәдениеті едәуір дамыған ұлттарға қарағанда артта қалып келгені жасырын емес.

Адамзаттың бүкіл тарихына ой жүгіртсек, халық болашақты патшалар мен корольдердің мүддесі тұрғысынан бағдарға алмайтынын ұғынамыз. Олар қанша жыл билік жүргізсе халық сонша жыл ығында болады да, келесі билеуші билік басына келгенде соның талабын орындап отырады. Алайда, қай уақытта да халық кеменгерлердің ой-парасатын басшылыққа алмақ.

Мұндай бүкіл адамзаттық ақыл-ойдың көшбасында Будда мен Конфуций, Христос пен Мұхаммед пайғамбар, Аристотель мен Гегель, Лев Толстой мен Махатма Ганди, әл-Фараби мен Абай сынды ұлы ұстаздар болып келді... Әлі де осылар бола бермек. Соқыр сенім мен надандық түнегінен, қайыршылық пен жоқшылықтан, бейнет пен қиыншылықтардың жол табуға көмектесіп келе жатқан да нақ осындай кемеңгерлердің дария ақыл-ойлары. Нақ осылар әлі күнге бізді желеп-жебеп, адамгершілік асқақ рухты бойымызға дарытып келеді. Осындай кемеңгерлердің қатарында жалпы адамзаттың адамгершілік рухты мықтап ұстанған Ахмет Байтұрсынұлының да тұрғаны анық. Оның өмірді түсінуін, философиялық рухын барынша толық әрі терең ұғынған сайын біздің ұлттық рухымыздың қайнарын ұлы Абайдың қатарынан көретініміз күмәнсіз.

Біздер, Ахмет Байтұрсынұлының кейінгі ұрпақтары үшін, оның есімі Абай сынды аса зор тарихи мәнге ие екені анық. А.Байтұрсынұлы біздің ұлттық мәдениетіміздің асқақ шыңы ғана емес, сонымен қатар, ол біздің рухани бастауымыз, үйретушіміз, ұстазымыз, қоғамдық болмысымызды түбірімен жаңғыртуға бастаушы кемеңгер тұлға. Ғасырлар бойы тұйыққа қамалғандай болып келген халқымыздың алдына жалпы адамзаттық құндылықтарды тарта отырып, болашаққа бастаушы көсеміміз де Ахмет екені даусыз. Оның қасіретті тағдырының өзі жоғары адамгершілік рух пен тарих сабақтарын үйрететін тағылым болмақ. Қасіретті ғасырдың тоғысында өмір сүрген ол өткен тарихи оқиғалар мен ұлт-азаттық қозғалысын және ХХ ғасырдың демократиялық реформа талаптарын терең түйсініп, түсіне білген. Ол шындықты, әділетті, халқының бақытына барар жолды қажымай, талмай, жасқанбай тынымсыз іздестірумен болды. Бұл ретте ол өзінің жеке басының рахаты мен атақ-даңқты қуалаудан бойын аулақ сала білді. Өзінің саналы ғұмырында халқының артта қалу себептерін зерделей отырып болашаққа жетудің жөн-жобаларын, жоспарларын, оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін іздестірумен болды.

Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы өзінің ойшыл серіктері Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы және өзге де кемеңгер қайраткерлердің өмір жолына ұқсас. Ал нақ осы кезең қазақ халқы үшін де дербес этнос болып сақталып қалу, қалмау жөнінде жанталасқа түскен кезең болды емес пе?! Бұл кезең Ресей империясының Қазақстанда Ұлттық мемлекеттікті – хандық басқару құрылымын мүлде жойып, елімізді біржолата басыбайлы бодан еткен шақ болған еді. Сөйтіп, өз жерінен айырылу, Ресейден орыс шаруаларының жаппай қоныстануы, табиғи қазына-байлықты жыртқыштықпен, ашкөздікпен қомағайлана иемдену, зорлықпен орыстандыру әрекеттері жүргізілуі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық әдіс-тәсілдерінен адастырып, ұлт болып сақталып қалу мәселесін күн тәртібіне шығарды. Әрине, осы кезеңде Қазақстанды аграрлық шикізат көзі ретінде ғана пайдаланған империя өз дегенін істеп бақты, соның барысында Ресейдің ішкі губернияларындағы халықтың саяси және экономикалық артықшылығы орын алды. Сөйтіп, қазақтардың тұрмыс-тірлігі мұнда көшіп келген славян тұрғындарына (орыстарға, украиндарға) қарағанда мүлде

құлдырай түсті. Ал империя болса қазақ халқының мұң-мұқтажы, мүддесімен мүлдем санаспады. Міне, осындай өте күрделі кезеңде Қазақстанда жаңа саяси күш – ұлттық либералдық интелегенция пайда болып, олар өз халқын жойылып кетуден құтқару жолдарын қарастырумен болды.

Ал мұндай саяси күштің басында Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы сынды ойшыл күрескерлер болды. Олар ұлттық қозғалысты ұйымдастырып, соның барысында «Алаш» партиясын құрды. Бұл партия шын мәнінде реформатор, жаңашыл көзқарасты ұстанып, оны жүзеге асыруға күш салды. Мұндағы жаңашылдық: азаттық қозғалысы принциптерінің негізі жасалды, ұлттық-территориялық автономияның бағдарламасы дүниеге келді. Сөйтіп, мемлекеттік құрылымның және қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жаңғыру жолдарының заман талабына сай нақты жобалары ұсынылды.

Бүтіндей алғанда, «Алаш» қозғалысының бағдарламасында қазақ ұлтының – ұлттық өзін-өзі билеу негіздері жасалды. Ғасырымыздың басында туған мұндай бағдарламаның әлі күнге дейін өзекті болып келе жатқанын еліміздің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев бірнеше рет атап көрсетті де.

Өкінішке орай, қазіргі тарих және экономика ғылымдары салаларында «Алаштың» реформаторлық қозғалысының әлеуметтік-экономикалық қырлары жете зерттелмей, «ақтаңдақ» күйінде қалып келеді. Ал бұған зерделей үңілгенде қоғамның даму заңдылығы, экономикалық дамудың тарихи алғышарттары мен әдіс-тәсілдері бүкіләлемдік өркениет жетістіктері мен озық өнегелері жөніндегі құнды тұжырымдарды, пікірлерді жиі ұшырастырамыз. Сондай-ақ, Алаш басшыларының Қазақстанның бодандықтан құтылу жолдары, қазақ ауылының тағдыры мен оны жаңғырту, көші-қон қозғалысы мәселелері жөніндегі көзқарастары қазіргі таңда да өте-өте маңызды болып табылады.

А.Байтұрсынұлы тіл білімі мен әдебиеттану ғылымы саласындағы аса зор шығармалары тәрізді экономика мәселесінде айтарлықтай сүбелі еңбек жасай қойған жоқ. Дегенмен де оның көптеген мақалалары мен айтқан айшықтарында қазіргі экономикалық даму заңдылықтары үшін аса қажетті маңызы зор тұжырымдары жетерлік. Мәселен, «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 145-148, 158, 161, 163-сандарында «Шаруашылық өзгерісі» атты өзекті мәселе көтерген үлкен мақала жарияланған. Мақала авторы көрсетілмеген, десек те ұлт басылымы бетінде ауқымы кең, маңызы зор мұндай сауалды тек жауапты жан ғана көтерері анық. Ал басылымның бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлы, демек мақала авторы да Ахмет екені даусыз. Жалпы, бұл мақаланың маңыздылығы мен өзектілігі жағынан салмақтасақ, мұны Ахмет Байтұрсынұлы және «Алаш» қозғалысының экономикалық манифесі деуге болады.

А.Байтұрсынұлының бағамдауы бойынша тарихи прогресс адамдардың шаруашылық жүргізу әдістерінің өзгеруі арқылы айқындалып отырады. Сондай-ақ, күрескер ағартушының көзқарасы мен пайымдарына қарағанда, сол кезеңнің өзінде-ақ, ол маркстік әдебиетпен жете таныс болған. Сонымен қатар, оның көзқарасы маркстік әдебиеттің ықпалымен емес, батыстағы

экономикалық көзқарастардың ықпалымен қалыптасқаны аңғарылады. Өйткені, «Алашорда» басшылары батыс ойшылдарының еңбектерімен жете таныс болған. Сөйтіп, олардың экономикалық, саяси және әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына Батыста туындаған озық өнегелер мықтап әсер еткен. Олардың қазақ қоғамының ерекшелігін дұрыс зерделеп, әлемдік өркениет дәрежесіне көтеру жолдарын дұрыс бағамдағанына мысалдар аз емес. «Шаруашылық өзгерісі» топтамасымен басылған мақаласында халықтың шаруашылық тұрмыстық өмір тірлігін эволюциялық жолмен өзгерту жөніндегі көзқарасқа мықтап табан тірейді. Ахаң ғаламдық ілімдерді сарапқа сала отырып, қоғамдық экономикалық фармацияны бұрынғыша топтастырудан бас тартып, жаңаша алты сатыға жіктейді: 1). Аңшылық дәуір; 2). Жануарларды тіршілікке икемдеу, бақташылық (бағбандық) дәуір; 3). Жер шаруашылығының дамуы мен пайда болу дәуірі; 4). Жер шаруашылығы мануфактуралы (кәсіби игеру) дәуірі; 5). Жер шаруашылығы мануфактуралы-тауар айналымы дәуірі; 6). Машиналардың пайда болуы және таралу дәуірі. Ал қоғамның эволюциялық дамуының қозғаушы күші қоршаған табиғи орта, халықтың тығыздығы, техникалық прогресс, өзге елдердің жетістіктері, саясат пен заң, дін мен адамгершілік, білім мен оның таратылуы, сыртқы ықпалдар, мемлекеттің мақсаты болып табылатынын Байтұрсынұлы дөп басып көрсете білген. Ол тұрмыс-тіршіліктің өзгеруі ешқашанда шұғыл түрде жүзеге аспайтынын, мұның өзі көптеген ғасырлар бойы сандаған сатылар арқылы жүзеге асатынын нақты айта алды. Сөйтіп, ұлы ойшыл тірлік көзін секірмелі түрде өзгертуге болмайтынын, оның бірқалыпты эволюциялық жолмен дамуы орынды екенін атап көрсетеді.

Мұндай теориялық тұжырымдар Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы және олардың көзқарасымен ортақ болған серіктестері қазақ халқының болашағы мен қазақ қоғамының даму заңдылықтарын дұрыс болжап, мүмкіндіктерді дұрыс қарастырғанын, ал көшпелі өмір салтын дереу отырықшылыққа ауыстыру, жер шаруашылығын, жалпы шаруашылықты бірден отырықшылық тәсілге аудару, экстенсивті мал шаруашылығына ауысу зор қателік болғанын ұғыну қиын болмаса керек. Ал патшалық Ресейде кейінгі кезеңдегі кеңестік дәуірдегі отырықшылыққа шұғыл көшіру қандай зардапты болғанын бұл күні жақсы білеміз.

Өкінішке орай, сол кезеңнің өзінде қазақ зиялыларының бір тобы «Айқап» журналының маңына шоғырланып, патша әкімшілігінің сойылын соғып, орыс шаруаларының көптеп қоныс аударуы үшін қазақ жерлерін отырықшылыққа көшіру нәтижесінде босатып отыруды жақтады. Мұның қате екенін Әлихан Бөкейхан өз сөзінде кеңінен дәлелдеп көрсетіп отырды. Алайда, Алашорда басшылары отырықшылыққа және жер шаруашылығына ауысуға мүлде қарсы болған жоқ. Олар бұған эволюциялық жолмен біртіндеп көшуді уағыздады. Мұның өзі 1917 жылға дейін жан-жақты сөз болып, кеңінен қозғалды деуге болады. Осы жылдан қазақ жеріне төңкеріс дүмпуі келіп, ұжымдастыру басталып, ел арасында отырықшылыққа жаппай көшу күштеп жүргізілгені мәлім. Мұның салдары қандай зардаптарға, қайғы-қасіреттерге ұрындырғаны баршамызға белгілі. Егер еліміздің тарихындағы



түрлі реформалар Әлихан мен Ахмет бастаған қазақ зиялыларының көзқарастарына сай жүргізілген болса, халқымыз мұндай алапат нәубетке ұрынбаған болар еді. Мұның өзі қазіргі күнге де сабақ болса керек. Бүгінгі таңда да ауылдағы күрделі ахуалдарға көз жүгіртсеңіз, ел ішіндегі асығыс жаңартулардың олқы тұстары «мен мұңдалап» тұр. Демек, «Алаш» қозғалысы басшыларының әлеуметтік экономикалық көзқарастары мен тұжырымдарын, жоба-жоспарларын бүгінгі таңда да мықтап ескеріп, оқып-үйреніп басшылыққа алып отыруымыз өте маңызды, әрі келешекке қажет демекпін.

Шындығында, Ахмет Байтұрсынұлының қоғамдық даму заңдылықтары жөніндегі көзқарастарын тереңдей зерделесек, ол қоғамның дамуының қозғаушы күші таптық күрес емес екенін, сондай-ақ, қазақ қоғамының тапқа бөлінуін «зардапты» деп дәлелдегенін ұғынамыз. Ол «Төңкеріс және қазақтар» (Революция и киргизы) деген мақаласында қазақтарда капитализмнің нышаны да, тапқа жіктелу де жоқ екенін, тіпті меншік дегеннің өзі өзге халықтар секілді нақты айқындалып белгіленбейтінін, көптеген тұтыну заттары ортақ игілік болып табылатынын баса көрсетеді де, қазақтардың Ресейдегі алғашқы 1917 жылғы Ақпан төңкерісін барынша құптағанын, мұны «патша үкіметінің езгісінен құтылу» деп қабылдағанын, ал екінші төңкерісті қорқынышпен, үреймен қарсы алғанын, мұны мүлде түсінбегенін, өйткені, қазақтардың арасында таптық (жікке бөліну) антагонизм болмағанын нақты дәлелдеп жазады.

Мұнан басқа «Этностың пайда болуы және 1913 жылдардағы экономикаға сыни көзқарас» атты мақаласында экономика мен ғылым-білімнің тығыз байланысы, оның тарихи шарттарын негіздеді. Сөйтіп, ол кез келген қоғамдағы прогрессті сауаттандыру, білімді болумен тығыз байланысты екенін атап көрсетті. Қандай бай болса да білімсіз халық сол байлығынан айырылатынын, оның қазына байлығы білімдар халықтың қолына ауысатынын атап көрсетеді. Әрі ол нақты сандық есептеулермен экономикамыздың біржақты шикізаттық бағдарға ұрынуын, біздің технологиялық ілімді игермегіміз, артта қалушылығымыз екенін дәлелдей отырып, өзге өркениетті жұрттарға жем болатындығымызды осыдан дейді. Көреген ойшыл еліміздің ұлттық шаруашылығына бір жағынан халықтың өресіздігі зиян келтірсе, екінші жағынан сауатсыздықтың салдары да елді тәуелділікке ұрындыратынын ескертеді. Сондай-ақ, бұл мәселені саналы азаматтың мықтап ескеруі тиіс екенін баса айтады. Байқағандарыңыздай Байтұрсынұлы айшықтары тәуелсіз еліміздің ұлттық экономикасын жасап отырған бүгінгі таңдағы өзекті тақырыптарымызбен де үндесіп жатыр.

Ахаңның пайымынша, «халықты озық ойлы технологиялық ақыл-оймен қаруландыра алсақ, онда шет жұрттардың езгісінен құтылатынымыз сөзсіз». Бұл ой-пікір ХХ ғасырдың басында айтылса да дәл қазіргі тұрмыс-тірлігімізді жақсарту жөніндегі біздің ой-арманымызбен қабысып, кірігіп жатыр. Тіпті, бір ғасыр бұрын қазіргі біздің алдымызда шешімін күткен мәселені дөп басып, болжап айқындаған А.Байтұрсынұлының көрегендігіне қалай сүйенбессіз. Ал патшалық Ресейдің аграрлық саясатына жер мәселесіне

Алашорда басшыларының көзқарасын бағамдасақ та, көп жайтты айқын аңғаруға болады. 1905 жылы шілде айында Қазақ зиялыларының бір тобы Ресей үкіметіне өз наразылықтарын білдірді. Онда орыс бодандығына түскен қазақ елі, ата-бабамыздың қанымен ие болған жеріне деген меншіктік құқына мемлекеттің қол сұғып отырғандығы атап көрсетіліп, «орыс үкіметінің ешқандай себепсіз қоқан-лоқы күштеу арқылы заң шығарып, бүкіл қазақ даласын мемлекеттік меншік деп жариялауы салдарынан қазақ еліне орыс мұжықтарының ағылып келуіне жол ашылып, ең шұрайлы жерлер соларға беріліп, ал «қазақтар» жарамсыз жерлерге ығыстырылғанын» мәселе етіп көтерді. Ақиқатында, қазақ зиялыларының бұл мәселедегі көзқарасы айқын әрі түсінікті еді. «Қазақ жерінің мемлекеттік меншік болып жариялануы және келімсектердің қоныс аударуы дереу тоқтатылуы керек». Қазақтардың ұйғарымынсыз орыстар олардың жерін уақытша да, өмірлікке де пайдалануына, иеленуіне жол берілмеуі тиіс деген олар патша үкіметіне жіберген талабында.

Ахмет Байтұрсынұлы «бодандық ағынды тоқтату керек. Бүкіл жерімізді меншігімізге алып, өзіміздің дәстүрімізбен өмір сүрейік» деп дабыл қақты. Алашордашылардың империяның аграрлық саясатына қарсы және ұлттық өзін-өзі басқару (билеу) жолындағы бүкіл күресі шын мәнінде осынау ұранға сайды. Мұндай ойды Думаның мінберінен Мұсылман фракциясы мүшелері үнемі айтумен болды. Бірақ, А.Байтұрсынұлы Мемлекеттік дума депутаты емес еді. Алайда, оның қазақ жұртының жері «мемлекеттік меншік болмауы тиіс, бұл қазақ халқының тікелей өзінің меншігі болып табылатындығы жөніндегі ойлары» Ресейдің парламентіндегі тұңғыш заңгер Бақытжан Қаратаевтың аузымен бірнеше рет айтылады.

Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы және қазақтың өзге де демократ азаматтарының жер мәселесі жөніндегі көзқарастары «Алаш» партиясының бағдарламасында барынша айқын қамтылды. Олар Жер туралы Құрылтай жиналысының заңын шығарғанда жерді бірінші кезекте төл халыққа үлестіріп беру мәселесін көтерді. Мұның өзі жергілікті ұлттың мұң-мұқтажы мен талап-тілегіне сай келетіні түсінікті. Сондай-ақ, бағдарламада жерді сатуға үзілді-кесілді тыйым салынатыны жөнінде де нақты айтылды. Мұның өзі қазақтардың өз жерінен айырылып қалу қаупінен, жерді байлар мен шет жұрттық іскерлердің сатып алып иелену қаупінен туындаған көзқарас болатын. 1911 жылы А.Байтұрсынұлы «Айқап» журналында жарияланған «Қазақ өкпесі» деген мақаласында жерді сатуға құқ берген жағдайда кейбір қазақтардың меншігіне алған жерін дереу сатып, сауық-сайран салатыны, сөйтіп ертеңінде-ақ қаңғырып қалатынын кеңінен сөз етеді. «Қазір қазақтар арасында жерін жалға бергісі келгендер аз ба? Кімде-кім жерін жалға бергісі келгенімен, оны сатпай тұра алмайды ғой» деп, ашына жазды ол. Бұл сөзде халықтың мұң-мұқтажын тереңнен ойлағандықтан ащы шындық жатты.

Ал «Алаш» партиясының бағдарламасында «аудандық және ауылдық қоғам жерді жеке отбасылар болып емес, бір атадан тараған туыстар бірігіп пайдалану жүзеге асырылуы тиіс, бүкіл жер байлығы – ірі ормандар, өзендер мемлекеттің қарауына жатады және жер жөніндегі құрылым арқылы

басқарылады» деп жазылды. Сөйтіп, «Алаш» партиясының бағдарламасында экономика мәселесіндегі аграрлық бөлімінде қазақ көшпелі қоғамының ішінде жерді ұжымдық пайдалану жөніндегі талаптар қамтылды. Мұның өзі жерді жеке адамдардың бөлшектеп меншіктену институтын жойып, жер сатуға, әсіресе жерді шет жұрттықтарға сатуға тыйым салу мақсатынан туындады. Бұл дегеніміз кертартпалық консерватизм нышаны емес, қазақ демократтарының халықтың табиғатын терең түсінгендігінің, сол кезеңдегі нақты тарихи жағдайға сергек қарай білгендігінің белгісі еді. Олар қазақтар арасында тауар – ақша, нарықтық қатынас барынша дамып, ұлттық буржуазия қалыптасатынын, сөйтіп бұлар бүкіл халықтық мүддені қорғауға қабілетті болатынын аңғара алды. Демек, бүгінгі таңда да біз жер реформасын жүргізгенде жерді жеке меншікке беру ұранын көтеріп, алғы кезеңге де көз жібермей отырғанымыз жөн болмақ па? Қазақ қоғамында қазір жоғарыда «Алаш» партиясы атап көрсеткеніндей, ұлттың мүддесін қорғауға бейім буржуазиямыз қалыптасып үлгерді ме? Бұл тұрғыдан салмақтасақ, жерді жеке меншікке беру мәселесіндегі қызу айтыс-тартысқа күдікпен, сақтана қарағанымыз жөн болар. Бір сөзбен айтқанда, бұл мәселедегі алашордашылардың көзқарасы қазіргі күнге де қызмет етіп тұрғанын аңғару қиын болмаса керек.

Бұған дейін үнемі айыпталып біржақты айтылып келгеніндей, Байтұрсынұлы және ұлттық либералдық зиялылар «қазақ халқын ескірген орта ғасырлық шаруашылық жағдайына кері сүйреген жоқ», қайта олар халықтың жақсы өмір сүруін көздеп, жекелей ауыл шеңберінде шаруашылықты ортақтасып өз алдына дербес жүргізуді, нарық экономикасы дағдысын меңгеруді, сонан кейін барып, жерге «жекеменшік» құқын иеленуді жақтады. Бұл Байтұрсынұлының өз халқына деген протекционизмі болды. Өйткені, қазақтар әлеуметтік экономикалық даму жағынан көрші халықтардың әсіресе, экономикалық жағынан іскерлігі, кәсіпкерлігі, мәдениеті едәуір дамыған ұлттарға қарағанда артта қалып келгені жасырын емес.

Ахмет Байтұрсынұлы мен оның жақтастары өздерінің аграрлық мәселе жөніндегі көзқарастарынан Кеңес үкіметі жылдарында да бас тарта қойған жоқ. Мәселен, 1920 жылы шабындықтар мен жыртылған жерлерді теңестіру өлшемін олар негізсіз эксперимент және «даладағы азамат соғысы» деп есептеді. Олар 1928 жылғы малды тәркілеуге қарсы шығып, мұны «халықты тонау» деп әшкереледі. Ең бастысы, қазақ қоғамының әл-ауқатын көтеруге қажетті ірі корпоративтік және фермерлік шаруашылықтарды құру идеясын негіздеді. Тұтастай алғанда, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және «Алаш» партиясының өзге арыстарының еңбектерінде экономиканың өтпелі кезеңі теориясының негізін Қазақстанның өмір сүру ерекшелігін ескере отырып, жан-жақты дәлелдеп жасады және шаруашылық түрлерінің дәстүрлі әдіс-тәсілдерінен жаңа нарықтық қатынасқа байыппен, бірқалыпты, эволюциялық ырғақпен көшудің жолдары айқын көрсетілді. Бұл жағынан қарағанда, олардың көзқарастары мен ақыл-ойлары өздері өмір сүрген кәсіретті кезеңінен әлдеқайда озық болғанын және сол кезеңдегі

билеушілерге түсініксіз болып қалғанын ұғынамыз. Тек бүгінгі таңда олардың аса бай мұрасын зерделеп-зерттеп, қазіргі ұрпақ олардан бүгін өздерін толғандырып жүрген көптеген күрделі мәселелерге нақты ғылыми жауап тауып отыратыны күмәнсіз. Осы қырынан алғанда, өзге кемеңгерлер секілді Ахмет Байтұрсынұлы қашанда уақыттан озық тұрған ұлы тұлға болмақ. Әр ұрпақ оны өзінше бағалап, әр ұрпақ одан үнемі оқып-үйреніп отыратыны күмәнсіз.

*Шүкірұлы Сабыржан,  
Жазушы, ҚҚ-дың алқа мүшесі*

### **ЕЛ ДЕП ӨТКЕН АДАЛ ЕР**

Ұлттың дауылда ығы болған, суықта шуағы болған, ыстықта көлеңкесі болған, қауіп-қатер төнгенде басын тіккен Ерлер болған. Олардың да отбасы, туыс-туғандары, күйіттеуге тиісті пенделік жағдайлар бар-ды. Бірақ, соның бәрінен ұлт мүддесін жоғары қойған еді. Олар өздерін ешқашанда «халық қалаулысымыз» демеген-ді, халықтың жоғын жоқтаушысы, жанашырымыз деп білген-ді. Олар қызмет есебінен күн көрмеген-ді, халыққа ақы-пұлсыз қызмет еткен-ді. Әлдеқалай бір іс тындырған адам да кәдімгідей мейірленіп қалады. Ал, Ахаң, Ахмет Байтұрсынұлы заманында бір өзі бір академияның жүгін көтерді. Қай шаруаны қолға алса да ұлт мүддесіне қажетті болғандықтан, қай іске тәуекел етсе де ұлт болашағы үшін деп қимылдаған. Бас пайда, жеке өзінің тірлігін күйттемеген. Елім деп, ұлтым деп, халқым деп өткен адал ер.

Ахаң ілімі – әдебиеттануда төрге озды, Ахаңның тіл білімі – күрмелген қазақ тілінің бауырын жазды, Ахаң жинап қаттаған халық әдебиеті мен мәдениетінің мұралары – рухани қазынаға қосылды. Ахаң ұлттың түпкі мүддесінде Ресейден бөлініп тәуелсізденуіне жетуін ойлай отырып, ұлттық әліпбиді араб таңбасына негіздеуді жөн көрген. Осы тұрғыдан бүкіл қазақ тіл ғылымының бастау көзін ашып, сөз таптары, сөйлем мүшелері, септеу, жалғау, жұрнақтары, тыныс белгілері, жазу елелері туралы, оқыту әдістемеліктеріне дейін түгендеп, қазақша атап, түйіндеген. Бұл күні Ахаң қазақ әліпбиінің атасы, түркі тілтану ғылымының атасы атағы қайтарылды. Бұлар оның даусыз еншілері. Ахаң мұралары жаңғыру үстінде, жаңа уақыт, жаңа заманға, азат халқына қызмет етуде. Журналшы Ахаң, редактор, әрі баспагер Ахаң, ақын – Ахаң, аудармашы – Ахаң, мысалшы Ахаң, ұйымдастырушы, іскер Ахаң, саясаткер, қайраткер де күрескер Ахаң рухы қазығын қайта оятып, бүгінгі ұрпақты қажырлыққа қайрауда.

...Арғы жағын қоя тұрып, даусыз бергі тарихты сүзсек, қазақ жұртының айырықша даралана айтылар сом тұлғалары санаулы-ақ. Олар: қазіргі қазақ

елінің осы атпен шаңырақ көтерген бастауындағы әз Жәнібек, одан кейін әз Тәуке хандар. Хандарда, яғни биліктілерде даралана айтылатыны осы екеуі және Абылай. Ал, асыл сөз, әділ сөз билікте белгілі кемел үш биіміз – Үйсін Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Алшын Әйтеке би деп аталыпты. Батырда Қаракерей Қабанбай «дарабоз» атанған. Билік пен ерлікте тең түскен Шақшақ Жәнібек заманының биік мәртебелі шені «тархан» атағын алған. Қазақтың «ұлы ақыны» деп Абай атанған. Ал, «ұлт көсемі» деген марапат көзі тірісінде Ахаң, Ахмет Байтұрсынұлына айтылыпты. Әрі сол ұғым-танымның қағазға түсіп, қатталуы заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің аузымен айтылып, қолымен жазылыпты.

Болды-бітті. Осы бір ұлықтау сөз, ұлт көсемі деген ат Ахаңнан басқа ешкімге көзі тірісінде айтылмапты. Тәуба, ұлтымызда небір даналар да, даралар да болған ғой, бар ғой, болар да ғой. Ахаңның ұлт көсемі атануы соның бәрінен асқандығында емес, заманына сай халқына басшы, рухани пана болуында. Ахаң қазақ ішіндегі ұстаздық ғылымы мен ісіндегі дара тұлға. Мектептік шәкірт ұстазы емес, тұтастай халық, ұлт ұстазы. Өйткені, ол – бүкіл ғұмырын, бар еңбегі мен қарекетін ұлт санасын тәрбиелеуге, ұлт жадын жаңғыртып, алға бастауға, кемелге келтіруге арнаған адам. Саясат қуған пенделер топқа бөлініп, тапқа жіктеліп жатқанда да оның көңіліндегі қазақ деген бүтін ұғымға сызат түспеген. Қайта ыдыраған жұрты мен жерін тұтастырып, іргелі ел етпек қарекетте болған.

Ұлтты жадынан адастырар әрекет, қазақтың көп жапа шегіп, зәреzap болған нәрсесінің бірі – әліпби. Бұған сырт ықпал да бар, өзі де кінәлі. Сырт ықпал – саясат. Ол – үстем күш, озбыр ұлт, зорлық қондырма. Өз кінәсі – көнбістігі және құбылмалы саясатқа елікші, желпеңбай озықтарының жеңгетайшылдығы. Солардың оны көрсе – оған сақ, мұны көрсе – бұған сақ, қызыққыш мінездерінің оңақтығы, ұраншылдығы.

Ахаңның, Ахмет Байтұрсынұлының, араб таңбалы төтеншесінен бопсамен латынға көшкенде, әжептеуір сауатты жұртымыз сауатсыздар қатарына түсті. Одан өктеп, кирилше таңбаға ауыстырылғанда тағы бір сансырап қалдық. Кеңес заманындағы «саужой» деп аталған сауатсыздықты жою науқанының ұзаққа созылуы, ал одан кейінгі міндетті бастауыш білім беру, міндетті тоғыз жылдық, жалпыға бірдей орта білім беру сатыларының тұтастай жарты ғасырға созылуы да осы әліпби тұрақсыздығынан болған-ды.

Біз арғы араб таңбалы да, бергі Ахаң төтеншесіндегі жазбаларды да әлі толық оқып, бүгінгі таңбаға түсіріп, игеріп болғанымыз жоқ. Латын тұсы ол да шала. Бұған енді кейінгі 65 жылдың қоры қосылып, мұрағатқа айналар болса, ұлттық рухани қазынадан ада боларымыз анық. Бір білгіштер «компьютер бәрін үлгертеді» дейді. Компьютер үлгертер-ау, егер соны үлгірттірер кісі болса де. Білеміз, көріп отырмыз, кімнің қолында билік болса, кімнің қалтасында ақша болса, солардың ғана белгілілері жарқырап, ал ондай іздеушісі жоқтардың неше әулие болса да аты шықпайтынын. Бұл ғадетіміз қоза түспесе, қала қоймасы анық. Тіпті, әділдік болғанның өзінде де, осыншама ауқымды уақытта жасалған бай мұраның жаңа таңбаға көшіріліп, жаппай ел кәдесіне жаратылары екіталай. Жекелердің бір

сұрыпталған еңбектері көрінер, ал келер ұрпақтың кез келген сәтте ойға алған кітап, газет, журналдарды немесе қажетті бір мұрағатты ала салып, керегін тауып оқуына мүмкін болмасы хақ. Әңгіме бірлі-жарымды емес, тұтастай ұлттық, жалпы халықтық тұрғыда. Біздің білім, ғылым баққан салалар мұндай түбегейлі істерді игереді, үлгіртеді деп санамаймын. Бұл өткеннен бүгінге дейінгі тәжірибеден мәлім жәйіт.

Мұндай қадамға біздей салғырт, салақ, бір күндігін ғана ойлайтын жұрт тұрмақ, ұқыпты деген елдердің өзі тәуекелге бара алмай отыр. Мысалға, таңбалануы бір бөлек, дыбысталы бір басқа ағылшын тілінің жазуын жаңғырту арқылы, басқасын айтпағанда, тек газет қағазын ғана 25 пайызға үнемдеуге болады екен. Британияның белгілі филологы Макс Мюллер ағылшын орфографиясын «*ұлттық азап*» деп атаған. («Известия», 11.08.2004.) Соған қарамастан, бұл ел осы қиын жазуды сақтауды жөн санауда. Талай жобалар кәдеге аспай келеді. Неге? Оның бірде-бірі осы кезге дейін жасалған мұраларды оқуға жарамайды. Келер ұрпақ олардан көз жазып қалады деп санайды. Қандай бай ел, ұқыпты жұрт болса да, бұған дейінгілерді жаңа әліпбиге көшіріп аламыз деп отырған жоқ. Оның мүмкін еместігін біліп отырғандықтан айтпай отыр. Мұндай бөспелікке тек ештеңенің алды-артын парықтамайтындар ғана барса керек. Сонда осы елдің мүмкіндігінен біздің мүмкіндігіміз жоғары ма? Жоқ. Олардан біз мұқиятпыз ба? Қайда? Оларда жазылған бір сөйлем жоғалмайды, ал бізде томдар ізделмейді. Дүниедегі ең ұқыпты, мүлтіксіз деген герман тілді елдер ГФР, Австрия, Швейцария, Лихтенштейн тілінде жүргізіліп жатқан жазу өзгерісі «неміс тілінің жағдайын нашарлатып, жаппай шатасуға түсірді» делінуде. 1999 жылы басталып, 2005 жылы аяқталуы көзделген бұл жобадан ел тайқып, бұрынғы жазу үлгісіне қайта көшуді талап етуде, кейбір басылымдар бұрынғысына көшуде де. Француз жазуы да жетісіп тұрған жоқ. Бірақ, өзгертеміз деп аласұрып жатқан ешкім жоқ. Мұра сақтауды, ұлттың жадын ауыстырмауды мұрат тұтуда.

«Сырдың суы сирағына келмейтін» біз ғана. Латын таңбасы бір ата жазуымыздай, оған көшпесек әлденеден құрқалатындай көретіндер алды-артына бағамдамай, жадағай ұрандауда. Өзбек көшті дейді. Не себеп болды демейді. Ә дегенде орыс ықпалынан тезірек құтылуды ойлаған, әрі «Ислам халифаты» дегеннен секем алған ол ел басшысы Америкаға шұғыл бет бұрды. Түрікшілдігі ұстағанынан емес, славян таңбасынан да, араб таңбасынан да арылуды ойлаған саясатпен латынға көшті. Алайда, бұл жазу әлі орныққан жоқ, қалыптасып болған жоқ, әріп таңбалары жиі өзгерістерге ұшырауда, қолданыста қиыншылықтар орын алуда. Ел саясаты да өзгеруде. Америкамен ынтымақ ұзаққа бармады. Орысқа қайта бұрды. Өзбек – діндар жұрт, мұнда араб сөзі мен жазуы кең тараған. Оған қоса ауғанда да біраз өзбек бар. Күндердің күнінде өзбек жұртының қай жазуда боларын бір Алла біледі. Әзірге бауырсырап отырған өзбек жоқ. Қазақ, қырғыз, түрік тұрмақ, өзді-өзі сыйыспауда. Түркі жұртына гөрі, қазіргі саясатына Қытай мен Ресейді жақын тұтуда. Ал, Америка болса, «өзбек-ұйғыр араздығын» зерттеуде. Саясат сұрқы осындай. Әзербайжан көшті дейміз. Неге көшті

демейміз. Армияға діндестікпен ашық болысқан орысқа өкпелеген ел Түркияға иек артып, бірден теріс айналды. Алайда, ұлтының дені Иранда мекендейтін бұл елдің де болашақта қай жазуда боларын кім білсін.

Әр елдің өз тағдыры, саясатының әр түрлі құбылысы бар. Бір ел сөйтті екен деп жазғырудың да, не соңынан елпендеудің де лайығы жоқ. Әліптің артын бағу қажет. Заман әлі қалай болар, жел қайдан шығар? Ұлтың әлі біріккен жоқ, жұртыңның үштен бірі әлі сыртта. Өз елінде өз тілінде сөйлей алмай, жаза алмай отырсың. Сөйтіп отырып әріп таңдаған не теңіміз? Қазақтың бар шаруасы тәмәм болып енді осы әліпби ауыстыруы ғана қалыппа? Қазақ тілі ғылымының, орыс тілі грамматикасынан көшірмеден басқа нағыз қазақ тілінде, қазақы таным мен түсінікте, қазақы сөз қолданыста жазылған ешқандай ғылыми негіздемесі, тіпті он екіде бір нұсқасы жоқ. Қандай, нендей заңдылықты, қай ережеңді басшылыққа алып, басқа әліпбиге көшпекпіз? Қазіргі қазақ тілінің даму заңдылығын ескермей, әлдекімнің ескі қалыбына сала салу жөн бе? Әліпбидің латын таңбалы жобалары қазіргі қазақ тілінің дыбысын толық және дұрыс бере алмайды. Олар қазіргі қазақ тілінің сөйлеу мақамына сәйкесті емес.

Түркі тілінің тегі – көне түркіде латыншылдар жойып отырған дыбыстардың болғанын да, бүгінгі түркітілді елдерде бұл дыбыстардың қазір де қолданыста екендігін ескермеуде. Сөйте тұра, латынға көшуді түркілердің жазу бірлігіне жету мақсатында жасалмақ деседі. Бірлікке жазумен жетпейді. Жазу біріктірсе-Алла тілінің, Құран жазуының таңбасындағы араб, парсы жұрттары жетер еді. Жазу біріктірсе-славиян халықтары бірігер еді. Жазу біріктірсе-латын таңбасында болып келген халықтар бір-бірімен ғасырлар бойы соғыспас еді. Латынға көшті деген өзбек пен әзербайжан не жетісіп қалыпты? Не бірлікке жетіпті? Иісі түркіні ұйыстырмақ түгілі, өз бастарын бірікпеуде. Түркілік бірлікке үндеген бұл елдерде ешқандай ынта да болып көрген емес.

Латын таңбасына көшу бастамасы әу бастан-ақ ғылыми негізделмей, егжей-тегжейлі ойластырылмай, азғантай топтың жеңілтек пайымдауларынан пайда болған-ды. Бұл істің байсал таппай отырғаны да сол байыпсыздықтан. Анкарада бас қосқан ынталы топ бүкіл түркі жұрттарын бір таңбада жазып, бір тілде сөйлету үшін ортақ 34 таңбаға келіскен. Ал іс жүзінде жаңа әліпбиге көшкенде бұдан әзірбайжан – 8, түркімен – 10, өзбек – 20 таңбаға бөлектенген. Латындағы түріктің өзінде 11 таңбаға айырма сақталған. Қырғыз жобасында 12 таңбаға айырма бар. Ал біздің елуден астам жобамыз әлем-тапырық. Бірде-бір қазіргі қазақ тілінің талабына сәйкес келмейді. Түрік, ағылшын, неіс, француз, тілдерінің қалыптарына салынып, көне латын, грек әріптеріне еліктеп, компьютер бастырмаларына өлшеніп жасалған, қазақ тілінің табиғатынан алшақ, қолданысқа қолайсыз мақау таңбалардан тұрады. Әліпби ұлт тілінің, жанды тілдің табиғатына сәйкес, ойды жазып және айқын дыбыстап жеткізуді толық қамтамасыз етуге жеткілікті дыбыстардан тұруға тиісті. Таңбадан емес, дыбыстардан. Таңба бірінші емес, дыбыс негіз. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінде 43 дыбыс бар деп анықтаған.

Араб таңбасын бейімдеу арқылы дәйекші көмегімен сол дыбыстарды толық берген. Латынға көшкенде де, кирилшеге ауысқанда да біз жаңа әліпби жасағанмыз жоқ. Тек таңба ауыстырдық. Әліпби негізі – қазақ әліпбиінің атасы Ахмет Байтұрсынұлының қалыптауынан өзгерген жоқ. Өзгерту мүмкін де емес, ұлттық әбден дамып-жетілген сөйлеу мақамын өзгерту ешкімнің қолынан келмейді. Тіл кері жүрмейді. Тіл қосылмайды, бірікпейді, кірікпейді. Тіл не өшеді, не өседі. Ол тек тәуелсіз, дербес тіл тұрғысында ғана дамиды. Біздің қазіргі әліпбиіміз – кемелді, уақыт сынынан өткен жазу үлгісі. Оның тек таңбасы ғана кирилше де, дыбысы қазақтың өзінікі. Оның икемділігі, дыбыс құраудағы әуезділігі сондай, дүниежүзі халықтарының қайсысының болсын тіліндегі ұғымды бейнелей де, айта да алады. Әріптері келісті, көркем, неше құбылтып жазуына да келеді. «42 таңба компьютерге сыймайды, интернетке келмейді» деген пікір бұл күнде кісінің күлкісін келтіретін сөзге айналды. Тілдің компьютердің тілге бағынатындығы компьютердің алғаш жасалуында-ақ негізге салынған. Қазақ тіліне қазіргі таңда не керек, не деу керек, не істеу керек, компьютер бәрін үлгертіп тұр. Қытайдың иероглифіне жараған компьютер, бізбен таңбалас орысқа жараған компьютер, қазаққа неге жарамасын, әбден жарап-ақ тұр. Тек жаратпай жүрген әсірелер ғана.

«Латын таңбасына көшсек, орыс тілінің ықпалынан арыламыз» деген бекер даурықпа. Бұл тіл ғылымының тақырыбын «Қазақ тілі» қоғамының, оның да ескірген ұранымен шатастырушылық. Латын тұрмақ араб, не қытай таңбасына көшсек те, бұл қалпымызда орыс тілінің құрсауынан арыла алмаймыз. Нешеме ғасыр жерінді жерлеп, суыңды сулап келе жатқан орыстың қазақ тілін білмеуі милаулығынан емес, білгісі келмеуінен. Аюдың да тілін түсінетін орыс білгісі келсе, бәрін де үйренеді. Бұл жағдай әріптен болып тұрған жоқ, артын ашуға болмайтын әліптен болып тұрғаны мәлім. Бір таңбада оқып, жазып отырып, орыс тілді қазағың да, басқаң да әлі күнге дейін қазақ сөзін жөндеп айта алмайды. Ал, басқа таңбаға көшер болсақ, олар бұл тілдің қарасын да көрмейтін болады.

Латын таңбасына көшкенде еліңде кім көшеді? Мерзімді баспа сөздің 17 пайызы, мектеп оқушыларының 46 пайызы, студентердің 49 пайызы, жалпы халқының мықтағанда 50 пайызы ғана көшетін болады. Орыс тіліндегі баспасөз, ақпарат құралдарын, оқу орындарын, оқулықтарын, орыстілді кеңселердің орыс жазуын латын жазбасына көшіре алмайсың ғой. Демек, оларды латын таңбасы арқылы қазақша сөйлетіп, жаздыра да алмайсың. Қазақтілді қазақ қана латын жазбасына көшкенде, қалған жұртың, 135 ұлтыңның әрқайсысы өз тілінің һәм ортақ орыс тілінің таңбасында қала бермей ме? Бұрынғы қалпы сөйлеп, жаза бермей ме? Таңбаға көшпек тұрмақ, елден көшіп кетсең де ренжімейді, бірақ тілінді білмейді. Өйткені, оларға тілінді білгізуге үкіметтің ұстанып отырған саясаты жоқ. Алдымен мемлекеттік тілді сол үкіметтің өзі білмейді, күнделікті кеңсе қолданысында жоқ. Латын таңбалы әліпби бізді түркілік тұрмақ, ұлттық әліпби бірлігінің өзіне жеткізбейді. Қытайдағы жобамен алғанда 1,5 миллиондай қандастарымыз араб таңбасында, Ресейдегі 1 млн-ға тарта туыстарымыз



кирилшеде қала бермек. Еуропаның әр елінде там-тұмдап жүрген 15 мыңдай қазақ үшін 15 миллиондық ұлттың әліпбиін өзгерту әділеттілік бола ма?

Әлбетте, бұл жәй бүркеніштердің бірі ғана. Әлемдік саясат бізді түркілік бірлікке жеткізгелі тұрған жоқ. Қалайда латынға көшіру жолындағы бұқпайтайлаған әрекет. Бұл саясаттың арғы тегі, қозғаушы күші «түрік тілділер» емес, «ағылшын тілділер, католик дінділер» деп білген жөн. Жалпы, ғаламдастырудың бір ділге ұйыстыру әрекетінің сабыты десек болады. Таңбасына көшсең жазуын оқу оңайлайды, жазуын білсең тілін түсіну жеңілдейді, тілін білсең дініне кіргізу қиын емес. Қарыны тойғанға мәз болып, талай діннің соңынан сәумендеп жүрген қазақ аз ба? Олай-бұлай тайқыған оларда да бар шығар, алайда түріктер қазақтардай емес, дінге берік. Әрі ол елде дәстүрлі түрде ұлтқа иелік ету, басқаны өздеріне бойсындыру, тілін, дінін, ділін мойындату қалыптасқан. Біреуге иленбей, іргелі елдік қалпын ұстанып келе жатқан үрдіс бар. Осы жағдай, кезінде саясатқа байланысты латын таңбасына көшкенімен, Түркия жұртын ағылшын тіліне, католик дініне жұттырмай, ділін берік ұстап тұр. Ал бізде мұндай діл, берік діл жоқ. Қаңбақ болып көше жөнелер ебелек болып барамыз, ебелектеніп барамыз.

Иә, бізде заң жүзінде мемлекеттік тіл – қазақ тілі. Бірақ, іс жүзінде бұл міндетті орыс тілі атқаруда. Оның бұл билігін әліпби өзгертумен ала алмайсың. Бұл тек билік күшімен ғана өзгертіледі. Қазіргі жағдайда әліпби өзгерту ұлтқа ештеңе бермейді, әуреге салады. Әліпби жаңарту мәселесі қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне толық жетіп, билікке ие болған жағдайда ғана күн тәртібіне қойылғаны жөн. Қазір әліпби ауыстыруды ұлт қажетсініп отырған жоқ. Қазақ тіл білімі мен ғылымы дайын емес.

Әліпби ауыстыру қажеттілігін ғылыми дәлелдеп, негіздеген тұжырымдама жоқ. Әліпби жобалары талап көтермейді. Жаңа әліпбиді игеру бағдарламасы жасалмаған. Басшылыққа алар ереже, емле, орфографиялық сөздік жоқ. Қазақ тілі ғылымының атауларына дейін әлі орыс тіліндегі күйінде. Жазу емлесінсіз, құр әріптерді тіркей салу іс болып шықпайды. Тұрмыстан есеңгіреп, енді ғана ес жинай бастаған қазаққа тағы бір қалжырау байлап, сорлатпақ болып жүргендердің ойлағандары не? Арзан атақ па, әлде әлдебір сырт күштердің сойылын соғу ма? Екеуіде опа берер, сауапты іс емес, ұлты жадынан адастырар әрекет.

Қазақ әліпбиінде Ахаң рухы заман мен заң қанша өзгерсе де, саясат қалай құбылса да сақталып келді, сақтала да бермек. Ұлтты ұлы көшке бастаған Ахаң әліпбиі сол таңбада шыққан «Қазақ газеті», сол басылым ұйытқы болып ұйымдастырған Алаш қозғалысы, Алаш партиясы, сол партия құрған Алашорда үкіметі бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің бастауы болып табылады.

## **ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ**

XXI ғасырға аяқ басқан тұста қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының жүріп өткен жолы қандай еді? деген сауалға жауап іздейтін болсақ, оны арғы тарихтан бастауға негіз бар. Ұлттық әдебиеттану ғылымының алғашқы нұсқаларын әдебиеттанушы ғалымдар VI ғасырлармен байланыстырады. Алайда оның өз алдына жеке ғылым болып қалыптасуы XX ғасырдың басына тура келсе, қарқынды дамуы осы ғасырдың екінші жартысымен сәйкес екендігі дау туғызбаса керек. Кеңестік дәуірдің аталған кезеңін қамтитын қазақ әдебиеттану ғылымы жөнінде әдебиеттанушы ғалымдар әртүрлі деңгейде еңбектер жазып келеді. Аталған кезең туралы арнайы зерттеулер де жарық көрді. Олардың бірсыпырасы ұжымдық еңбектер болса, екінші парасы жекелеген зерттеушілердің монографиялық еңбектері мен ғылыми зерттеу мақалалары. Біріншісіне кеңестік дәуір әдебиетін жаңаша бағайлау мақсатында жасалған «40-60 жылдардағы қазақ әдебиеті» (1997) атты ұжымдық еңбек [1], мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында кешенді түрде зерттелген 10 томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томына енген «60-90 жылдардағы әдебиеттану мен әдеби сын» (2005), екі томдық «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (2008, 2009) атты ұжымдық зерттеулерді атауға болады [2]. Әдебиеттану ғылымының тарихын жасаған ұжымдық еңбекте ұлттық қазақ әдебиеттану ғылымының бастау көзі ежелгі дәуір әдебиетінен бермен қарай сөз болды. Бұл еңбекте тәуелсіздікке дейінгі әдебиеттану ғылымы негізгі бес бөлім аясында қарастырылды. Бірінші бөлім ежелгі дәуірдегі әдеби таным арналарын (VI-XIV), екінші бөлім қазақ әдебиеттану ғылымының бастауын (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев еңбектері негізінде), үшінші бөлім кәсіби қазақ әдебиетінің қалыптасуын (1900-1932), төртінші бөлім кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеттануының дамуын (1932-1956), бесінші бөлім 1957-1991 жылдардағы қазақ әдебиеттануын қамтиды. Ұлттық әдебиеттану ғылымының соңғы кезеңіне М.Базарбаев, Ш.Сәтбаева, З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Т.Кәкішұлы, Р.Бердібай, Ш.Елеуенов, Н.Келімбетов, М.Жолдасбеков, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов сынды әдебиеттанушылар туралы монографиялық тараулар тарихқа енді [3]. Аталған еңбектің екінші томында тәуелсіздік кезеңдегі әдебиеттанудың теориялық мәселелері мен қазақ әдебиеті тарихын жаңаша жазу, әдеби-сын сынды мәселелер қарастырылды [4].

Екінші тобына қазақ әдеби сынын арнайы зерттеуге арналған Т.Кәкішевтің «Қазақ әдебиеті сынының туу және қалыптасу жолдары», Д.Ысқақовтың «Қазақ әдеби сынының ғылыми негіздері», Ж.Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары», С.Жұмағұловтың «XX ғасырдың 2-ші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы» (1956-1991ж.ж.) атты докторлық диссертацияларын, С.Такировтың «20 ғасырдың 40-50 жылдарындағы қазақ әдеби сыны», Қ.Қалыбекованың

«1960 жылдардағы қазақ әдеби сыны» атты кандидаттық диссертациялық еңбектерін атауға болады. Аталған еңбектердің бір-бірін қайталамайтыны олардың зерттеу объектісінен байқалады. Соңғы екі зерттеуде әдеби сынның белгілі бір кезеңдері зерттеу нысанына алынса, Д.Ысқақов әдеби сынның жанрлық табиғатын, әдіснамасы мен әдістерін, әдеби процестегі орны мен принциптерін зерттеу арқылы сын жанрының түрлеріне көңіл аударады. Әдеби сынның тарихы мен теориясын кеңінен сөз ету нәтижесінде оның жанрлық ерекшеліктерін сараптайды.

Қазақ әдебиеттану ғылымы жөнінде жазылған еңбектердің де өзіндік ерекшеліктері бар. Ж.Смағұлов қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи негіздерін YI ғасырдан бермен қарай сөз етіп, оны үш кезең аясында қарастырады. Бірінші кезең – YI-XIX ғ., екінші кезең – XX ғасырдың 1900-1940 жылдары, үшінші кезең – 1941-1970 жылдар аралығын қамтиды. Ал С.Жұмағұловтың зерттеуі осы еңбектің заңды жалғасы тәрізді көрінеді [5]. Себебі мұнда XX ғасырдың 1956-1991 жылдарындағы ұлттық әдебиеттану ғылымы зерттеу нысанына айналған. Мұнда аталған кезеңдегі әдебиеттану ғылымы хронологиялық жүйе бойынша қарастырылған [6].

Алайда, ұлттық әдебиеттануға қосылған кешенді зерттеулерді Қ.Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» (1924), А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышынан» (1926) бастап сөз етуге негіз бар. Осы қатарды кейінгі жылдары М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927), Х.Досмұхамедовтің «Қазақ халық әдебиеті» (1928), С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» (1932), С.Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932), І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Ә.Мәметова, Б.Майлиннің «Әдебиеттік оқу кітабы» (1932), І.Жансүгіров, Ғ.Мүсіреповтің «Көркем әдебиет жинағы» (1933), М.Жолдыбаев, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаевтардың «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы» (1933), С.Сейфуллин, Ө.Тұрманжановтың «Көркем әдебиет» (1934), М.Қаратаевтың «Қазақ совет әдебиеті» (1938), «Қазақ тілі мен әдебиеті» (1939), Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» (1938), «Қазақ әдебиеті» (1942), Е.Ысмайылов пен Т.Ақшолақовтың «Әдебиет хрестоматиясы» (1938), Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940 (кітаптың «Кіріспе сөзінің» соңында «1938 ж. май – 1939 ж. февраль» деп жазылған. Соған қарағанда қолжазба баспада бір жылдай жатқан болса керек), «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» (1941) сынды тұщымды еңбектер толықтырды. Көріп отырғанымыздай, бұлардың басым көпшілігі әдебиеттің тарихын зерттеуге арналса, енді бірсыпырасында әдебиет теориясының мәселелері зерделенді.

Жоғарыда аталған кешенді зерттеулердің ішінен А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» осы саланың алғашқы қарлығашы екендігі белгілі. Ғалым зерттеуінде көрнек өнерін бес тарауға бөледі де, сөз өнерін өз ішінен бірнеше топқа бөліп сөз етеді. Зерттеуші сөз өнеріндегі тақырып, жоспар, мазмұн, түр мәселелерін де жадында ұстап отырған. Еңбектің бірінші бөлімінде «Сөз өнерінің ғылымы», «Тіл (лұғат) әуезділігі. Әуезділіктің жалпы шарттары», «Өлеңді сөйлемдер» деген тараушаларға бөліп сөз етсе, екінші бөлімде қара сөз бен дарынды сөздің ара-жігін ажыратады. Сонымен

бірге «Ауыз әдебиет», «Жазу әдебиет», «Толғау түрлері», «Айтыс-тартыс түрлері» деген тараушаларға бөле отырып зерттейді. Сөз талғаудың өзін сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнекілігі деп бес топқа бөле отырып, тіл көрнекілігін өз ішінен көріктеу, меңзеу, әсерлеу деп негізгі үш топқа бөледі де солардың ішінен теңеу, ауыстыру, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, бернелеу, әсірелеу, мезгеу сынды түрлерін атап, оларға көркем шығармалардан мысалдар келтіреді. Көріп отырғанымыздай зерттеуші әрбір топты өз ішінен бірнеше тармаққа бөле отырып, сөз құдіретін, сөз кестесін ашуды мақсат еткен. Мәселен әсерлеудің өзін арнау, қайталау, шендестіру, дамыту, түйдектеу, бүкпелеу, кескіндеу сынды топтарға бөле отырып сөз етеді. Бұл еңбектің негізгі жетістігі – әдебиеттану ғылымында қалыптасқан термин сөздердің баламасын қазақ ұғымына түсінікті төл сөздермен беруі.

Осыдан кейінгі іргелі зерттеулер қатарында Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» атты әдебиет теориясы жөніндегі зерттеуін де ерекше атауға болады. Ғалымның «Әдебиет теориясының мәселелері» атты еңбегінің құрылымы басқаша. Автор әуелі әдебиеттің негізгі методологиялық жағына, содан кейін, әдебиеттің жеке категорияларына тоқталған. Мұнда ғалым әдебиет теориясының негізгі мәселелерін өз ішінен үлкен бес бөлімге бөліп сөз еткен. Бірінші бөлімде «Искусство және әдебиет деген не?», «Әдебиет теориясының предметі», «Марксшылдық әдебиеттану ғылымына дейінгі әдебиет зерттеу методтары», «Әдебиет туралы Маркс-Ленин оқуы» деген мәселелер қарастырылады. Екінші бөлімде әдебиеттің мазмұны мен формасы, стилі, көркем методы деген мәселелер арнайы сөз болған. Классицизм, романтизм, реализм, социалистік реализм сынды методтардың басты ерекшелігі мен бір-бірінен айырмашылығын түсіндірген автор әдебиеттегі ағымдарды да жадында ұстап отырған. Бұл бөлімде көркем шығарманы негізгі үш жанр төңірегіне топтай отырып, олардың жекелеген түрлеріне тоқталады. Мәселен эпостық шығармаларға роман, повесть, новелла, әңгіме, очерк, мысал, поэма, эпопеяны жатқызса, лирикалық шығармаларды ода, арнау, элегия, жоқтау, баллада, романс, сонет, толғау, терме, бесік жыры, айтыс, бақташылық өлеңі, аңшылық өлеңі, табиғат сипатының өлеңі, эпиграмма, арнау хат, өлең-ән сынды түрлерге бөліп қарастырған. Ал, драмалық шығармалар трагедия, комедия, драма сынды негізгі үш түрдің төңірегіне топтастырылған. Үшінші бөлімде тақырып, идея, образ, композиция сынды мәселелер қарастырылған. Төртінші бөлімде автор көркем тілді поэтикалық сөздік (лексика), поэтикалық семантика, поэтикалық синтаксис төңірегіне жинақтап зерттеу жасаған. Бесінші бөлімде поэзия мен прозаның басты айырмашылығы саралана келіп, өлең құрылысы мен ырғақ, өлшем, буын, ұйқас, шумақ мәселелері кеңінен зерттеу көзіне алынған. Көріп отырғанымыздай зерттеушілер әдебиет теориясы дегеніміз не деген сауалға толық жауап бере білген. Аталған еңбектердің негізгі айырмашылығы олардағы термин сөздерге қатысты байқалады. Мәселен, әдебиеттану ғылымында қалыптасқан термин сөздерді Байтұрсынов қазақ ұғымына тән сөздермен бере білсе, Е.Ысмайылов еңбегінде олар сол қалыпта

колданылған. А.Байтұрсынов «Айтыс-тартыс табына қарайтын сөздер» деген тараушада аталған сөздерге мынадай анықтама береді: «Айтыс-тартыс табына кіретін сөздер түрі де толып жатыр. Оның ішінде негізгі басты түрлері мыналар: 1) Айтыс сөз, 2) тартыс сөз. Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді: 1) мерт, яки әлектекті тартыс (трагедия), 2) сергелден, яки азапты тартыс (драма), 3) арамтер, яки әурешлік (комедия)» [7, 339-б].

Үш жанрдың ішінде драматургияны Е.Ысмайылов былайша түсіндіреді: «Трагедия – драма саласының ертеден келе жатқан жанрының бірі. Трагедия әрбір дәуірде, әр таптың өзінің қолындағы құралы болды. Әр жағдайда өз тілектеріне қарай икемдеп, өз өмірінің көрінісін берді...

Комедия драма саласының көрнекті жанрының бірі. Комедия әлеуметтік жағдайдағы түрлі өрескел қулық мінезді сықақтап, күлдіріп отырып шешеді. Комедия дегеніміз – тартыс желісінде бір-біріне қарсы персонаждардың әрекеті, яки әрекеттің түйіні күлкі арқылы шешіліп отыратын, драманың бір түрі... Драма – драма көркем әдебиеттің кейінгі заманда ең өскен, ең тармақты жанры. Драма тарихи туу жағынан кешен шықса да, тармақталып, тамырын бүкіл дүние жүзінің әдебиетіне кең жайды. Драма трагедия мен комедияның екеуінің элементінен қосылған түйіні – синтезі. Драмада күлкі сықақ элементі де бар, қайғылы реніш те бар; бірақ, драмада шиеленісіп, екі ұдай болып тартысып жатқан әрекет негізі болып отырады» [8, Б. 131-137].

Көріп отырғанымыздай А.Байтұрсынов әрбір терминге балама табуға тырысқан. Ол трагедия, комедия, драманың басты ерекшелігін қазақ оқырмандарына өздеріне таныс сөздермен түсіндіре білген. Осындай мысалдарды әдебиет теориясына қатысты әрбір терминнен келтіруге болады. Бұдан шығатын қорытынды қазақ әдебиеттанушы ғалымдары әдебиет теориясының негізгі мәселелерін 20-жылдардан бастап тыңғылықты түрде жүйелі зерттеу нысанына алғандығы. Е.Ысмайылов еңбегінен кеңестік дәуірдегі социалистік реализм анық аңғарылды. Ол сондықтан да зерттеуді марксизм-ленинизм идеясынан бастап сөз етеді. Марксшылдық әдебиеттану ғылымының таптық тұрғыда жазылғандығы оның мысалдарынан да анық аңғарылады: «Немесе Орынбай ақынның Ерден батырды мақтаған өлеңі:

Ассалаумағалейкүм батыр Ерден,  
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.  
Ішінде мың қарғаның бір бүркіттей,  
Көзіме көрінесің келген жерден.  
Екі мұртың сұңқардың жебесіндей,  
Ақылың ұшан дария кемесіндей.  
Сұрасаң биіктігін мен айтайын,  
Күн шалған Ала таудың төбесіндей.

Бұл ода өлендерінде билеуші бай, би, бек, төрелердің қара басы ылғи мақталады да отырады» [8, 109-б]. Көріп отырғанымыздай ғалым заман талабына сай етіп жазуға мәжбүр болған.

Дегенмен Е.Ысмайыловтың әдебиеттану ғылымына қосылған еңбектері

әр жылдары әр түрлі деңгейде зерттеу нысанына алынды. К.Сейдеханов «Әдебиет жанашыры» атты монографиясының кіріспесінде ғалымның қысқаша өмірбаяны, туған ортасы, өскен ортасы, алғашқы туындылары (өлеңдері) жөнінде сөз қозғайды. «Ысмайылов – фольклорист», «Ысмайылов – әдебиет зерттеушісі» деген тарауларында оның еңбектері жүйелі түрде зерттеу нысанына алынды. Тәуелсіздік тұсында ғалым мұрасы арнайы зерттеу көзіне алынды. С.Жұмағұлов «Сын сардары» атты монографиясында оның сыншылық қыры мен ғылымдағы еңбектеріне назар аударса, «Әдебиетші әлемі» Е.Ысмайыловпен сұхбат түрінде (рухымен тілдесу десе де болады) беріліп, оның шығармашылық өмірі мен ой-толғаныстарын, пәлсафалық астармен көрсетеді. Автор соңғы еңбектің «Мұрағат» және «Хаттар» тарауында әдебиетшінің нақақ сотталған жылдарының нақты деректері мен бірсыпыра хаттардың мәтіні жарияланған. «Сыншы тұлғасы» атты тарауда оның сыншылық қырын аша түскен.

Қазіргі таңда ұлттық әдебиеттану ғылымы жөніндегі зерттеулердің өзі ғылыми айналымға түсіп келеді. Осындай зерттеулердің қатарын әл-Фараби, Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Ы.Мұстамбаев, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Нұртазин, Ы.Дүйсенбаев, Б.Кенжебаев, Б.Ысқақов, І.Омаров, Ш.Сәтбаева, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Р.Бердібаев, С.Ордалиев, А.Нұрқатов, М.Базарбаев, Т.Кәкішев, Н.Ғабдуллин, Т.Әлімқұлов, Т.Тоқбергенов, А.Қыраубаева, т.б. сынды әдебиеттанушы ғалымдар мен сыншылардың әдеби-сын мен әдебиеттану ғылымына қосқан үлесін саралаған кандидаттық диссертациялар қатары толықтырады. Бұл еңбектерде әдебиеттану ғылымына үлес қосқан ғалымдардың еңбектері өз алдына жеке тақырып аясында қарастырылған. Осылардың ішінде бір ғана А.Байтұрсынов туралы зерттеулерді тілге тиек ететін болсақ, ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы жазылған Ж.Ысмағұловтың «Ахмет Байтұрсынов» атты монографиялық зерттеуінде оның толық шығармашылық портреті жасалса [9], Ө.Әбдимановтың «Ахмет Байтұрсынұлы» зерттеу эссесінде А.Байтұрсынұлының қоғамдық қызметімен бірге ақындық, публицистік, тілшілік қырлары жан-жақты зерттеле келіп, оның толық шығармашылық тұлғасы толығымен түскен [10]. Бұл қатарды кейінгі жылдары жазылып жатқан зерттеулер қатары толықтыруда. Р.Имаханбетованың «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы» атты еңбекте ғалымның өмірі тың деректер арқылы нақтыланып, жаңадан табылған шығармалары ғылыми айналымға енген [11]. Зерттеуші А.Байтұрсынұлының туған жылы мен күні әр түрлі көрсетіліп жүргендігін айта келіп, тарихи құжаттарға сүйене отырып, тарихи тұлғаның 1872 жылдың 5 қыркүйегінде туғандығын ғылыми дәлелдеді. Оның «Байқаушы» деген бүркеншек есімін дәлелдеп, «Дағдарыс», «Қоян», «Туған тілім» атты өлеңдері мен «Шекіспей, бекіспейді» мақаласын ғылыми айналымға түсірді. ҰҚК мен мұрағатта шаң басқан тарихи құжаттарды саралай отырып, ғалымның қазақ ұлттық ғылымына қосқан үлесін егемен елдің талап-тілектеріне сай жүйелеп берді. Ал, Ұ.Еркінбаевтың «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ

ғасыр басындағы әдебиеттану ғылымының контексінде» атты жұмыста «Әдебиет танытқыш» орыс ғалымдарының теориялық еңбектерімен салыстырыла зерттелген [12]. Бұл еңбек «Сөз өнерінің ерекшелігі», «Шығарма сөз жүйесіндегі стилистикалық айшықтар тілі», «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесінің» трактовкасы» деп аталатын негізгі бөлімдерден тұрады. Бірінші бөлімде өнердің түрлері мен сөз өнері жөніндегі ғылыми тұжырымдар саралана келіп, Ахмет Байтұрсынұлының пікірі басқа да ғалымдардың еңбектерімен салыстырыла отырып тұжырымдалады. Екінші бөлімде сөз жүйесіндегі стилистикалық айшықтар зерттеу нысанына алынса, үшінші бөлімге «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесінің» трактовкасы зерттеуге негіз болған.

Міне, осы мысалдардың өзі қазіргі таңда әдебиеттанушы ғалымдардың әдеби-сын, зерттеулері белгілі проблемалар төңірегінде арнайы зерттеліп жатқандығын көрсетеді. Мұның өзі ұлттық әдебиеттану ғылымының тың тақырыптармен толығып, толысуда екендігін байқатса, қазақ әдебиеттану ғылымының көшбасшысы А.Байтұрсынұлы туралы зерттеулердің күн санап көбейе түсуі соның нақты мысалы. Ғалымның қаламынан туған еңбектер тарихшы, әдебиетші, тілші, саясаттанушы, этнограф, экономист, заңгер, қаржыгер, кеденші сынды маман иелері тарапынан сан қырынан зерттеліп келе жатыр. Біз тек қана әдебиеттанушылардың бірді-екілі зерттеулерін ғана тілге тиек еткендігімізді ескертеміз. Мұның өзі тәуелсіздік тұсында әдебиеттану ғылымында ахметтанудың қалыптасып қалғандығын байқатады.

---

#### Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 40-50-60 жылдардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1998.-400 б.
- 2 Ысмағұлов Ж. 60-90 жылдардағы әдебиеттану мен әдеби сын. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). Кеңестік дәуір әдебиеті (1956-1990). 9-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 992 б.
- 3 Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық.. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008.-646 б.
- 4 Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық. 2-том. Алматы: ҚазАқпарат, 2009.-658 б.
- 5 Смағұлов Ж.Қ. «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары». Автореферат. – Астана, 2009. – 56 б. Библиография: 44-45 бб. (31 атау)
- 6 Жұмағұлов С.Б. XX ғасырдың 2-ші жартысындағы қазақ әдебиеттануы (1956-1991 ж.ж.). Автореферат. – Астана, 2009.-54 б.
- 7 Ахмет Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер. 1 том. – Алматы: Алаш, 2003.-407 б.
- 8 Смаилов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алма-Ата: Қазақ мемлекет баспасы, 1940., 131-137-б.
- 9 Ысмағұлов Ж. Ахмет Байтұрсынов. Кіт.: 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті (Жаңаша бажайлау). – Алматы: Ғылым, 1997. 509 б., Б. 410-423.
- 10 Әбдиманов Ө. Ахмет Байтұрсынұлы. Зерттеу эссе. – Алматы: Арда, 2007.-296 б.
- 11 Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы: (мұрағат деректері негізінде). Автореферат. – Алматы, 2006.-26 б.
- 12 Еркінбаев Ұ. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» XX ғасыр басындағы әдебиеттану ғылымының контексінде. Автореферат. – Алматы, 2007.-25 б.

## **АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКА КӨРІНІСТЕРІ**

Ахмет Байтұрсынұлы оқулықтары негізінен мектеп оқушыларына арналып, 1912-1929-жылдар аралығында бірнеше рет басылып шығып отырғаны белгілі. Ғалымның еңбектері мен кейінгі оқулықтарды өзара салыстыра отырып, көптеген категориялардың А.Байтұрсынұлы еңбектерінде басқаша сипатталғанын, бірқатар өзгешеліктер барын байқаймыз. Оның сыры неде? Не себепті тілдік категорияларды сипаттауда елеулі алшақтықтар орын алған? деген сұраққа жауап іздеу барысында ғалымның бірқатар мәселелерге функционалды тұрғыдан сипаттама бергенін байқаймыз. Академик Р.Сыздық А.Байтұрсынұлы еңбектері негізінен мектеп оқушыларына арналуына байланысты тілінің мейлінше түсінікті болғанын жазады [1]. Ғалымның пікірін қуаттай отырып, бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде қолға алынып, зерттеліп келе жатқан жаңа бағыттардың бірі – функционалды грамматика мәселелері А.Байтұрсынұлы еңбектерінде де сөз болғанын байқаймыз. Ғалым функционалды грамматика атауын, оған қатысты терминдерді қолданбаса да, осы мәселенің нышандары еңбектерінде айқын көрініс тапқан.

Функционалды грамматика ұстанымдары бойынша, зерттеулер мағынадан тұлғаға қарай бағытталады. Яғни белгілі бір ұғымның қандай тұлғалар арқылы берілетіні тілдің бірнеше деңгейлері бойынша сараланады. Тілдегі грамматикалық бірліктердің қолданылу ерекшелігіне ерекше мән беріліп, ұғымдардың өзара қатынасына, олардың тілдегі қолданысына басты назар аударылады. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде және ғалымды өзіне ұстаз тұтқан Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов т.с.с. ізбасарларының еңбектерінде функционалды грамматиканың нышандары байқалады. Кейін ғалымдардың репрессиялануына байланысты еңбектеріне тыйым салынып, ғылымда көптеген бұрмалаулар, еуроцентристік бағыт үстемдік алғаны мәлім. Мәселен, бүгінгі таңда етістіктің арнайы бір түрі ретінде қарастырылып жүрген салт, сабақты етістіктер А.Байтұрсынұлы еңбектерінде етіс құрамында сөз болады [2]. Ғалым «-т, -қыз, -тыр, -р» жұрнақтары салт етіске жалғанса, сабақты етіс жасалатынын айтады. А.Байтұрсынұлы өзгелік етіс болу үшін тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыштың да болуы шарт екенін ескертеді. Мәселен, қазіргі оқулықтарда *сындыр, ағарт, жүргіз* сияқты етістіктер тұлғасына, яғни «-дыр, -ғыз, -т» қосымшаларының жалғануына байланысты өзгелік етіс ретінде түсіндіріледі. Алайда өзгелік етістің өзіндік мәніне байланысты, іс-әрекетті субъект өзі іске асырмай, басқа біреуге істетуі керек. Өзгелік етісті сөйлемде қимылды екі субъект іске асыруы керек: біреуі



– қимылды орындатушы да, екіншісі – қимылды тікелей орындаушы болады [3]. Алайда бұл етістіктерде (*ойыншықты сындырды, үйді ағартты, машинені жүргізді* т.с.с.) іс-әрекетті басқа біреу емес, тікелей субъектінің өзі атқарып тұр. Сол себепті мұндай етістіктер өзгелік етіс бола алмайды. А.Байтұрсынұлы «-дыр, -ғыз, -т» қосымшалары салт етіске қосылған жағдайда сабақты етіске жасалатынын көрсете келіп, сол қосымшалар сабақты етіске (түбір не туынды) жалғанса ғана басқа етіс түрлері жасалатынын айтады. Жоғарыда келтірілген етістіктерді өзгелік етіске айналдыру үшін оларға әрі қарай да сол тұлғалар үстемелене жалғануы керек. Сонда, А.Байтұрсынұлының түсіндіруінше, тура толықтауышты ғана қажет ететін, салт етістерге «-т, -тыр, -қыз, -р» жұрнақтары жалғану арқылы жасалған етіс түрі – сабақты етіс те, сабақты етіске (негізгі, туынды) аталған қосымшалар үстеліп, сөйлемде тура толықтауышпен қатар барыс септікті жанама толықтауыштың да болуын қажет еткен кезде ғана басқа етіс түріне (өзгелік, шағыс, беделді) ауысады (ғалым қазақ тіліндегі етістерді 10 түрге жіктейді). А.Байтұрсынұлы етіске тән өзіндік мағынасы мен арнаулы көрсеткіштері болуына байланысты сабақты етісті етіс категориясына қосқан. Сонымен қатар сабақты етіспен оппозиция құрайтын, яғни тура толықтауышты (объектіні) керек етпейтін салт етісті де осы категория шеңберінде қарастырған. Өз тарапымыздан түркологияда талас тудырып жүрген негізгі етістің орнына А.Байтұрсынұлы жіктеуіндегі салт, сабақты етістерді етіс қатарында тануға әбден болады деп ойлаймыз. Кейінгі еңбектерде тұлғаға ғана мән беріліп, мағыналық ерекшелігі назардан тыс қалса, А.Байтұрсынұлы оқулықтарында кейбір тұлғалардың өзіндік мағыналық ерекшеліктері болатыны ескеріліп, соған байланысты жіктеліп отырған. Осындай ұстаным ғалымның сан есімдерді топтастыруынан да анық байқалады. Бүгінгі таңдағы оқулықтарда сан есімнің алты түрі көрсетіліп жүр. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде сан есімнің төрт түрі ғана берілген. Яғни қазіргі оқулықтардағы топтау сан есімдері мен болжалдық сан есімдер ғалымның еңбектерінде аталмайды. Топтау сан есімдері мен болжалды сан есімдер сан есімге көптік жалғауы шығыс септік жалғауы, «-лап/-леп» тұлғаларының қосылуы арқылы жасалған. Алайда аталған тұлғалардан басқа сан есімге «-нікі, -дағы/-дегі, -дай/-дей, -сыз/-сіз, -лы/-лі, -лық/-лік» т.с.с. қосымшалар да жалғана береді. Алайда ол қосымшалар жалғанған сөздің бәрін сан есімнің мағыналық топтарына қоса беруге болмайды. Кейінгі оқулықтарда топтау сан есімдері деп танылған *екеулеп, он-оннан, бір-бірлеп* т.с. с. сөздер үстеу ішінде де сөз болып, топтау (я саралау) үстеулері, кейде мөлшер үстеуі ретінде беріліп жүр. Яғни бір форма екі түрлі сөз табының аясында қарастырылуда. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде болжалды сан есім мен топтау сан есімдері сан есімнің мағыналық топтары ретінде қарастырылмай, сан есімнен жасалатын басқа сөз таптарының қатарында, үстеу ретінде берілген. Яғни ғалымның оқулықтарында қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері, нақты табиғаты берілген. Қазақ тіл білімінде өзіндік із қалдырған ғалым – Ы.Маманов көлемдік-мекендік септіктер мен көптік форманың контексте немесе түбір сөздің мағынасына байланысты әртүрлі

мағыналық қырлары болатынын айта келіп, сан есімнің шығыс септік формасы (*бестен, бес-бестен*) мен көптік формасын (*ондар, жүздер*) мағынаға бағындырып, сан есімнің лексика-семантикалық топтарына жатқызудың ғылыми тұрғыдан негізсіз екендігін айтады [4, Б. 83-84].

Функционалды грамматикада арнайы зерттеліп жүрген категориялардың бірі – белгілілік/белгісіздік функционалды-семантикалық категориясы. Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде белгілілік/белгісіздік функционалды-семантикалық категориясы арнайы зерттеу нысанына алынып, Н.Сәрсенбаева, А.Тураева сияқты зерттеуші-ғалымдардың еңбектерінде сөз болып келеді. Белгілілік/белгісіздік функционалды-семантикалық категориясы атауды арнайы қолданбағанмен, А.Байтұрсынұлы есімдіктерді топтастырғанда, осы категорияның өзіндік белгілерін, ерекшеліктерін толық түсінгені анық байқалады. Қазіргі оқулықтарда есімдіктер жеті топқа жіктеліп жүр: жіктеу, сілтеу, сұрау, өздік, жалпылау, болымсыздық, белгісіздік. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде есімдіктің бес түрі ғана көрсетілген. Ғалымның есімдіктерді жіктеуінен белгілілік/белгісіздік категориясының өзіндік ерекшеліктерін терең түсінгені байқалады. А.Байтұрсынұлы есімдіктерді жіктеу, сілтеу, сұрау, шектеу, танықтық деп жіктейді. Шектеу есімдігі деп аталатын есімдік түрін ғалым: «Нәрсенің шегін айта сөйлегенде айтылатын сөздер, мәселен, *бәрі, барша*», – деп сипаттаса, танықтық есімдігі деп аталатын есімдік түрін: «Нәрсенің жоқтығын, яки анық белгілі еместігін, яки түгел еместігін көрсеткенде айтылатын сөздер. Мәселен, *ешкім, ештеме, дәнеме, ешбір*. Бұлар жоқтықты көрсетеді; *кей, қайсыбір* – бұлар түгел еместігін көрсетеді; *біреу, әлдекім, әлдене* – анық белгілі еместігін көрсетеді», – деп айқындайды. Ғалымның шектеу есімдіктер деп отырғаны – белгілілік мәнді білдіру үшін қолданылатын есімдіктер де, танықтық есімдік деп аталатын есімдіктер – белгісіздік мәнді білдіру үшін қолданылатын есімдіктер. Яғни А.Байтұрсынұлы қазіргі кезде оқулықтарда өздік есімдігі, жалпылау есімдігі ретінде танылып жүрген есімдіктерді – шектеу есімдігі деп, болымсыздық, белгісіздік есімдіктері ретінде беріліп жүрген есімдіктерді танықтық есімдіктері деп біріктірген. Есімдіктерді топтастыруда ғалым мағыналық реңктеріне ерекше назар аударған. Яғни белгілілік/белгісіздік мәндерін негізге ала отырып, аталған есімдіктердің басын біріктірген.

Функционалды грамматика ұстанымдары бойынша, белгілілік/белгісіздік функционалды-семантикалық категориясы сөз болып отырған нәрсенің, адамның т.с.с. сөйлеуші мен тыңдаушыға қаншалық белгілі/белгісіз болуына, таныс/бейтаныс болуына негізделеді. Бұл жерде А.Байтұрсынұлы есімдіктерді жіктеуде осы ерекшелікке ерекше мән берген. Ғалымның шектеу және танықтық есімдіктерін белгілілік/белгісіздік мәндерін білдіруіне байланысты өзіндік оппозиция құрай алатынын ескергені байқалады. Бұлайша жіктеу кейін Қ.Кемеңгерұлы еңбектерінде де (определительные, неопределительные местоимения) сабақтастық тапқанмен [5], кейінгі ғалымдардың еңбектерінде назардан тыс қалған. Ғалымдар арасында жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктерін тануда алшақтық болмағанмен, зерттеушілер

анықтау, танықтау есімдіктерін ұсақ бөлшектерге жіктеуге тырысқан. Яғни А.Байтұрсынұлы еңбектерінде танықтық есімдігі нәрсенің жоқтығын (*ешкім, ештеңе, ешбір*), анық белгілі еместігін, (*әлдекім, әлдене*) немесе түгел еместігін (*кейбір, қайсыбір*) білдіретіні сөз болса, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев еңбектерінде нәрсенің жоқтығын білдіретін сөздер – болымсыздық есімдіктері, анық белгілі еместігін білдіретін сөздер – белгісіздік есімдіктері, түгел еместігін білдіретін сөздер – алалау есімдіктері деп аталып, танықтау есімдігінің мағыналық ерекшеліктеріне сәйкес өз ішінен одан әрі таратыла түскен. Сол сияқты шектеу есімдіктері өздік есімдігі және жалпылау есімдігіне жіктелген. Бұлайша жіктеу бүгінгі таңдағы оқулықтарда да үрдіс алып келеді. Яғни, кейінгі оқулықтардағы есімдіктердің берілуі С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев жіктеулеріне ұқсас екенін көреміз. «Тәуелдеу есімдігі» деген атаудың орнына «өздік есімдігі» деп аталғаны болмаса, басқа өзгешелік жоқ. Бұл оқулықтардың бәрінде де белгісіздік есімдіктері *бір, әр, әлде* сөздерінің ұйтқы болуымен жасалатыны сөз болады. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде *әр* сөзі шектеу есімдігі ретінде танылады. Дұрысында, *кейбір, қайсыбір, әлдекім, әлдене* т.с.с есімдіктермен салыстырғанда, *әр* есімдігімен бірігу арқылы жасалған *әркім, әрбір, әрқайсысы* сияқты есімдіктерде белгісіздік мәннен гөрі нақтылық, белгілілік басым. Бұл ерекшелік *әр* сөзінің зат есіммен тіркесуінен айқын көрінеді: *әр адам, әр оқушы, әр ай, әр зат* т.б. Ендеше, *әр* сөзінің қатысуымен жасалған есімдіктерді белгісіздік есімдігінің қатарына қосуға келмейтін тәрізді. Оның үстіне болымсыздық есімдігі ретінде танылып жүрген *ешкім, ешқайсы, ешбір, ештеңе* т.с.с *еш* сөзінің ұйтқы болуы арқылы жасалған есімдіктердің орнына белгісіздік есімдіктері де жүре алады: *ешкім* келмеді – *біреуі де* келмеді, *ешқайсысы да* айтпады – *бірі де* айтпады, *ештеңе* қалмады – *бірдеңе* қалмады т.б. Сол сияқты «мағыналары жағынан заттар мен құбылыстарды нақтылы түрде білдірмей, белгісіз мәнде айтылатын сөздерге» белгісіздік есімдіктерін де, болымсыздық есімдіктерін де жатқызуға болады [6, 229-б]. Ендеше, өзара мәндес, шектес мұндай есімдіктерді жіктемей-ақ, топтастырып берген дұрыс сияқты.

Сонымен қатар кейінгі грамматикаларда есімдіктің жеке бір түрі ретінде танылып жүрген өздік есімдігінің жекеше түрі *әркім, әрқайсы* т.с.с. есімдіктермен, көпше түрі *бәрі, барлығы, барша* т.б. жалпылау есімдіктерімен мәні жағынан да, түрленуі жағынан да сәйкес келетін сияқты. Өздік есімдіктеріне: “сөйлеушіні не сөйлемдегі субъектіні өзге субстанциялар мен құбылыстардан бөліп алып көрсетуші сөздер” түрінде берілген анықтамаға жіктеу есімдіктері де, *әркім, әрқайсысы, әрбір* т.б. есімдіктер де толық жауап бере алады [7, 117-б]. Ендеше, парадигма құрай алмайтын өздік есімдігін сыртқы тұлғасына байланысты жеке топ ретінде танығаннан гөрі өзара мағыналас есімдіктер қатарына қосқан жөн тәрізді. Мектеп оқулықтарында *әлде, әр* сөздерінің қатысуымен жасалған *әрқалай, әрқашан, әлденеше, әлдеқайда, әлдеқалай, әлдеқашан* т.с.с. сөздер әрі есімдік, әрі үстеу қатарында аталып бір сөздің екі түрлі категория аясында сөз болып

келеді. Яғни, А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі жіктеулердің өзіндік уәжділігі бар.

Функционалды грамматика мәселелері орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана қолға алынып, арнайы зерттеу нысаны болды. Алайда А.Байтұрсынұлы еңбектерінде, яғни ХХ ғасырдың басында ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кездің өзінде-ақ ғалымның функционалды грамматиканың көптеген мәселелерін терең зерделеп, түсінгені байқалады. Ғалым функционалды грамматикаға қатысты қазіргі кезде қолданылып жүрген атауларды қолданбағанымен, функционалды грамматиканың негізгі ұстанымдарын, функционалды-семантикалық категория, өріс, семантикалық инвариант, ұғымдық категориялардың өзіндік ерекшеліктерін терең түсінген.

А.Байтұрсынұлы тұжырымдарының бүгінгі таңдағы ғылым жетістіктерімен сәйкес келуі, бір жағынан, ХХ ғасырдың басында ұлттық тіл білімінің қаншалықты құлаштап алға басқанын көрсетсе, екінші жағынан, репрессия зардабының кесірінен ғылым дамуының қаншалықты тежелгенін де танытса керек.

---

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Термин жасау – А.Байтұрсынұлы көтерген жүктің бірі // Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. -250-262 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл - құрал. Сөздің жүйесі мен түрлері. - Семей, 1927. –27-32 б.
3. Исаев С., Назарғалиева К., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық Алматы, «Атамұра», 2006 122-б.
4. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі (лекциялардың текстері). - Алматы, 1973. -90 б.
5. Кемеңгерұлы Қ. Оқу құралы. I кітап – Ташкент, 1928. –134 б.; II кітап - Қызылорда, 1929. –194 б.
6. Ысқақов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. -408 б.
7. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. -304 б.

*Еркінбаев Ұлан,  
Филология ғылымдарының кандидаты*

## **«ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ**

Бүгінде қайта жаңғырған ХХ ғасыр басындағы Алаш зиялыларының еңбектері қазақы танымдық кеңістік пен ұлттар тарихы жөніндегі әлемдік мәдени контекстке де үлкен үлес қосып отыр. Мұның бір ғана мысалы ретінде бүгінде қазақ әдебиеттану ғылымының классикалық мұрасына айналған Ахмет Байтұрсынұлының 1926 жылы Қызылорда қаласында баспа бетін көрген «Әдебиет танытқышын» айтуға болады.

Еңбектің әдебиеттану ғылымындағы орнын дөп басып танып, теориялық құндылығын биік бағалаған ғалымдардан Р.Сыздықова, З.Қабдолов, З.Ахметов, Р.Нұрғали, А.Ісімақова еңбектерін бөле-жарып атауға болады. Аталған ғалымдар еңбектерінде «Әдебиет танытқыштағы» негізгі теориялық басымдықтар жан-жақты сөз болды. Жекелеген талдауларға да түсті. Десек те «туған топырағымызда әдебиет теориясының басы болып саналатын» (З.Қабдолов) «Әдебиет танытқыш» бүгінде кешенді түрде теориялық поэтика негізінде саралауды талап етеді.

Кітаптың «Андатуында» өзге өнердің түрлерінен салыстыра отырып, сөз өнерінің ерекшелігін айқындап алған соң ақ, әдебиет теориясының пәндік және категориялық жүйелері беріле бастайды. Қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет теориясының терминдері мен олардың қызметтік алаңы туралы сөз болғанда, солардың бірқатарын «Әдебиет танытқышпен» байланыстырып жүрміз. Әрине, терминдер де зерттеу жұмысындағы едәуір беделді фактор. Бірақ, біз төмендегі талдауымызда көбіне «Әдебиет танытқыштың» сөз өнерін танып, жүйелеудегі әдістемелік ұстанымына басты назар аудардық. Кез-келген мәселенің мәнін ашуда оның тарихына бару қажеттілігі туатыны белгілі. Осы тұрғыда А.Байтұрсынұлы тұжырымдарын негізінен ХХ ғасыр басындағы, яғни ғалым еңбегімен кезеңдес теориялық байламдармен барабар қарастырған жөн. Ең бастысы «Әдебиет танытқышты» бүгінгі әдебиеттану ғылымының талап деңгейімен бірлікте бағамдау орынды.

Сөз өнерінің өзгешелігін айтқанда А.Байтұрсынұлы нақтылап, ықшамдап көркемдіктің басты-басты категорияларын келтіреді: «Сөз өнері – деп жазады ғалым, – адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге» Өнер жүйесіндегі бастапқы үш негіз құрамды осылай нақтылып алған соң, былайша ой қорытады: «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау». Мұндай тұжырымдаманы (анағұрлым шектеулі түрде) алдымен әлемді көркемдік тұрғыдан түсіну әдісіне жатқызуға болады. Ары қарай А.Байтұрсынұлы: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарату»<sup>1</sup> деген келелі тұжырымды алға тартады. Бұл тұжырым, бізге басы бүтін дайын күйінде оқып отырған соң, түсінікті секілді көрінетіні рас. Дегенмен, осы дайын тұжырымның негізінде қаншама ізденіс пайымдар жатқандығы бізге беймәлім. Беймәлім болғандықтан да біз ол туралы түрлі жанама тұжырымдар айтып көреміз. Бұл ғалым тұжырымының мәнін арттырмаса, кемітпейді деген пікірдеміз. Ең алдымен осы жерде, А.Байтұрсынұлының ірі лингвист ғалым болғанын ескеру қажет. Дәл осы тұста ғалым сөзтуындаудағы психолингвистикалық проблеманы шеберлікпен көрсете білген. Осының өзі оның аталмыш саладағы ұғым, түсініктерді терең сараптай алғандығын білдіреді. «Ойын ойлаған қалпында,

---

<sup>1</sup> АБӨТ., 168 б.

қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек»<sup>2</sup>.

Ал мұның іс-тәжірбиелік жағына келгенде ол шығармадағы психологизм мәселесімен бетпе-бет келеді. Жоғарыдағы А.Байтұрсынұлы тұжырымының да шығармаға тікелей қатыстығы жөнінде соны айта аламыз – «ақыл ісі – аңдау, қиял ісі – меңзеу, көңіл ісі – түйю, талғау». Көркем туындыдағы психологизмнің орны (қазақ прозасының негізінде) жөнінде Г.Пірәлиева «осы аталған үш негіз – адамның жан жүйесін (Ж.Аймауытов), санасын зерттейтін жазушылардың негізгі объектісі. Ақыл, қиял, көңіл терең зерттелмей, адам табиғаты жан-жақты танылып, оның ішкі жан дүниесіне» тереңдей ену мүмкін еместігін баса айтады<sup>3</sup>.

Таяуда Оксфордтан шыққан Джонатан Каллердің «Әдебиет теориясында» да ең негізгі басымдық осы тіл мен ойлау жүйесінің теориясына берілген. Ғалым көркемдік категорияларға деген өзіндік тұжырымдарын «мәселенің мәні» және «идеяның мәні», «ғылыми мәтіндегі интерпретацияның орны» секілді ұғым түсініктерге арқа сүйей отырып қарайды. Каллердің аталмыш түсініктермен көркем мәтінді талдауы тікелей біз жоғарыда тілге тиек етіп келе жатқан психоаналитикалық мәселелерді қозғайды<sup>4</sup>.

Байтұрсынұлы: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып көбінесе шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады. Шығарманың түрлері толып жатыр. Оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз»<sup>5</sup> деп, әдебиет сөзінің ауқымын кең шеңберде ашып беріп отыр. Яғни, «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады» дейді. Ал біз білетін көп қолданыстағы әдебиет (*litteratura* – жазылған, *littera* – әріп сөзінен келіп шығады) ұғымының тарихына көз жіберсек, ол «ақындық өнер», «поэзия» түсініктерінің орнын алмастырып келгені белгілі. Байтұрсынұлының бұл жерде асыл сөздің баламасы ретінде «арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» деуі де тегін емес. Себебі, бұл терминдердің таза мағыналық өлшемін таразылағанда, асыл сөзге жақын болып шығатыны латын тілінен келгенінен гөрі араб тілінен келгені (түбірі *أدب* әдеп, көркем мінезді иемдену, әдептілік, әдепті сөйлеу, сұлу сөйлеу т.б. мағыналарды білдіреді, осы мағыналардың барып тірелер шыңы – асыл сөзден тіптен де алыс емес). Мағыналық жағынан соңғысының шеңбері кең болып тұр. Адамға рухани қажеттілік – сөздің асылы ғана дегенге саяды. Ал, асыл сөздің ғылыми анықтамасына келсек оған қазіргі әдебиеттану да нақты жауабын бере алмай отыр.

Мағналық жағынан да әдебиет термині уақыт өте келе синкреттік сыпат иеленіп бесаспаптық қасиетке ие болды. А.Байтұрсынұлы болса әдебиеттің

<sup>2</sup> АБЭТ., 168 б.

<sup>3</sup> Г. Пирәлиева. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы, Алаш. 2003., 8 б.

<sup>4</sup> Каллер Джонатан. Теория литературы. М.: Аст-Астрель, 2006., стр 68-138

<sup>5</sup> АБЭТ., 170 б.

яғни шығарма сөздің мазмұнын түсіндіргенде оның тарихи жолын да ескергені байқалады. «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын» деп нақтылап айтқанына қарағанда, әдебиетке (егер оның тек сөздік түп мағынасына сай) тек таңбаланған туындылар ғана жатады деп қарамағандығы анық. Олай болғанда ғалым, әдебиеттің ең алдымен сөз өнері жүйесіндегі құндылығы өз алдына, сонымен бірге әдебиеттің сол сөз өнерінің бастапқы озық үлгілерінен өсіп шыққандығын да ескергені көрінеді. Бұл да жоғарыда айтқан сөз өнерінің жүріп өткен тарихи жолы мен синкреттік қасиетіне тікелей қатысты.

Алайда, шығарма сөздің синкреттік сыпаты мен көркемдік сыпаты бір нәрсе емес. Және де бұл екеуі тіптен екі бөлек те нәрсе емес. Бірақ А.Байтұрсынұлы мәселенің ол жағын қозғамаған. Себебі бұл тараушаның негізгі нысаны «шығарма сөздің» (әдеби шығарманың, литературное произведение) құрылымы болып табылады.

Әрі қарай ғалымның «Тіл қисыны» дегенін – стилистика ғылымымен, нақтысы поэтикалық стилистикамен мазмұндас деп қараймыз. Поэтикалық стилистика аясында, Томашевский мен Жирмунскийде де кездесетін поэтикалық семантика (сөз мағынасының ауысуы, яғни, троптар мен өзге де көркемдік айшықтар; көбіне мұны жоғарыдағы екі автор поэтикалық лексиканың аясында қарайды) ұғымын Байтұрсынұлының «Тіл көрнекілігімен», анығы сол бөлімге кіретін категориялармен қатар қараймыз. Ал «Сөз талғаудың» ішіндегі «Сөз дұрыстығы», «Тіл тазалығы», «Тіл анықтығы», «Тіл дәлдігі» деген тараушаларды көбіне поэтикалық синтаксиспен барабар қараймыз.

А.Байтұрсынұлы: «Тіл қисыны дегеніміз асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым» деп, стилистиканың негізгі міндетін нақтылап алады да: «Лебіз ғылымының мақсаты асыл сөздердің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын көрсету» деп, поэтиканың негізгі міндеттерін де айтып өтеді. Біздің пікірімізше, бұл жерде А.Байтұрсынұлы поэтиканың бірден-бір тірегі деп ең алдымен тіл заңдылықтарын айтып отыр. «Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сыйпатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сыйпатын білу сияқты нәрсе. Керек заттарын сайлап алып, үй салуға кірісу – дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліп алып, солардың әрқайсысын дұрыстап орнына жұмсап, пікірлі әңгіме шығаруға кіріскен сияқты болады»<sup>6</sup>.

Троп пен фигураны А.Байтұрсынұлы бірлікте қарайды. Тіл көрнекілігінің көркем шығармадағы міндетін айтқанда классикалық мысал ретінде, Мағжанның «Толқын» өлеңін мысалға алады. Асыл сөздің образдылығы да, эстетикалық және поэтикалық мұраты да осы өлеңде үлкен шеберлікпен берілген. Осындай сөздерді «көрнекі тіл» дейміз дейді де, оны «көріктеу», «меңзеу», «әсерлеу» деп, үш әдіске жіктейді. Мұндай күрделі де

---

<sup>6</sup> АБӨТ., 178 б.

қарапайым концептуальды тәсіл Байтұрсынұлыға тән. Біздіңше, Ахмет Байтұрсынұлы пайымындағы әрбір ұғым немесе сол ұғымның жүгін көтеретін «пән сөздері», негізінен үш тағанмен бірлікте қаралады. Олар: сөздің терең генезисі мен семантикасы және оның асыл сөз жүйесіндегі функциясы. Осы әдестемелік пайым тұрғысынан болсын не ғылымдағы өзге де жүйелілік қағидасы тұрғысынан болсын – «Әдебиет танытқыштың» бұл тарауын зерделу, әлі де бірнеше арнайы көлемді зерттеулерге сұранып тұр.

Көркем сөздің стилистикалық ерекшеліктерін жалпы қарастыру кезінде жоғарыда аталған тұжырымдамалардың түпкі негізін «Әдебиет танытқыштың» басынан көруге болады. Төменде кітаптың «Сөз өнерінің ғылымы» атты тарауындағы поэтиканың классификациясы берілген жерінен мысал келтіреміз. Оның үстіне «тіл қисынының» да жүйесі осы жерден тарайды<sup>7</sup>.

«Әдебиет танытқыштың» сөз басында көркем туындының жалпы теориясына қатысты келесі бір тәсіл пайдаланылған болатын: «Шығарманың екі жағы бар: 1) тысқы тіл жағы, 2) ішкі пікір жағы. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы екіге бөлінеді: шығарманың тілінің ғылымы; шығарманың түрінің ғылымы.

Тілінің ғылымы дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелерін танытады, түрінің ғылымы сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы шығарманың тіл өңі жағынан тіл я лұғат қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді»<sup>8</sup>. Бұдан шығатын түйін – Байтұрсынұлы ең алдымен шығарманың семантикалық құрылымына назар аударып отырған болады. Шығарманы мазмұндық жағынан қара сөз бен дарынды сөз жүйесі деп бөлуі соның айғағы. Сонымен «Әдебиет танытқыштағы» «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталатын екінші тарауда асыл сөз теориясының негізгі белгілері тұтастай талданады. Егер жіліктеп айтсақ, бұл тарауда: көркем шығарманың түрлері, прозалық мәтін мен ақындық мәтіннің айырымы, көркемдік әлемнің құрылымдық жүйесі мен ондағы мағыналық астарлар мәселесі, мәтіндерінің арасында қатынас жүйесі, терминдеу жүйесі, көркемдік әлеміндегі субъективті және объективті басымдықтар, композициялық негіз, оқиға таңдау, олардың орналасуы, әдеби тектер мен жанрлар ерекшеліктері, шығарманың эстетикалық талғам бағыттары секілді теориялық мәселелер сөз болады.

Байтұрсынұлы тұжырымы бойынша, көркем сөз – көпқабатты құбылыс. Оның құрамында сөздің негізгі теориялық басымдықтары белгіленген. Ғалымның айтуынша: «Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз зейін тілі. Жалаң сөз зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әлпіне түсіріп айтады. Жалаң сөз

---

<sup>7</sup> АБЭТ., 176 б.

<sup>8</sup> АБЭТ., 176 б.



айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, қақиқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әләптеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады»<sup>9</sup>. Жоғарыда біз ғалымның қандайда бір категорияның мазмұнын ашуда ең маңызды ерекшеліктерді айтып кеткенбіз. Мұндай ерекшелік, ғалымның «сөз өнері» мәнін түсіндіргенде қолданылатын әдістеме әдеттегі бізге таныс дефиниция жүйесіне берілмейді. Ғалым пәннің кез-келген категорияларын түсіндіргенде оның қасиетін образды мысалдармен, философиялық, филологиялық категориялар бірлігінде ашып береді. Бұған қоса, А.Байтұрсынұлы басқа көркемдіктің спецификалық категорияларына басты көңіл аударады. Яғни тек ой желісіндегі көркемдіктің реттілігі ғана ашылып қоймайды, сонымен қатар олардың түпкі белгілері («Көркем сөз – көңіл тілі»; «көркем сөз қиял байлығына қарайтын нәрсе») яғни адам санасының көркемдік әлемді сезіну негіздері қатар түсіндіріледі. Мұның бір шеті адамның образды қабылдау бейімдігіне де қатысты («яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау») Мұның өзі бейнелеу категориялардың мәніне, санадағы бейнеге ұласады. Бұл тұрғыда Потебня еңбектеріне сілтеме жасауға болады<sup>10</sup>. З.Фрейдтен Э.Фромға дейінгі бір топ психологтардың да көркем туынды мен түс көрудің жақындығы туралы көп жазуы тегін болмаса керек.

В.Е.Хализев көркем сөздің екі негізгі қасиетіне тоқталады. Біріншісіне – «ойдан шығарылған заттық ұғымды» (мұның мағнасы сөз өнерінегі көрнекілік заттық көрнекілік емес дегенге саяды; оны шартты көрнекілік деп түсінуге болады) жатқыза; екіншісі – сөздік конструкция мен сөздік құрылымдар. Әдеби шығарманың мұндай екі жақтылық қасиеті ғалымдарды белгілі бір тұжырымға әкелді. Ол тұжырым әдеби шығармада екі өнердің – қиял өнері (мұның сапында көбіне өзге тілдерге тез аударылатын беллитристикалық прозаларды да айтуға болады) мен сөз өнерінің (бұл ақын тілінің негізі болып табылады) белгісі бар деген пайыммен байланысты. Бұл тұрғысында Хализев: «На наш взгляд, вымысел и собственно словесное начало точнее было бы охарактеризовать не в качестве двух разных искусств, а как две нерасторжимые грани одного феномена: художественного словесности»<sup>11</sup> деген пікір айтады. Расында көркем сөздің біз қозғап отырған екі бірдей белгісі көркемдік аясында қашанда бір-біріне қызмет ете бермек. Батыстық ойлау жүйсімен салыстырғанда қазақы ойлау да бейнелікке барынша жақын. Ал орыс әдебиеттануы да образға тірі ағза кейпінде, яки тіршілік танымы ретінде қарайтындарын айтады. Мұны «образ» түсінігінің орыс тіліндегі бүтіндей мәні – symbol, copу, fiction, figure, icon секілді бірнеше англо-американдық терминдермен берілетінінен де көруге болады.

<sup>9</sup> АБӨТ., 255 б.

<sup>10</sup> Потебня А.А. Теоретическая поэтика. М., 1990; Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905; Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1894; Потебня А. А. Мысль и язык//Полное собрание сочинений. Харьков, 1926. Т. 1.

<sup>11</sup> В.Е. Хализев. Теория литературы: Учебник. – 4-е испр. И доп. – М.: Высшая школа, 2005. стр. 109.

Мәселеге аздап шегініс жасағанмызбен, сөз түйініне келсек, «Әдебиет танытқышта» сөз өнерінің теориялық негізі басшылыққа алына отырып, көркем сөздің негізгі фундаментальдық қасиеттерінің айқындалғанын байқау қиын емес. Осыдан кейінгі тақырыптарда қозғалатын көркем әдебиетті талдау жүйесі бұл қорытындылардың негізіне қызмет ете алады.

Сөйлеу жүйесінің мағыналық қызметін негізге ала отырып, А.Байтұрсынұлы «қара сөз» бен «дарынды сөздің» нысанын айырып береді де, оны ең алдымен адамның ойлау жүйесімен байланыстырады. «Ойлау екі түрлі: адам ойлағанда иә нәрсеге тиісінше ойлайды, иә көңілінің түйісінше ойлайды» [16, 253]. Тиісінше ойлауды (объективное мышления) қара сөзге тән деп, ал түйісінше ойлауды (субъективное мышления) дарынды сөздің талабына сай келетінін бірнеше қисынды мысалдар арқылы анықтап береді. Енді осы екі ұғым жүйесі не туралы айтады дегенде, қара сөз тиіс ғалам турасындағы (объективный мир) әңгіме болады да, дарынды сөз түйіс ғалам турасындағы (субъективный мир) әңгіме болатынын көркем сөз бен жалаң сөздің қасиеттерін салыстыра отырып қорытады. Қара сөз бен дарынды сөз жүйесінің мағыналық жағындағы сипаттарын осылай ашып алғаннан кейін, олардың қызметтік міндеттері жағынан былайша жіктейді: «... дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады». Әрине, бұл жерде қара сөз ұғымы тек ғылым тілдерімен шектеліп тұрмаған болса керек. Десек те, ұғымның қисыны бойынша қара сөздің жүйесі нақтылыққа алып барып ғылым тілінің талабына келеді. Алайда, бұл жерде «қара сөз» жүйесін А.Байтұрсынұлының сөз өнерінің мазмұндық негізінен таратқанын ескерсек, онда ол тек ғылым тілімен шектеле алмайтын болып шығады.

Және бір айта кетер жайт, бүгінгі әдебиеттану ғылымында баяндаудың бірнеше деңгейін анықтау үрдісі бар. Соның бір негізгі деңгейі тарих. Әуезе түрлерін айтқанда Байтұрсынұлы да тарихқа қысқа анықтама беріп кетеді. Ғалым тарихты «айғақшы әуезе» болады дейді де «сөздің ең сипаттысы» тарих дейді. «Тарихшылар халық басынан кешкен түрлі уақиғалардың мағлұматын, сымға тартқандай, сынға салып, мінсіз етіп, дұрыстап өткізеді»<sup>12</sup>. Ал бүгінгі әдебиеттану ғылымындағы баяндау теориясына қатысты еңбектерді бұл жөнінде былай дейді: «История (нем. Geschichte) – это результат смыслопорождающего отбора ситуаций, лиц, действий и их свойств из неисчерпаемого множества элементов и качеств событий. В понятиях античной риторики история – результат диспозиции (dispositio). Отбор не только элементов, но и их свойств значит, что история содержит отобранные элементы событий в более или менее конкретизированные элементы даются в естественном порядке (ordo naturalis)»<sup>13</sup>. Мұнда Нарратология еңбегінің авторы В. Шмид айтып отырған тарих – оқиғаларды іріктеп, содан соң нақтылап беретін ерекшелігін айтса, Байтұрсынұлы тарихтың ол ерекшелігін **ұлы дерек** деп атауының өзінде де көрсетіп береді.

<sup>12</sup> АБӨТ., 261 б.

<sup>13</sup> Шмид В. Нарратология. М., Языки славянской культуры, 2003. (Studia philologica), стр 69.

Осыдан келіп, «Байтұрсынұлы тарихты неге әуезе түріне (яғни, сөз өнерінің баяндау ерекшеліктерінің жүйесіне) кіргізген» деген сұрақтың шешімі шығады. Байтұрсынұлы тарихқа тек пән ретінде емес, негізінен әдеби шығарманың спецификасы тұрғысынан келген. Себебі, әдеби шығарманың аясы кең, онда, тарих та, заман хат та, мінездеменің де белгілері ұшырасады. Ғалымның пән саласын да іріктеп, қара сөздегі әуезенің түрлеріне жатқызуының бір қыры да осында жатса керек.

Нарратология, яки «баяндау теориясының» (қазақшалағанда бұл ғылымның нысаны, баяндау үлгісіне құрылған кез-келген жанрдағы шығармалардың құрылымдық, һәм мағыналық ерекшеліктерін сараптаумен дөп келеді) Байтұрсынұлы замандастары Б.Томашевский, В.Школовский, В.Пропп, В.Волошинов, М.Бахтин тұжырымдарымен тікелей туыстығы бар. Бүгінде батыста жылдам қарқын алып келе жатқан нарратологиялық әдістеменің тәсілдері аталмыш орыс әдебиеттану ғылымның өкілдерінен бастау алып, негізі қаланғаны белгілі. Мәселен, бір ғана «нарративтік» түсінігін алсақ, оның 1925 жылы Томашевский жазған «фабулдік» түсінігінен шығатынын көреміз. «Дискриптивтік» немесе «сипаттау» терминдеріне қарама-қарсы мағнадағы «нарративтік» терминінің мағынасы материалдың құрылымдық желісіне қатысты ашылады. Егер шығарма құрылымында бір тарих баян етілсе, оның мағынасы бір оқиғаға апарды. Нарративтік шығармаларға уақиғалы тарихи баянға құрылған туындыларды жатқыздық.

Әңгіме барысы көркем сөздің болмысы туралы тақырыпқа келгенде А.Байтұрсынұлының теориялық тұжырымдарының өміршеңдігі анық байқалады. Көркем сөздің эстетикалық мәні мен қызметін ғалым жан-жақты терең талдап өткен. Көркем сөздің шығатын отаны жалпы көркемдік ұғымынан келетіні, ал оған жұмсалатын өнердің ақындық болатыны ғылыми негізде пайымдалады. Аталған бұл жүйенің бүгінгі көркем ойдың астарын саралап жүрген ғалымдардың еңбектерімен үндес түсіп жататыны тағы бар. Қазіргі кездегі әдебиет теоретигі В.Е.Хализев көркемдік ұғымын кең шеңберде ала отырып былай дейді: «**Художественное** есть род человеческой деятельности, предполагающей достижение совершенства своих изделий (эстетической их целосности ) как рубежа, который, говоря словами Канта, «не может быть отодвинут». Иначе говоря, искусство (область такой деятельности), и в частности искусство слова, являет собой высшую форму эстетических отношений»<sup>14</sup>. Осы жөнінде М.М.Бахтиннің де айтаны бар: «Эстетическое созерцание природы, эстетические моменты в мифе, в мировоззрении ...сумбурны, неустойчивы, гибричны. Эстетическое вполне осуществляет себя только в искусстве»<sup>15</sup>.

ә) Ал енді сезім мен көркемдік, жалпы көркем ой шығарма сөздің бастауы деген Хализев тұжырымын Байтұрсынұлы «Дарынды сөз... ақындардың арқалылардың сөзі. <...> Оны шығаруға жұмсайтын өнердің аты ақындық болады» деп биік парасатпен алыстан адымдайды. Көркем

<sup>14</sup> Хализев В.Е. Родовая принадлежность произведения // Введение в литературоведение М., 2004., стр 15.

<sup>15</sup> М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975., стр 22.

туындыны «дарынды сөз» деп алынуының өзі көп нәрседен хабар беріп тұр, яғни, көркемділіктің қызметі мен дарындылықтың қызметі А.Байтұрсынұлы бойынша бір-бірінен алшақ кетпейді.

Бұл жерден шығатын және бір маңызы қорытынды, «Әдебиет танытқыштағы» терең синтезбен берілген теориялық байламдардың қазіргі әлемдік теориялық ойға да бастау болып отырғандығы. Жоғарыдағы мысалдардан түйгеніміздей бүгінгі көп айтылып жүрген семиотикалық ізденістердің арғы тегі де «Әдебиет танытқыштан» тарайтыны. Тіпті қазіргі өте жаңашыл мағынада қолданып жүрген мәтін сөзінің түп негізі де аталмыш еңбекпен астасып жатыр. «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз... **Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын** – бәрі шығарма болады».

«Діндар дәуір» тарауын әдебиет тарихының әдістемелік қағидаларымен тікелей байланыстыра алмаймыз. «Байланыстыра алмаймыз» деп біз, әдебиет тарихының дәуірлеу, кезеңге бөлу секілді спецификалық тұстарын ғана айтып отырмыз. Сол себепті де бұл тақырыпты теориялық поэтиканың дүрбісімен, реті келген жерлерінде бүгінгі жаңа тарихи поэтиканың ұстанымдарымен қарауға тырысамыз. Әрине, бұл жерде біз, әдебиет тарихының теориялық поэтика мен тарихи поэтиканың бір парасы екенін ескерусіз қалдырып тұрған жоқпыз. Бірақ, теориялық поэтиканың аясына кірген соң, әдебиет тарихының пән ретіндегі жеке әдістемелік басымдығы бірден әлсіреп қалады. Бұл пікірімізге дәлел ретінде «Әдебиет танытқыштың» мазмұнын, яғни сөз өнеріне қатысты ұстанған әдістемелік қағидасын келтіре аламыз. Кітап толығымен теориялық поэтиканың талабына жауап беріп, оның пән ретіндегі барлық мүмкіндігін де ашып береді. А.Байтұрсынұлы шығарманың тарихына барған күннің өзінде де, тек сол асыл сөздің теориялық қасиеті тұрғысынан ғана барады. Дәлірек айтқанда, теоретик А.Байтұрсынұлы үшін шығарманы қай кезеңге жатқызамыз, қайдан келді дегеннен гөрі, «шығарманың ішкі-сыртқы түрі қандай», «не айтқысы бар» деген сұрақтар маңызды. Бұл сол пәннің төл спецификалық негізімен қарағанда, әрине түсінікті жайт. «Діндар дәуірге» де сондай талаппен қарайды. Мұнда «дәуір» деген сөз тақырып атауында кезіккенмен, мәтін барысында неге олай жүйеленгені айтылмайды. Есесіне сол діндар дәуір тудырған шығарма түрлері жайлы, олардың мазмұндық деңгейі жайлы пікірлер көптеп кездеседі. Теориялық поэтиканың талабымен қарайды дейтініміз, ғалым тақырыптың басында ә, дегеннен-ақ: «Діндар дәуір ауыз әдебиет түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлерінен діншілдігімен ғана айрылмаса, айрықша түр-түрпатымен айрыла қоймады. Діндар жағының басымдығымен айрылатын түрлері мынау: қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау терме; бұлардың әрқайсысын қысқаша баяндап, мысал келтіріп, сыр-сипатын көрсетіп өтейік» дейді<sup>16</sup>. «Әдебиет танытқышта» «Діндар дәуір» туралы жалпы түсінік қысқа қайырылғанымен, сол дәуір

---

<sup>16</sup> АБӨТ., 319 б.

тудырған шығармалардың түрлеріне мол мысалдар келтіріледі, әрбір түріне жеке-жеке түсіктемелер де беріледі.

Негізі дәуірлеу мәселесі кеңес әдебиеттану өкілдеріне дейін осылай қарастырылған. М.Әуезов пен Х.Досмұхаммедұлы еңбектерінде де қазақ әдеби процесінің дәуірлеуі келтірілген. Кеңес кезінде әдебиеттің дәуірге бөлінуі С.Мұқанов, С.Сейфуллин, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Ә.Қоңыратбаев, М.Базарбаев, С.Қирабаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Х.Сүйіншәліев, М.Мағауин, М.Жолдасбеков, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов еңбектерінде де жан-жақты зерттелген. Аталған еңбектер әдебиет тарихы тұрғысынан дәуірлеу жүйесінің түрлері болып табылады.

Ғалым роман спецификасы /«ұлы әңгіме»/ жайлы да арнайы тоқталған. Енді тақырыпқа оралып әдеби түрлерге қатысты ойымызды жалғастырсақ. Жоғарыда келтірілген «Әдебиет танытқыштағы» әдебиеттің тектері мен түрлеріне қатысты жүйе Платон, Аристотельдерден келе жатқан классикалық үлгіге саяды. Әрине, түрлерге қатысты айтқанда А.Байтұрсынұлы өз заманының теориялық жетістіктерінің бәрін ықшамдап кіргізе білген. Ал кейбір тұстарында, өзіне тән кең ойлау ерекшелігімен уақыттан оза шауып сөз өнерінің үш тегінің спецификасына қатысты тұжырым жасайтын жерлері де бар. Егер кезек бойынша әуезе түрлерінен сөз қылсақ, ғалымның роман туралы тұжырымдарына тоқталамыз.

*Біріншіден* романға А.Байтұрсынұлы «ұлы әңгіме» деген атау береді<sup>17</sup>. Сөйтіп бірден сөз өнері жүйесіндегі романның салмағын айқындап, оған бөлекше талап қояды. *Екіншіден*, Ахмет Байтұрсынұлы романның ішкі компоненттері мен сыртқы тақырыптық аясын да қатар бірлікте айқындап береді. *Үшіншіден*, ғалым ұлы әңгіменің басты ерекшелігі болып табылатын оқиғаның көпқабаттылығы (многолинейность сюжета) мәселесін де жан-жақты, әрі қисынды түрде ашып береді. *Төртіншіден*, Байтұрсынұлы романдағы кейіпкерлер жүйесін айқындап береді. *Бесіншіден*, романның көлемдік спецификасы туралы мәселелердің теориялық байламдары берілген.

Пәннің ішіне кірмес бұрын оның терминдік баламаларын анықтап алайық. Кітаптың алдыңғы жағында, яғни сындар дәуір әдебиетінің үш тегін анықтап көрсеткенде драма жүйесі былай берілген болатын: «Айтыс-тартыс табына қарайтын сөздер. Айтыс-тартыс табына кіретін сөздер түрі де толып жатыр. Оның ішінде негізгі басты түрлері мыналар: 1) Айтыс сөз, 2) тартыс сөз. Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді: 1) мерт, яки әлекті тартыс (трагедия), 2) сергелдең, яки азапты тартыс (драма), 3) арамтер, яки әурешілік (комедия)»<sup>18</sup>.

Алайда, драмалық жанрдың өзін бөлек алып қараған осы тарауда бұл бастапқы жүйе аздап өзгерген сияқты. Жүйе болғанда бұл жерде өзгерген деп терминдік жағын ғана айтып отырмыз. Басқа өзгерістер болған болса, оны да өз кезегінде айта кетеміз. Терминдердің де мәні өзгере қоймаған, әрине, біздің айтып отырғанымыз терминге қатысты сөздердің нақтылығы.

---

<sup>17</sup> АБӨТ., 342 б.

<sup>18</sup> АБӨТ., 339 б.

Мәселен, *драмалық жанр* ұғымына қатысты балама ретінде мына сөздерді айтуға болады: айтыс-тартыс; айтыс сөз; тартыс сөз; ұстасу (осы терминдерге қатысты түсінік те берілген жері бар; ғалым ұстасу сөзінің мағынасын таразылап келеді де «мұнан былай қарай иә айтыс-тартыс, иә ұстасу деген атын қолданамыз» дейді); *трагедияға* да: алғашында «мерт, яки әлекті тартыс (трагедия)» деген атау берілгенімен нақты тақырыпқа түсіп талданатын мәтінде тек *әлектеніс* деп қолданылады. Ал жоғарыдағы келтірілген жүйе бойынша екінші кезекте келетін «2) сергелден, яки азапты тартыс (драма)» XVIII ғасырда пайда болған аралық жанр болатын, бүгінде ол жанрлық түр ретінде айналыстан түсіп қалды. «Әдебиет танытқышта» да бұл түр, алғашында аталғанмен, мәтінде ондай тарауша кездеспейді. Бірақ, мұның тарихына ой жүгірсек, драма алғаш пайда болғанда трагедия мен комедияның барынша қара-қайшылығынан туған аралық, жұбаныш жанр болатын. Мәселен, Жирмунский мұны қайғы мен күлкі қосылған жанр деп, оны драмалық жанрдың бір түрі ретінде қарайды. Ал З.Қабдолов болса, драма сөзін драмалық жанр ұғымымен балама ретінде қарайды (Томашевскийде де дәл сол қағида). «Әдебиет танытқышта» да солай, сергелденді – комедияға, азапты тартысты – трагедияға баласақ, екеуінен драма шығатыны түсінікті. Бірақ алғашқы жүйеде неге оны жеке түр ретінде берілгені түсініксіздеу...(Дидро, Буало, Лессинг дәстүрімен берді десек, онда азаптанысқа (драмаға) түсініктеме берілуі керек еді; бірақ кітап та сол жерден бітеді...) Комедияға қатысты да алғашқы жүйеде: «арамтер, яки әурешілік» деген атау берілгенімен мәтінде тек *әуреленіс* деп қолданылған. Ал, «*ақын*» дегенді драматург; «*қайраткер*» дегенді герой (шығармадағы басты қаһарман); «*ұстасушыны*» сахнадағы актер деп ұққанымыз жөн.

Ал «Әдебиет танытқышта» да жанр табиғатына үлкен мазмұндық семантикалық талап байқалады. Байтұрсынұлы тартыстың сөз өнеріндегі орнының үлкен екенін анық білген. Сол себепті де драмалық шығармаларға таңдалатын сюжет желісі де, негізгі ұстаным идеясының да үлкен болуы керек. Мұнда да ғалым мәселенің мәнін тереңнен қозғайды да драманың табиғатына оның идеялық тірегі тұрғысынан келеді<sup>19</sup>.

Шығарманың ішкі құрылымдары (композициясы) туралы былай дейді: «Ұстасудың үш дәуірі болады: 1) байланыс, 2) шиеленіс, 3) шешіліс. Ұстасудың бұл үш дәуірі күресу дәуірлері сияқты. Байланыс – палуандардың белдерін буынып, білектерін сыбанып, балтырларын түрініп, күреске шығып ұстасқаны есебіндегі дәуірі; шиеленіс – палуандардың әдіс-амал, күш, өнері бәрін жұмсап, қайрат қылып, күресті қыздырған шағы сияқты дәуір; шешіліс – палуандардың бірін-бірі жаққан мезгілі сияқты дәуір»<sup>20</sup>. Мұнан байқалатыны, Байтұрсынұлы драмалық шығарманың композициялық ерекшелігіне барлық көркем туындыға тән композициялық талаппен қарап отыр. Бірақ, бұл классикалық жүйе ешқандай талас тудырмайды әрине. Драмалық туындыға икемдегенде де ол осы күйінде қала бермек. Мәселен,

<sup>19</sup> АБӨТ., 358 б.

<sup>20</sup> АБӨТ., 358-359 бб.

бұл жердегі байланыс – драманың экспозициясын (Байтұрсынұлы байланысқа әрі экспозиция әрі «завязканың» қызметін кіргізіп отыр) аңғартса; шиеленіске – оқиғаның дамуы, ситуация, актерлардың сөйлеу және сахнаға шығу реті секілді қойылымға қатысты нәрселердің бәрі кіріп кетеді; ал шешіліс – ол аты да айтып тұрғандай шығарманың соңы (развязка), кульминацияңыз да осы шешілістің қызметшісі.

Бүгінде әлемдік гуманитарлық ғылымдар жүйесінде бүгінде бірқатар методологиялық күрделі өзгерістер болып жатқандығы ғылыми ортаға аян. Бұл өзгерістердің адамзат ақыл ойының алтын қазығы – әдебиет туралы ғылымды да айналып өтпесі және белгілі. Ал әдебиет теориясы болса әдебиеттану ғылымындағы зерттеулердің танымдық жетістіктерін жүйелеп, оларды нақты категориялар негізінде қарастырады. Сонымен қатар, әдебиет теориясы пәні бүгінде өзіндік бесаспап гуманитарлық маңызға ие болып отыр. Бүгінгі ғылымда әдебиет теориясын фундаментальды ғылымдар қатарына енгізу қажеттігі мәселесі жиі көтеріліп жүргені де сондықтан болар<sup>21</sup>. Себебі, көркемдік құндылықтардың мәнін зерттеу барысында әдебиет теориясы пәнінің теориялық тұжырымдары – философия, культурология, антропология, эстетика, өнер теориясы мен тарихи процесс, құрылымдық лингвистика мен математикалық логика, герменевтика, семиотика секілді ғылым салаларымен тікелей байланысты. Осы ретте аталған мәселелердің біздің зерттеу нысанамызға да тікелей қатысты екені айқын. Жұмысты зерттеу ұстанымының алдында, ең алдымен «Әдебиет танытқышты» (1926) жаңа талап тұрғысынан, дәлірегі жұмысты ғылыми мәтін ретінде қарастыру міндеті тұрды. Екіншіден, «Әдебиет танытқышты» әдебиеттің басты теориялық мәселелерін баяндайтын комплексті еңбек ретінде пайымдау. Үшіншіден, (және бұл диссертацияның ең негізгі міндетін білдіреді) «Әдебиет танытқышты» теориялық тұжырымдардың жиынтық материалы ретінде талдау.

Әрине, әрбір категорияның мәнін ашу барысында әлемдік әдебиеттанудағы теориялық мектептерді де айналып өтпесіміз белгілі. ХХ ғасыр басындағы бүкіл филологиялық пайымның басында тұрған Б.В.Томашевский, В.М.Жирмунский, Г.Г.Гадамер, Г.О.Винокур, А.И.Белецкий, Р.О.Якобсон, Ю.Н.Тынянов, Б.И.Ярхо, М.М.Бахтин, О.М.Фрейденберг, Р.Ингарден басым көпшілігі орыс әдебиеттану ғылымының өкілдері болып саналады. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басы, осы ғасырымыздың 50-60 жылдары мен бүгінгі күнгі әдебиет теориясындағы ахуалға қарасақ та, орыс әдебиеттану ғылымының өкілдері алғы шепте екенін байқаймыз (әрине, біз бұл жерде А.Н.Веселовскийден С.Н.Бройтманға дейінгі ұзын сонар тізімді келтіріп жатпадық). Дегенмен сөз соңында айта кететін жайт ол «Әдебиет танытқыш» еңбегі қазақ сөз өнеріндегі бесаспап теориялық еңбек ретінде де, жеке құндылық деңгейіндегі мұра ретінде де әлі де толыққанды зерттеуді қажет етеді деп санаймыз.

---

<sup>21</sup> Хализев В.Е. Теория литературы. М., 2005. стр. 7.

## ҰСТАЗДЫ ҰЛЫҚТАҒАН ҰРПАҚТАР ҮНІ

*Байдебеков Қайдар,  
ҚК-дың кеңесшісі*

**Андату: «Ұстаз ұлағатына – тағзым»**

«Ұстазды ұлықтаған ұрпақтар үні» деген сұлу тіркес ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлының халқыны жасаған қызметіне бүгінгі ұрпақтарының шексіз алғысын айғақтап тұрғандай. Біздің мақсатымыз: арадағы ағылған сан жылдардан бергі ақиық Ахаң деген шынайы сағынышты осы ұлы ұғымға, сұлу тіркеске сыйғызу. Сол мақсаттың үдесінен шығу үшін заман илеуіне орай, әр кезеңде жазылған мазмұны терең, өрісі кең, сөздері семсер өлең-толғауларды топтастырып, бұл туындылардың туу тарихына қысқаша мағлұмат бермекпіз. Мұнда Ахаң рухын ұлықтаған замандас әрі рухтас шәкірті, саяси қуғын-сүргін құрбаны, Құранқари ақын Файзолла Сатыбалдыұлының «Тас түрмеде», «Ахмет қайтыс болды дегенде, осы ақиық қари-ақын Ф.Сатыбалдыұлының немере туысы, торғайлық ақын Хамитбек Мұсабаевтың «Ахаңның ақтық сөзі» немесе «Қаншенгел» толғау-назасын, қостанайлық Қабижан Мырзахметовтың «Тойға шашу», дүлей жиырмасыншы ғасырмен құрдас, көнекөз ақын Әбу Сәрсенбайұлының «Рухани көсем – пайғамбар» толғанысы, Түрік поэзиясы фестивалінің лауреаты, ақын Серік Тұрғынбекұлының «Ахмет» топтамасы, Жолдыбек Мұқанұлының «Ахаңды аңсау», Серікбай Оспановтың «Ахаң ашылу», Шағырбек Қайырбектің «Алаштың Ахметі – ғұламасы» атты өлеңдері енді.

Ұлықтау үрдісі дегеніміз – туған халқының келешегі үшін қажетті жұмысқа қалтқысыз берілген, Отанын шексіз сүйген дарабоз-ұлдары бар елде ғибратты өнегеге айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын тағылымы зор, игі шара екені анық. Өзінің риясыз еңбегімен халқының ықыласына көзі тірісінде бөлініп, ХХ ғасырдың басында Алаш көсемі атанған Аханды, кеңес үкіметі нақақтан қаралап, сол кезеңде қасақана бұрмаланған сұрқия саясаттың құрбаны етсе де... Ахметке араша бола алмай, артында аңырап қалған ұрпағы оны ешқашанда ұмытқан емес. Оған – тарих куә!

Қазақ халқының ар-ожданы атанған ғұламаны ХХІ ғасырға бет алған тәуелсіз елі Ахаңдай дара да дана, хас ұлын «Ана тілдің айбары», «Ғасыр саңлағы» деп ұлықтады. Бұл уақыт еншісіндегі тарих таразының ең әділетті бағасы болса керек. Ал қазақ деген жұрты тұрғанда Ахаңның рухы мәңгі өшпейтіні әмбеге аян. «37-нің зұлматы» қазақ оқығандарының ішіндегі ең жүйріктерінің жұлынын үзді. Бұл жыл қасіретті қаралы жыл болды! Қазақ даласы ғана емес, осы кезеңде Кеңес билігіне қараған күллі тәуелді жұрттың сұңғыла ойлы арыстарының көзін қасақана жойғанын кейін біліп жатырмыз. Сол тұста адамзаттың белгілі бір тобының илеуіндегі қоғам билігі қан сасығаны анық. Әрине, кеңес үкіметінің әділетсіз билігін бетіне айтқан бұратана жұрттың қайсар ұлдары кімге ұнасын?!



Алаш арысы Аханды ардақтап, мадақтауда тек қана өз замандастары, болмаса кешегі аға буын өкілдері ғана емес, бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің жас ұрпақтары да өз жүрегінен шыққан жырларын арнауға. Тіпті, жыл сайын «Ахметтану оқулары» аясында өткізілетін ісшарада қаншама жас жеткіншектер де өз өлеңдерін баба рухына арнап, тұлға тағылымына тағзым етіп келеді. Осы қаламы қарпылмаған, тырнақалды туындылары баспа бетінде жариялана қоймаған бұл жас өркендердің де таудай талабын ескеріп, ұрпақтар үшін бір кітапқа жинақтап, бастырып шығару ісі – алда атқарылуға тиіс игі істердің бірі.

Тәуелсіздіктің арқасында қолымызға жеткен Ф.Сатыбалдыұлының «Ахмет қайтыс болды дегенде» атты жоқтауының өн-бойында Ахандай ғазиз жанның нақақтан қаны төгіліп, опат болғанына қазалана отырып, оның ел үшін еткен қызметіне артындағы ұрпағынан қайырым болса екен деп тілек тілейді. Бақилық болған жан жолдасының рухына тағзым етеді. Ахметтей ақиық, әзіз жанның қайталанбас дара тұлға екенін бір мүшел кіші інісі Файзолла ақын: «...*Шұғаның қиқымы да деген – шұға, Жолың бар салып кеткен шүкір, тоба! Тауап қып рухыңа Қараөткелде, Илһамды Ахмет досым, қылдым дұға... Бақұл бол, қайран Ахмет, ақсұңқарым, Қош айтып рухыңа басымды идім!*» деп 1937 жылы шерлі жоқтау арнағанын, бүгінгі ұрпақ енді-енді біліп жүрміз. Өлең 1991жылы газет беттерінде және Ф.Сатыбалдының кейінгі шыққан кітабында жарық көрді.

\*\*

*Сатыбалдыұлы Файзолла,  
Құранқари ақын, дінтанушы*

## ТАС ТҮРМЕДЕ

Тырнағыма қадаса да инесін,  
Білсін тағдыр өнер басын имесін.  
Өлсе өлер Файзолла ақын түрмеде,  
Бірақ өлең өмір кебін кимесін.

Көре алмадым күннің жарық сәулесін,  
Көрдім бірақ бейніт-азап әуресін.  
Тас түрмеде ұзақ жылдар отыру,  
Кім-кімнің де кетіретін-ақ тәубесін.

Тағдыр солай жазған екен шара жоқ,  
Әттең, әттең, қас-дұшпанға таба боп.  
Жатқандығым жанға батып жазықсыз,

Жүрегімде алай-дүлей жанады от.

Тоқтатамын өзімді-өзім сабырмен,  
Өткен күнді ескерместен жәбірмен.  
– Уа, Файзолла, тәуекелде Аллаһқа,  
Жан болып сен жаралғанда қадірлі ең.

Түрме болып кете берсе тұрағың,  
Арман, мақсат орындалмас мұратың.  
Ғазиз басқа боларма екен бостандық,  
Сахарада кеңес-дүкен құратын.

«Жазмыштан озмыш жоқ» десек те,  
Өкініште, қаласың көп есепке.  
Ақиқат пен ақ ісінді теріс деу,  
Адамдықты айналдыру есекке.

Айран шындық, жеңуің хақ түбінде,  
Сол үшін сен, уа, Файзолла, бүгілме.  
Алма-төкпе бұл дүрбелең ақтаңдақ,  
Жол ашқан шақ өсек-аяң, күбірге.

Ахаңнан да бейхабар боп отырмын,  
Көкірек – от, көңіл – туман, соқырмын.  
Айран аға – ғұламасы қазақтың,  
Тамызығы өлең – жалын, отымның.

Ақ оралып, жүйрік озар күн келер,  
Сіз Бен бізді тірі болып кім көрер?!  
Әттең сол күн сөйлер ме едің Ахмет,  
Ар алдында адалдыққа күн берер.

Адамды сен табар едің, ғұламам,  
Тура жолмен қайда жүрсен жүр аман.  
Ей, тіршілік!  
Ар мен Ахаң беттессін,  
Басқа тілек кетсем де өліп сұраман.

1928 жыл. Қостанай түрмесі

## **АХМЕТ ҚАЙТЫС БОЛДЫ ДЕГЕНДЕ**

Шынымен бұл дүниеден өткенің бе,  
Қайырылмай алды-артыңа кеткенің бе?

Ахмет опат болды дегенді естіп,  
Егіліп жылай бердім, тек дедім де!

Айрықша артық көрген ғазиз досым,  
Жоқ еді қысқада – кек, ұзында – өшің.  
Алаштың қамын жеген азаматы ең,  
Сүйреген алға қарай Қазақ көшін.

Біраз жыл әр жерлерде болдым дәмдес,  
Тағдырдың жазғанына кім бар көнбес.  
«Ақынның хаты өлмейді» деген бар ғой,  
Шырағың жағып кеткен жанар, сөнбес.

Азамат тату-тәтті болса сыйлас,  
Өлімге бірін-бірі сірә қимас.  
Тең жорға төрт аяғы тұлпар едің,  
Сендей жан бұл фәниде қайта тумас!

Шұғаның қиқымы да деген – шұға,  
Жолың бар салып кеткен шүкір, тоба.  
Талап қып рухыңа Қараөткелде,  
Илһамды Ахмет досым, қылдым дұға.

Ақиқат ақ сөйлейтін туар заман,  
Боларын ондай күннің білмес надан.  
Халыққа зәбір берген зәнталақтың,  
Көрерміз сонда жайын болсақ аман.

Ғафу ет, жерлер болса тілім тиген,  
Шаһбоз дос құрмет тұтып, жаным сүйген.  
Тілеймін көрмесін деп кейінгі жас,  
Қамытты қиын күнде біздер киген.

Мен-дағы талай сырды ішке түйдім,  
Жазықсыз жазаланып, отқа күйдім.  
Бақұл бол, қайран Ахмет, ақ сұңқарым,  
Қош айтып рухыңа басымды идім!

\*\*

Ақын аға Әбу Сәрсенбайұлының бұл өлеңдері 1992-1993 жылдары «Ана тілі» газетінде жарияланым көрсе, 1995 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Ғасырмен ғасыр беттессе» атты кітабына енді.

**РУХАНИ КӨСЕМ – ПАЙҒАМБАР**  
**(Ахмет ата туралы толғаныстыр)**

1.

«Ойламандар:

Албырттықтан жетпеді деп шыдамы –  
Тағдырына өзге емес, өзі-ақ болды күнәлі».  
Жоқ. Ол бізден бұрынырақ, айқынырақ ұққан-ды, –  
Құрбандықсыз жеңе алмасын зұлмат атты  
дұшпанды!»

Ахмет аға, осынау жолдар саған да ортақ,  
Түгелімен арналғандай дер ем сенің өзіңе.  
Ұлтың үшін жасқанбастан,  
Сен де өлімнің тік қарадың көзіне.

Сенің өтер жолың қиын,  
Жүгің-дағы өзгелерден батпан-ды.  
Сенің халқың селт етпестен,  
Меңіреу ұйқы құшағында жатқан-ды.  
Атамекен: жері, мүлкі, –  
Келімсекке түгелімен таланып,  
Күн кешті ұлтың,  
Өз жерінде өзі өгей саналып.

Бодандықты сорлы жұртың, –  
Алмаса игі бір жолата мойындап, –  
Батыр қайда келімсекті, –  
Кері қуар дойырлап?  
Кісенделіп айдалды да, –  
Күрес бастар батырлар,  
Ер орнына қалды кілең, –  
Бөрік киген қатындар.  
Құрақ ұшып орындайтын, –  
Мыс мұрттылар бұйрығын,  
Сәбилерше қызықтайтын, –  
Байқұтанның жіпке таққан құйрығын.

Түпкілікті ұмытылардай,  
Намыс – деген, күрес – деген түсінік.  
Меңіреу миллят кетпесе игі, –  
Аждаһаның аранына жұтылып?!

Жер ғана емес, сананы да, –  
Отарлайтын улы сусын тауыпты,  
Жасаған-ай, мәңгүрттену, мәңгүрттену, –  
Бәрінен де бәрінен де қауіпті!

Бөгеу үшін ұлтқа төнген:  
Мынау апат – сұмдықты, –  
Алдыменен, сылу керек, сылу керек, –  
Санадағы құлдықты!  
Өзге жол жоқ, өзге жол жоқ, –  
Сен осындай келдің батыл тоқтамға,  
Халқың үшін жалтармасқа,  
Дауылдан да, оқтан да.

Нартәуекел, жау тұрса да,  
Найза үйіре анталап,  
Қазағыңның келешегін, –  
қалмақ болдың өз денеңмен қалқалап!

Ахмет аға, санасының шамшырағы,  
Сақаралық сәби сезім қазақтың,  
Сені тәңірі мойымастай,  
Батпанына халқым деген қасиетті азаптың.  
Мешеу елді күз құлаудан, –  
Тарихи өрге ауырсынбай көтерер –  
Қабырғасы қайыспайтын, –  
Қайсар төзім қара нар ғып жаратты!

Ахмет аға, рухани ұлы көсеміміз, –  
Халқымыздың өнегелі ардағы.  
Келешекті кеңнен болжар, –  
Көрегенді кемел ойдың саңлағы.  
Ұлы апаттан алып шығар арманның, –  
Абзал жолын келді дұрыс таңдағың!  
...Жолдар, жолдар, күрес жолы,  
Сан бұлтарыс, сан иірім тарамы,  
Сен алғашта албырт, аңқау шәкірт көзбен  
Сұқтана да, шошына да қарадың.  
Елес берді ер бабалар,  
Жоңғар, Алтай, Орал таулар асқарында,  
Басқыншыдан елін қорғап, –  
Таң атырған, кірпік ілмей, ат жалында.

...Кезекті бір иірімде: Кәрі Юлай,  
Ер Салауат: жасыл бөрік басында.

Құлағында Башқұрт жыры:  
«Ей, бригадир болған ол 22-і жасында...»  
Ұқсасты олар әкең де,  
Албырт мінез, жалын жүрек Ақтасқа,  
Ғұмырларын құрбан еткен,  
Жұртым – деген ұлы арман мақсатқа!  
Неткен ерлік, неткен сымбат,  
Ел қорғаны – мақтаныш!  
Арманың не, сен осылай,  
Халқың үшін шығар болсаң аттанып!

...Кенеттен бір сұмдық сурет,  
Селк еттің сен қаның қаша бозарып.  
Кісенделген кәрі Юлай, ер Салауат,  
Ерін тілік, құлақ, мұрын тоналып.  
Жасаған-ай, неткен сұмдық, неткен қорлау,  
Рақымсыз, зұлмат, қай заман? –  
Зәулім баған, тұрды азамат шегеленіп,  
Жанды кірес бағанаға айналған.  
Сен шошынып бетті бастың,  
Әке рухы қорланбас па намыстан.  
«Қоян жүрек жасық па едің,  
Туды десем жаудан таймас Арыстан...»  
Әруақты әке, тұлпар тартып, дойыр сыйлап,  
Жиі-жиі көрінетін түсінде.  
Ал, бұл жолы найза тартты,  
Шақшақ ұлы Жәнібек баба пішінде.  
Сен найзаға қол созған ең,  
Жалт бұрылып, тартып алдың бірақ та,  
Шешіміңе тоқтау салған,  
Салиқалы үн жетті де құлаққа:  
«Сабыр, сабыр, сабыр ұлан,  
Ойлан ұлан, барма асығыс үкімге,  
Миллят көшін оймен бастар, –  
Замананы болжап, жете түсін де, –  
Санасына сәуле түсір жұртыңның,  
Мезгілі өткен құр найзамен кішірме...»  
Елес берді Ыбырай бабаң,  
Сом тұлғасы мыңды жеңген Абайдың,  
Ой арманы секелденді Сарыарқада,  
Шалқып жатқан бейне мөлдір ақ айдын.

Сен мөлдірге шөліркене көз жібердің тамсанып, –  
Сусынындай, бүршіктеніп, толыспаған санаңның.  
Тыңдай бердің қазағыңның бас ақыны, –

Ұлы Абай өршіл озат арманын, –  
Сол арманнан айналып нұр шапаққа, –  
Бүкіл қазақ санасына шамшырақ боп маздадың.

...Түрмелерде жас кезден-ақ,  
Ұлтың үшін тартсаң да азап мың түрлі, –  
Қайыспадың, «ҚАЗАҚ» атты үн тілімен, –  
өлі ұйқыдан сен ояттың жұртыңды!  
...Зұлмат дәуір жендеттері атты сені, –  
Қорғадың деп ұлтты, ұлттық арыңды.  
Сұм дәуірмен соттасамыз,  
Даулап сенің қасиетті қазақ деген қаныңды!  
Тәнің өлді, рухың жарық жұлдыз боп, –  
Тәуке, Абылай аспанының, –  
Түсіреді арманыңның ақ сәулесін –  
Көкірегіне қазақ жастарының.  
Тіктің қайта сен аңсаған,  
Алашыңның ар байрағын,  
Әруағыңмен жебе бізді,  
Рухани көсем, уа, әулие пайғамбарым!

(Ғасыр мен ғасыр беттесе. – Алматы:  
Жазушы, 1995.-272 б., Б. 31-37)

\*\*

*Мәуленов Сырбай, ақын*

## **ОЙШЫЛ АҚЫН, ҒИБРАТТЫ ҒҰЛАМА**

Жасынан шырқап шыққан жақсы атағы  
Елінің әулиедей ақсақалы.  
Қараңғы адамдардың зердесіне,  
Тараған таң нұрындай ақ шапағы.

Сөзінің ойы терең, оты күшті,  
Уақытты озған орап оқымысты.  
Ел оқып оның жазған ғибратын,  
Жетілді сарайына тоқып ішкі.

Ол салған жолға түсіп талаптанып,  
Өмірлік сұрағына жауап тауып.  
Басына жастап жатып әліппесін,  
Сан ұрпақ көзін ашты сауаттанып.

... Ажалға оны елі қия алмады,

Жүр деді Колымада қияндағы.  
Шығарған оның мұңлы әні айтылып,  
Шертілді көңілдегі күй- арманы.

Теңізбен, жермен, шөппен байланысып,  
Халқының тірлігіне айналысып,  
Рухы Ахметтің ел үстінде,  
Жүр деді арманындай айнала ұшып.

Осындай ол жайында аңыздар көп,  
Ол айтты деген жыр мен уағыздар көп.  
Қарыздар болмай кетті ол халқына,  
Ал халқы қалды оған қарыздар боп.

(Коммунизм таңы, 22 шілде 1989)

\*\*

*Қайырбеков Ғафу,  
Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, халық жазушысы*

### **АХАҢ ТУРАЛЫ АҢЫЗ**

Алламен атың ұқсас арыстаным,  
Шыққанда Лаухил Махфуз – ғарыштан үн.  
Тіл қатқан сол Тәңірге адамзаттан –  
Сен едің, құлақта әлі дауыстарың.

«Ахмет Құдайменен сөйлесіпті» –  
дегенді жер құлағы сан есітті.  
Құдай да қазақшаға жүйрік екен –  
Екеуі бір рахат күй кешіпті.

«Қазақты Құдай оған «ел қыл» депті,  
Еншіңе ен даланы бердім депті.  
Сондағы Елшім сенсің, саған сенем –  
Беделім, сен боласың белгім – депті».

Ал содан бастады Ахаң тілден бәрін,  
Алғандай Айдан – қуат, Күннен – жалын.  
Тазартты ылас сөзден, кір-қоқыстан –  
Нәр құйды, тіл емдеудің білген заңын.

Көтерді ғылыми тілге дейін оны,  
Мағынасы бәрі – жаңа, бәрі – соны.  
Содан соң ашты ғылым қақпасын ол –



Адамзат дамуының сара жолын.

«Сен түгіл Құдайыңның өзі білген, –  
Тіліңнің қасиетін сезіп, үйрен!»  
Деді де қазағына, бауырына –  
Жоқ еді осы жолда көзін ілген.

Не керек, сор ма біздің маңдайдағы,  
Айыпты үйіп-төгіп қай-қайдағы.  
Көпсініп алтын басын пақыр елге –  
Қамады, қырға айдады, ойға айдады.

Ойлаған жеткізбеді мың ісіне, –  
Тағдырдың дегенінше, мұнысы не?  
Кезінде Көк Тәңірісі ұйықтап қалған  
Атты оны «жер құдайы» түн ішінде! –

Естідім осы аңызды бала шағым,  
Кезімде ой – аласа, сана – шағын.  
Көз қиып Ахаңды ату неткен сұмдық –  
Қазақтың атқаны ол болашағын.

Бәрі бар халық айтқан осы аңызда,  
Жақсыға жасық сөзді қосамыз ба? –  
Халық бар, халық болса Ахаң да бар  
Әнекей, отыр қазір ортамызда.

Шілде айы, 1991.

## АХАҢ ТУРАЛЫ ОЙ

Жаралып асыл Торғай топырағынан  
Қазаққа болып кеткен ортақ ұлан.  
Ұлдар көп, ең бастығы Байтұрсынов –  
Ахаң - деп, өз ағам деп ел таныған.

Ол өткен ауыр жолдар, асыл жолдар,  
Болашақ асылдардың басын жалғар.  
Ілінген мәдениет сарайында –  
«А» деген әліппенің басында ол бар.

Әуелден бас болуға жаратылған.  
Жарқырап жарық жұлдыз дара туған.  
Әр сөзі Пайғамбардың тасбиығы –  
Әр тасы дұғаменен таратылған.

Қасқиған қазағыңның кең маңдай –  
Далаңның жеткізбейтін жер шалғайы.  
Көз тіккен көлеміне көк аспанның –  
Түнекті түріп түс кен найзағайы.

Данасы қазақ түгіл ер түріктің,  
Тарихы жеті ғасыр, жеті жұрттың.  
Миына керуендей түнеп қалған,  
Шыңына шыға алмаған еңтігіп Күн.

Алламен аты қатар Ахаң еді, –  
Бүгін де алғысымен атар елі, –  
Атыңнан мен де айналдым, қайран Атам, –  
Әрқашан тастамасын батаң мен?

2003.

(Ғафанның отбасылық мұрағатынан алынды)

\*\*

Мырзахметов Қабижан елімізге еңбегі сіңген заң қызметкері. Ол ұзақ жылдар бойы Арқа өңіріндегі Торғай аудандық сотының төрағасы болып қызмет істеген. Бойына біткен талантының арқасында ол ақындар айтысына қатысып, терме жырларды өз жанынан шығарып айтқан. Алаш аяулысы Ахаңның аты ақталған тұста, алғашқылардың бірі болып, өз өлеңін арнаған. Өлең 1989 жылы «Коммунизм таңы» облыстық газет бетінде жарық көрген. Мұнан басқа 1991 жылы «Торғай таңы» газетінде «Ахаң мен Жақаң» атты арнау өлеңі басылым көрді.

*Мырзахметов Қабижан,  
айтыскер ақын*

## ТОЙҒА ТАРТУ

Күн бүгін жырдан шашу шашылатын,  
Көңілде кір қалмасын жасыратын.  
Жалған сөз, жала жабу заман емес,  
Күштіге құлдық құрып бас ұратын.

Халқымның көз жіберсем өткеніне,  
Тарихтың ақтандақ бар беттерінде.  
Көз жұмды талай боздақ, асылдарым,  
Жете алмай жайма шуақ көктеміне.

Сұңғыла ақыл-ойдың заңғарына,  
Жете алмай кеткен жоқ па арманына.

Таланттың шырқау биік дер кезінде,  
Ілініп құрбандықтың қармағына.

Тұншығып, тұмшалаудан халқым шығып,  
Еркіндік, жариялылықпен даңқың шығып.  
Өтсе де жарты ғасыр, жарық көрген,  
Солардың бірі Ахмет Байтұрсынов.

Шаттанбай бұған қайтіп тұра аламын,  
Сүйіншіге берер едім сұрағанын.  
Ахаңдай қазағымда Арысымның,  
Торғайда туғанына қуанамын.

Деп ойлап, «білімді зор мыңды жығып»,  
Елінен ғылым қуып, кетті жырақ.  
Жазықсыз жазаланып, жапа шегіп,  
Кейде ол тас түрмені етті тұрақ.

(Коммунизм таңы, 22 шілде 1989)

\*\*

Мұқанұлы Жолдыбек термеші әрі жырау. Суырып салма, айтыскер ақын. Өзі шығарған өлеңдеріне әуен де жазатын сазгерлігі бар. Оның шығармалары көзі тірісінде кітап болып басылған жоқ. Ал Ахаң арнаған өлеңі Арқа өңірінің жұртына тарағанымен, республикалық басылымдарда жарияланбады. Десек те ақкөлдік ақын Жолдыбектің жүрегін жарып шыққан осы бір туындының бұл кітаптан орын алуының өзіндік жөні бар. Өлең мәтіні 2010 жылы жарық көрген «Киелі Ақкөл – мекенім» атты кітабына енген.

*Жолдыбек Мұқан,  
суырып салма айтыскер ақын*

## **АХАҢДЫ АҢСАУ**

Жолаушыдай боп түн қатып,  
Кететіндей ме тіл қатып.  
Қасірет қанша көрседе,  
Өмірге жан еді шын ғашық.

Өзіңді іздеп сағынып,  
Ұрпағың отыр толғатып.  
Шығардың ерте атыңды,  
Пікірің ашық батыл-ды.

Таныған қазақ ежелден,

Батырдан бұрын ақынды.  
Сенделген сонау заманда  
Анаңа жаздың хатыңды.

Заманға қарсы шаң тұрып,  
Көрмеген қазақ бақ тұнып.  
Бабалар аттан түспеген,  
Саурына тұлпар қақ тұрып.

Ерлікпен өткен атаңда,  
Жауына найза лақтырып.  
Жүректен шыққан өрт үні,  
Тағдырдың берген мол сыйы.

Еңіреп кеттің ел үшін,  
Өтелмей қалды-ау.  
Еске алып сені толқыды-ау,  
А ккөлдің ақжал толқыны.

Жастығың қайда болған жаз,  
Құрбыға қалды-ау айтқан наз.  
Күймеге жеккен «қос жирен»,  
Себепте болған болған.

Қайда деп «Қарғаш» іздер ме,  
Ақкөлден ұшқан қоңыр қаз.  
Арқалап Кеңес жазасын,  
Кездің-ау Сібір даласын.

Тінткенмен бойын Балтықтың  
Сүйегін қайдан табарсың.  
Тіріңде таппай қу дәуір,  
Өлгенде берді-ау бағасын.

Соққанда дауыл ашынып,  
Көңліңді кетер сапырып.  
Шымырлап ағып Қарасу,  
Жатқандай сені сағынып.

Күдерін үзіп күрсінер,  
Ақкөлің дір-дір басылып.  
Жүрегінен халық табылдың,  
Әлемге айқын танылдың.

Айдаудан айдау қажытып,

Топырағыңды туған сағындың.  
Қамынан басқа ұлтыңның  
Ешкімге жоқ еді жазығың.

Туатын ерді ел - дейді,  
Ері жоқ елді жер,- дейді.  
Халық жауы болды дегенге,  
Ешкімде енді сенбейді.

Ардағым болар ұлы – Ахаң,  
Шырағың мәңгі сөнбейді.  
Гүлдейді жаның гүлдейді,  
Тек тәнің мұны сезбейді.

Қанішер қапас қас күнге,  
Төзбейді ұрпақ төзбейді.  
Сау болса елім, Қазағым,  
Өлмейді, Ахаң, өлмейді.

(Киелі Ақкөл – мекенім. – Қостанай:  
Шапақ, 2010.-240., Б.47-48)

\*\*\*

Ақын Мұсабаев Хамитбектің бұл өлеңі алғаш 1989 жылы «Орталық Қазақстан» газетінде «Ахаңның ақтық сөзі (Ахметтің 1937-ші жылы түрмеден Ф.Сатыбалдыұлына жазған хаты)» деген атпен жарық көрсе, 1991 жылы «Сұхбат» газетінде авторы көрсетілмей «Қаншенгел» деген атпен жарияланды. Сол жылы «Тың шұғыласы» басылымында «Файзолла Сатыбалдыұлына хат немесе Ахмет Байтұрсынұлының монолога» деген атпен тағы жарық көрді. Толғау мәтінінің құрылымы қара өлеңдер сықылды жеңіл оқылып, сөзінің мәнділігімен оқырманның ойын қозғау салады. Тіпті, өлеңді Ахметтің аузынан шыққандай қабылдайсыз.

\*\*

*Мұсабаев Хамитбек,  
ақын «Амангелді арайы» газетінің бас редакторы*

## **АХАҢНЫҢ АҚТЫҚ СӨЗІ** *(Толғау)*

Файзолла досым, аса қымбатты!  
Мұң менен азап жаныма батты.  
Өтпелі дәуір – өкініш... у-ы,  
Асау өзендей толқыны қатты.

Өзіңе аян – өмірім, ісім,  
Көрдім ғой бейнет туған ел үшін.  
Жабылған нақақ жаланы ойласам,  
Өзегім күйіп, өртенед ішім.

Ойсоқты болып, қатты ғой басым,  
Көзімнен көл боп ақты ғой жасым.  
Сергелдең кешіп, сарғайып санам,  
Төбемнен тура түсті ғой жасын.

Көбейген шақта сақалдың ағы,  
Кетті ғой тайып ағаңның бағы.  
Темір құрсаулы түрмеге мынау,  
Бесінші ретмен қамалдым тағы.

Ана сүтінен ақындық дарып,  
Жыр жазып едім, отырмын налып.  
«Халық жауы» болып қасірет шеккен,  
Бұл күні енді мен де бір ғаріп.

Езіліп жүрек, егіліп жүйе,  
Өзіңе өзің бола алмай ие.  
Енесі өлген ботадай боздап,  
Өкінесің кеп өзегің күйе.

Дамылдап бір сәт таба алмай тағат,  
Кеттім деп апыр-ау, қай жерден ағат.  
Түсесің ойға иір де шиір...  
Елестеп көзге мақсат пен мұрат.

Жегенім – желім, ішкенім – ірің,  
Түсінер түбі – пір тұтқан халқым.  
Басты кінә боп тағылды-ау, қалқам,  
Сүйгенім туған ұлтымның тілін.

Бола ма сұмдық дәл мұнан өткен,  
Сталин заңы шықты ғой шектен.  
Жауапты жерде безбүйрек жандар,  
Аяуды білмес, мейірімсіз неткен.

Тегінде бәрін алған ғой таңдап,  
Қол қойдырады азаптап, зорлап.  
Сенбейді-ау айтқан сөзіңе адал,

Мазак қылады табалап, қорлап.

Көрсө ғой шіркін, Тәңірінің өзі,  
Тартылар еді-ау әр істің тезі.  
Тұнжырып туған бұл мұртты көсем,  
Қылды ғой әбден халықты мезі.

Серпіліп сонда ашылар тұман,  
Тыйлар жөнсіз күдік пен күмән.  
Кесапат күндер келмеске кетіп,  
Туады анық нұрлы бір заман.

Жасымда мынау алпыстан асқан,  
Нұр тайып беттен ажарым қашқан.  
Отырмын мең-зең айыпқа бастып,  
Туған халқыма атанып дұшпан.

Сырқырап жан-тән, сыздайды жүрек,  
Еленбей әсте елге еткен еңбек.  
Еңсемді басып, есімді алған,  
Ашылар қашан бұл қара түнек.

Соңымнан ерген қуатты бір лек,  
Үркердей шоғыр келе жатқан түйдек.  
Міржақып, Сәкен, Мағжан мен Мұхтар,  
Болса екен аман деп тілеп тілек.

Атырам танды, батырам күнді,  
Бар шығар жандар менен де мұңды.  
Қаншама азар берсе де даттап.  
Мойындамадым тағылған мінде.

Сезеді жүрек... ажалым жақын,  
Өлмейді босқа азамат ақын.  
Өзіңе досым, аманат жырым,  
Бұл жазған тегі ең соңғы хатым.

Отанға сенем, халқыма сенем,  
Айтындар менен ұрпаққа сәлем.  
Жеткізер түбі еліме байтақ,  
Атымды менің ақсұңқар өлең.

Ауысар ұрпақ, алмасар жылдар,  
Уақытпен біздің жалғасыр жылдар.  
Жояр ма құнын елге еткен еңбек,

Егер де ұрпақ табылса құндар.

Келеді алысып ақ пенен қара,  
Қайғы мен қуаныш, бақ пенен нала.  
Ежелден бері өтуде осылай,  
Жаға жыртысып шындық пен жала.

Жеңеді түбі әділет бірақ,  
Болады анық жауап пен сұрақ.  
Ашылса көзі басынан тұнып,  
Мұхитқа айналар жылға мен бұлақ.

Тынбаған бір сәт сүюден халқын,  
Сәдуақасов Смағұл марқұм: –  
Голощекин мен Сталин бізді,  
Тұйыққа тірер, - деп өтті әр күн.

Ұғар ма айтшы, ғалымды надан?  
Қажытты бізді қаншеңгел заман.  
Жатырмын тілеп Бейімбет, Ілияс,  
Әлихандар болса деп аман.

Шәкәрім – ағам, Жүсіпбек – інім,  
Біреуі – айым, біреуі – күнім.  
Ақиық еді-ау, опат боп кетті,  
Сүюден тынбай халқы менен елін.

Ұстаймын мен де солардың жолын,  
Ажал мен апат оңым мен солым.  
Болса егер қатем, кеше гөр елім,  
Күткенім енді менің де өлім.

Сағынтты мені сүйікті мекен,  
Түсіме кірді апам мен көкем.  
Он сегіз жылға сотталған еді-ау,  
Патшаға қарсы күрестен әкем.

Мерзімін өтеп қайтқанда елге,  
Қарсы алдық шығып жазира белде.  
«Ақкөлім саған жеттім бе шын» деп,  
Топырақты сүйді жата қап жерге.

Мені де шырмап сағыныш сондай,  
Ақкөлді ойлап, құмарым қанбай.  
Отырмын досым, ертеңім маған,



Сыйлайды екен тағдырды қандай?

Ақкөлде шіркін, көзімді жұмсам,  
Бір төмпешік боп сол жерде қалсам.  
Арманым жоқ қой, қабірімді сонда,  
Құшақтап тұрса майқара жусан.

«Қазақ емес, біз ежелден қырғыз,  
Аталып солай жазылған елміз.  
Сен келіп оны қазақ деп жаздың,  
дейсің оқуды қазақша жүргіз».

Халықпыз күншіл бірлігі осал,  
Білімсіз, ойсыз, тірлігі нашар.  
Ру-ру боп шуылдап жүрміз,  
Ұлт болмасақ береке қашар.

«Ойладың жаулық советке әр күн,  
Мысалдар жазып дүркін де дүркін.  
Әліппе жасап, «Тіл – құрал» қылдың,  
Зорлап кіргізіп арабтың әрпін.

Бітеді ертең дәмің мен тұзың,  
Бүгіннен бастап тірліктен безін.  
Орысқа үйлендің, себебін айтсақ,  
Жек көресің сен қазақтың қызын.

Өтірік деп айтшы осының бәрі,  
Болмайды енді қулығың дәрі.  
«Халық жауысың» бетін бояған,  
Өмір сүрмейсің сен мұнан әрі».

Осылай деп бір қанқұйлы қазақ,  
Басыма менің төндірді тозақ.  
Дедім мен оған: – Білгеніңді істе,  
Сендерге енді бола алман мазақ!

Сүрдік қой өмір сүреңсіз шақта,  
Тасталдық жанған қып-қызыл шоққа.  
Бір кезде саған аманат қылған,  
Мұрамды жеткіз келер ұрпаққа.

Елу жыл өтер немесе ғасыр,  
Айығар сонда бүгінгі тасыр.  
Тексеру болар тарихқа түгел,

Талқыға түсер жасық пен асыл.

Сенемін досым, өлгенмен өзім,  
Ұрпаққа жетіп өлмейді сезім.  
Ақиқат таңы атады анық,  
Осыған менің жетеді көзім!

(Өлең алғаш 1989-шы жылы қарашаның 8-і күні  
«Орталық Қазақстан» газетінде жарияланған)

\*\*

*Тұрғынбеков Серік,  
ақын.*

### **АХМЕТ**

Қайран Аха!  
Өзіңменен сырласайын.  
Сырласайын – мауқымды бір басайын.  
Бұлт астынан жарқ етіп шыға келген  
Құшағымды өзіндей күнге ашайын.

Алдыменен алайын мақұлдасып,  
Мақұлдасып – сонан соң ақылдасып.  
Зымырайын Заманның аңғарымен  
Шындық деген тұлпарға тақым басып.

Ахаң, Ахаң!  
Ғажайып Ахаң, Ахаң!  
Кешіре гөр атыңды атамасам.  
Өзің еккі егіннің диханы боп,  
Арам шөбін болмайды отамасам.  
Бұлақ көрдім биіктен – тау басынан  
Соған барам шөлдесем – қаталасам.

Ойсыраған орының толмаса да,  
Күтті сені қанша жыл – Ел босаға,  
Амал нешік?!...  
Дәстүрден тайды халқым,  
Аққуларды атуға болмаса да!

Әлдікімге білегің жақпады ма,

Әлдекімге ұлы ұғым жақпады ма?  
Пайғамбардың жасына жеткен шалды  
Ақ-қарасын айырмай атқаны ма?!

Қанатымды самғатып қақтырмады,  
Жан отымды лаулатып жақтырмады.  
Керек болған халқыма қазынаны  
Көзден ғайып қылды да, таптырмады!

Ескі жара ауызы шорланғанда,  
Өзер даусым шығады қорланғанда.  
Дәстүрімді құтқандар аман қалып,  
Ал, оны қорғағандар –  
Қор болған ба?!

Байлау барда –  
Бақырту матау барда.  
Қырқып-жұлып, жұлмалап отау барда,  
Қарап жүріп қор болып кетем бе деп,  
Қорықтым сенің атыңды атауға да.

Кейде өзіңмен сырласып қайран, Ахаң  
Мұңға малтып,  
Күйге елтіп,  
Ойға батам...  
Өзің берген біліммен қорғанбасам,  
Өзің берген тіліңмен сайрамасам.

Өзің айтқан дәстүрді қолданбасам,  
Өзің айтқан көп сырды толғанбасам,  
Қазақ тілі қансырап қалар ма еді,  
Озық ойлы Азамат сен болмасаң?!...

Жүрегіңе бәрін де жинағасын,  
Азабына төзесің – қиналасың.  
Білдің сен,  
Әкеге әкіреңдеп,  
Өз ұлының шешесін сыйламасын!

Жұт кетпеді айналып аймағыңнан,  
Көңілге дық орнады, ойға-күмән.  
Сүттей таза халқымды іркіт қылып.  
Алдыменен айырды қаймағынан.

Серілікті жүре алмай еркін құрып,

Сөйлетпеді сергітіп, серпілдіріп.  
Шиедей ғып шетінен шетінетті  
Мықтыларды маңдайдан шертіп жүріп.

Қайран Аха!  
Сен, сөйтіп «ah» ұрдың ба,  
Көрер танды ұйқысыз атырдың ба?!  
Борлай тозып божырап кетпесін деп,  
Ел-жұртыңды бірлікке шақырдың ба?

Түсіндің бе, болған соң дана-ғалым,  
Шарапаты тисе деп жан ағаның.  
Ауылынан әділдік табам ба деп  
Ауа көшіп – Абайды паналадың.

Қандай тағдыр кез қылған қатал кекке,  
Абыз едің тараған батаң көпке.  
Ақ тілекпен,  
Ақ теңіз ар жағынан  
Жаутаң-жаутаң қарадың Махамбетке.

Құрдас тәнті өзіңе, құрбы – кішік,  
Тіл қата алмай ішінен тұрды ұғысып.  
Сағыныштан сарғайған Торғай жері  
Жүрді ме екен көзіңнен бір-бір ұшып.

Тамырынан өртенген жердің шөбі...  
Енді қайтып келместей көрдім сені.  
Өзің сүйген халықтың көз жасы мен  
Тиді ме екен кім білсін, Елдің себі?!....  
Тілін,  
Дінін,  
Әдет-ғұрпын сүйген  
Елін-жерін,  
Жамағат-жұртын сүйген.  
Ұғымы мен ойы артық –  
Ұлы Адамды,  
Одан қалған өмірлік мұраларды  
Өлтіре алмас, ешкім де, сірә, мәңгі!!!

(Жерорта: Жыр кітабы. – Алматы:  
Жазушы, 1998.-208, Б. 99-104)

## **АХАҢА АШЫЛУ**

Халқым-ау деген қалпыңды,  
Жасырып жанға бөледім.  
Ахам-ай, ардақты атыңды,  
Атамай қалған жоқ едім.

Табындым саған әрқашан,  
Оралар-ау деп нұр – күнмен.  
Дір еттім атыңды атасам,  
Жүрекпен айтып жүрдім мен...

Қалған жүрек шайлығып,  
Шығармай жүрді, ел үнін көп.  
Қайқаңдайтынбыз қаймығып,  
Айта алмай ана тілім деп.

Шындықтың көзін оятып,  
Қаһар бар қалай батамыз.  
Нағылет айтып қоятын,  
Әділет іздеп атамыз.

Ұмытқан емес сені бір,  
Отырды елің еске алып.  
«Ахаңның әні» деп салып,  
Жырыңнан таттым балқаймақ.

Жалғады өлмес сеніммен,  
Әніңді айтып айғайлап.  
Жаныңды ұққан едім мен,  
Бүкпеймін сырды бүгін мен.

Көгіндей еттім көгалдың,  
Үніңмен мұхит біліммен.  
Тіліммен қайта оралдың,  
Шекесін шердің қашшайтын.

Шындыққа енді жүгінсем,  
Халықпен мәңгі жасайтын –  
Әліппем, ана тілім сен!  
Әліппем, ана тілім сен!

## **АЛАШТЫҢ АХМЕТІ – ҒҰЛАМАСЫ**

Кезде сол ғасыр беті жаңа ашылған,  
Бұл қазақ кемдік көрген жанашырдан.  
“Алашым, ұйқыңды аш” деп ұран салды  
Бір арыс ел бағы үшін жаратылған.

Жат пиғыл таптамасын, жасқамасын,  
Алаштың оқытсам деп жас баласын  
Қайрат қып қаруымен, қаламымен  
Қайыспай соқты тауға, тасқа басын.

Ахаң боп түн түнегін жара көктеп,  
Сөйледі «Қазақ», «Айқап», «Жаңа мектеп»:  
«Ей, болашақ, қалдырма өз көшіңнен,  
Менің момын халқымды ала кет» деп.

Көз жасы бодандықтан жиі ағатын,  
Күнді аңсап қазақ есін жыя алатын  
Кетті әке ақ патшаның тепкісінде,  
Бұл көрді қызыл қоғам қиянатын.

Ауыр сын тағдыры оған қылды несіп,  
Мұқалмас өр рухы бірге ілесіп  
Қалды алыс қайран Аққұм, ару Ақкөл,  
Мұз-қарын Ақ Теңіздің жүрді кешіп.

Осылай өтсе де Ахаң қам көңілмен,  
Күн жетті көкжиектен таң көрінген.  
Оқ тескен от жүректің бір ғұмыры  
Оралды ортамызға мәңгі өмірмен.

Бұғауын сұм заманның үзіп қашып,  
Бұл күнмен әні астасып, жыры ұштасып,  
Алаштың Ахметі – ғұламасы  
Барады ғасырлармен иықтасып.

Алаштың Ахметі (Арнау-өлең).  
Қазақстан мектебі №6, 81 б., 1998.

Баспа бетіне жарияланған өлеңдер тізбесі (хронология бойынша):

1. Мырзахметов Қ. Тойға тарту (Ахаң арнау-өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
2. Мәуленов С. Ойшыл ақын, ғибратты ғұлама // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
3. Шаяхметов А. Ағажан // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
4. Илиясов Б. Торғайға наз (Ахаң арналған өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
5. Аға туралы ән (А. Байтұрсынұлының әруағына арналған. Сөзі: А. Шаяхметов, Әні: Қ. Деріпсалдин) // Коммунизм таңы, 25 шілде 1989.
6. Мұсабаев Х. Аханның ақтық сөзі (Ахметтің 1937-ші жылы түрмеден Ф. Сатыбалдыұлына жазған хаты) // Орталық Қазақстан, 8 қараша 1989.
7. Әбенев Т. Мен едім аңсаған көптің бірі // Коммунизм таңы, 13 ақпан 1990.
8. Илиясов Б. Тілек (Ахаң арналған өлең) // Коммунизм таңы, 3 наурыз, 1990.
9. Авторы көрсетілмеген. Қаншеңгел: Ахмет Байтұрсынұлының назасы (Торғайлық Мұсабаев Хамитбектің «Аханның ақтық сөзі» атты толғауы. Бұл өлең 1989 жылы Орталық Қазақстан газетінде жарияланған) // Сұхбат №2, 16 қаңтар 1991.
10. Мырзахметов Қ. Арнау (Ахаң мен Жақаң) // Торғай таңы, 6 маусым 1991.
11. Оспанов С. Ахаң ашылу (Өлең) // Торғай таңы, 6 маусым 1991.
12. Шаяхметов А. Аға туралы ән // Торғай таңы, 6 маусым 1991.
13. Ахметұлы Ғ. Еске алу. (Ахаң мен Жақаң) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
14. Ысқақов Б. Ақсауыт (Ахаң, Жақаң арнау-өлең) // Торғай таңы, 14 маусым 1991.
15. Сатыбалдыұлы Ф. Ахмет қайтыс болды дегенде // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
16. Тұрғынбеков С. Тойлай бер, Торғай // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
17. Мұқатов Н. Ахаң туралы ой // Коммунизм таңы, 27 шілде 1991.
18. Мұсабаев Х. Файзолла Сатыбалдыұлына хат немесе Ахмет Байтұрсынұлының монологы // Тың шұғыласы №87, 20 шілде 1991.
19. Әміреев М. Бадрисафа (А. Байтұрсынұлы мен жұбайына арналған дастан) // Сыр бойы, 11-12 ақпан 1992.
20. Сәрсенбаев Ә. Ағалар рухына тағзым: Рухани көсем – пайғамбар. (Ахмет аға туралы толғаныстар) // Ана тілі, 26 қараша 1992.
21. Сәрсенбайұлы Ә. Рухани көсем – пайғамбар (Ахмет аға туралы толғаныс) // Ана тілі, 28 қаңтар 1993.
22. Шоймағамбет Ф. Түсіме Ахаң еніп жүр (Өлең) // Парасат №2, Б. 2-3, 1995.
23. Ысқақ Б. Аспанның ащы айқайы: Керек адам; Тағдыр (Ахмет пен Міржақыпқа арналған өлеңдер) // Жұлдыз №7-8, Б. 57-65, 1995.
24. Тұрғынбеков С. Атылып кеткен арыстар (Өлең) // Ана тілі, 29 ақпан 1996.
25. Әбдіраш Ж. Арыстар аманаты: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы (Өлеңдер) // Қазақ әдебиеті, 27 мамыр 1997.
26. Тұрғынбекұлы С. Арыстар назасы: Ахмет, Әлихан, Міржақып, Тұрар, Сәкен, Бейімбет, Илияс (Өлеңдер) // Ана тілі, 29 мамыр 1997.
27. Қайырбек Ш. Алаштың Ахметі (Арнау-өлең) // Қазақстан мектебі №6, 81 б., 1998.
28. Бектемірова М. Бабаға жазған жыр-хатым // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
29. Баязид Ж. Қиядан асқан қыраным // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
30. Мұқатов Н. Қайран, Ахаң // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
31. Оспанұлы С. Ахаң арнаулар // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
32. Сәрсенбайұлы Ә. Ахмет аға туралы толғаныстар (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 33 б., 1998.
33. Шаяхметов А. Ағажан (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 33 б., 1998.
34. Баязид Ж. Шағыну мен сағыну (Аханның шыққан тегі Үмбетейдің батырдың рухына. Толғау) // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
35. Әбенев С. Ахаң рухымен сырласу // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
36. Жүсіпбеков Ж. Арыс // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
37. Мешітбаев Н. Ақиқаттың ақ берені // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.

### **Алматы қаласындағы Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі**

Реформатор-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының аяулы есімі ортамызға оралғанына тура 22 жыл болды! Бұл уақыт тарихи тұлғанының төл шығармаларымен қайта табысып, ғалым ғибраттарын келешек ұрпаққа танытқан мерзім. Өткен тарихты білу – бүгінгі ұрпақтың міндеті. «Өткенсіз – бүгін, бүгінсіз – келешек жоқ» деген қағида адамзат баласының адам болып қалыптасудағы алғы шарттарының бір белгісі. Сондықтан, біз қашанда өзімізге дейін қатталған тарих жылнамаларына үңілгенде әр сала өз жағына бұра тартпай, тұтас ұлттық сипатта алып, ұлттық болмыс-бітім тұрғысынан тануға міндеттеміз.

1988-ші жылдың 4-ші қарашасы – қазақ ұлты үшін «өшкені жанып, өлгені тірілген күн» болды... Алаш арысы Ахметтің аяулы есімі ақталғандығы туралы анықтама, яғни ресми құжат Қазақ ССР Жоғарғы сотының төрағасы Т.К.Айтмұхамбетовтың қолымен 1988-ші жылдың қарашасының 21-і күні рәсімделіп, оның телқұжаты Шолпан Ахметқызының қолына тапсырылды [1]. Арада бір ай, 7-і күн өткен соң, яғни желтоқсанның 28-і күні «Социалистік Қазақстан» газетінде Қазақстан коммунистік партиясының Орталық комитетінің бюросы «М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» үш арыстың шығармашылық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссияның қорытындысын жариялайды. Сол кезден бастап ғалым мұрасының түпнұсқалары іздестіріліп, жинастыру, оларды қайта бастыру жұмыстары, тағы басқа да өзекті мәселелер қолға алынды.

Осылардың ішінде А.Байтұрсынұлының Алматы қаласында тұрған үйін табу ең үлкен міндеттердің бірі болды. Ахаң үйі табылғаннан кейін, Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» Заңына сәйкес 1992 жылғы 18 қыркүйекте қала әкімінің «Қалалық мәдениет басқармасы мен Сәулет бас басқармасының ҚР-ның Мәдениет министрлігімен келіскен Алматы қаласындағы жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің Мемлекеттік тізіміне ХХ-ғасырдың бас кезіндегі тарих және сәулет ескерткіші болып табылатын Космонавтар көшесіндегі № 60 үй-жайды қосу туралы ұсынысы қабыл алынсын» деген № 413 шешімі шықты [2]. Шындығында, Шолпан Байсалова және алғашқы ахметтанушылардың үлкен ізденісінің барысында осы «тарихи ескерткіш» деп танылған Ахаң тұрған үйді табу оңай болған жоқ.

А.Байтұрсынұлының «...Отаны өзінің өлең төсегі Ошағын» тұлға алдында өзін қарыздар санаған ұрпақтары жабыла жүріп тапқан-ды. Көп ұзамай, 1993 жылдың 9-қыркүйегінде «Қазақтың халық ағартушысы А.Байтұрсынұлының мұражай-үйін ұйымдастыру туралы» Алматы қаласының сол тұстағы әкімі З.Нұрқаділовтың №360 шешімі шығады [3]. Осы шешім негізінде Ахаң үйін қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Бұл



шараға жетекшілік еткен Ахметтің інісі Мәшеннің ұлы Самырат Кәкішев болатын. Сол жылы 18 ақпандағы №78 қала әкімінің шешімімен Космонавтар көшесіне /4450 м/ А.Байтұрсынұлы есімі берілді.

Ахандай тұлғаның ұрпағы болуды өзіне мақтаныш тұтқан, әрі жаңа ұйымдастырылған музейдің жұмыстарын жандандыру мақсатында біріміздің ағамыз, біріміздің әкеміз Самырат Мәшенұлы 1994 жылы 5 тамызда А.Байтұрсынұлы атындағы қоғамдық қор құрды [4]. Қоғамдық қор 1994 жылы 25 қарашада ҚР-ның Әділет министрлігі Алматы қалалық Әділет басқармасында тіркелді. Мәшен – Байтұрсынның кенже баласы. С.Мәшенұлы Байтұрсын немересі. Ол I және II дәрежелі Ұлы Отан Соғысы ордені, «Еңбек Қызыл Ту» (2 рет), «Құрмет белгісі» орденімен марапатталған. «Қазақ КСР-нің еңбегі сіңген құрылысшысы» деген құрметті атақтың иегері. Самырат өзі бастаған қор жұмысына үш жылдай басшылық жасады. Қор тарапынан А.Байтұрсынұлының әдеби шығармалары 50 000 таралыммен «Жан сөзімді кім түсінер?», «Жоқтау» деген атпен жарық көрді. С.Мәшенұлы «Ахаң туралы ақиқат» атты кітаптың авторы. Ол кісі 1997 жылы қайтыс болды. Қазіргі күні қор ата жұмысын насихаттау мақсатында өз жұмысын жалғастыруда. Мұражай төрт бөлме және бір жертөледен тұрады. Оның бір бөлмесі – ахметтану дәрісханасы.

1997 жылы 4 ақпанда «Қазақ мемлекеттігінің қалыптасуындағы рөліне құрмет көрсете отырып, көрнекті ағартушы-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері, Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл толуына орай» ҚР-ның Үкіметі №150 қаулы етті [5]. Осы қаулы негізінде мұражайға күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізілді. Өкініштісі, жөндеу жұмыстары толық бітпестен, 1998 жылы 12-қыркүйекте А.Байтұрсынұлы мұражай-үйі мен ғалым бюстінің тұсаукесері ресми аталып, ашылу салтанаты өтті. Салтанатты шарада мемлекет хатшысы қызметін атқарған, белгілі жазушы Әбіш Кекілбайұлы: *«1998 жылы 12 қыркүйегі – Азап сапарынан Жеңіспен оралған Ахаңның – Ахмет Байтұрсыновтың Туған Еліне, Жеріне, Отанына өзінің өлең төсегі Ошағына толықтай оралған күні. Бүгіннен бастап жаңарып жатқан Елінің, түлеп жатқан ұрпағының тек есінде, зерде-зейінінде ғана емес, қақ ортасында қақырайып жүріп, Ұлт ұстазы қызметіне қайта кіріседі. Халқына керек кезінде туып, керекті қызметіне басшы болған қайырлы ұлына тірі көзіндей болған мұражайдың іші бұдан былай құт болғай, тағылым мектебі болғай!»* деген игі лебізін жиналған бұқара алдында айтып, мұражайдың құрметті қонақтар қолтаңбасы кітабына жазып қалдырды [6].

Мерейтойға арналған науқандық той өткен соң, аяқталмаған күрделі жөндеу жұмыстары жалғасын таппай, ғалымның тағылым үйі, қаланың орталығында «ауызсусыз, сантехникасыз, жылу жүйелерінсіз» мүсәпір күй кешті. Жоғарыға жіберілген хаттар, оң шешімін таппады...

Бірақ мұражай қызметкерлері ғалымның ғибратты жолын тәуелсіз мемлекеттің салауатты ұрпақтарының жадында Қазақ тілі мен әдебиетінің, мәдениетінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлы мен оның замандастарының аяулы есімдері мен ерен еңбектерін мәңгі есте қалдыру мақсатында

«Тұлғалар тағылымына – тағзым» атты бағдарлама аясында мектеп, гимназия, колледж оқушылары, жоғары оқу орындары тәлімгерлеріне және жалпы келуші-көрсермендерге қызметін көрсете берді.

«...Жыртық үйдің де құдайы бар» деген рас екен, талай жылдар шенеуніктер тарапынан қамқорлық көрмеген, музейге 2005 жылы сол тұстағы қала әкімі И.Н.Тасмағамбетов, әкімшіліктің бір топ жауапты қызметкерлерімен келіп, жай-жапсарымен танысты. Бұрынғы әкімдер «қала бюджетінде бұл мекемеге бөлінген қаржы көзі жоқ» деп жолатпайтын. Бір ғажабы, Иманғали Нұрғалиұлы «күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізуге» өкім жасап, оған қажетті демеушілерді де тез арада іске қосты. Сол жылы ахметтанушы, әрі ғалым атындағы мұражай-үйдің директоры Райхан Сахыбекқызының жетекшілігімен «Ахмет Байтұрсынұлы мұражайы экспозициясының ғылыми тұжырымдамасы және тақырыптық-экспозициялық жоспары» қайта жасалып, музейде жаңа тіршілік басталды. Қала әкімі И.Нұрғалиұлының жүргізілген жөндеу жұмыстарын Өзінің қадағалауы көңілге зор демеу болды. Өйткені, 1998 жылғы «Күрделі жөндеу жұмысы» кезінде аяқсыз қалған: ауызсу, сантехника, жарық, жылу жүйелерін іске қостыруға қаншама шабылғанымызбен нәтиже шығара алмай, күдер үзген біздер үшін «бұл көмек» көрген түс сықылды десек, асыра айтқандық емес еді!!!

А.Байтұрсынұлы музейіне жөндеу жұмыстары жүргізіліп жатқан тұста қалалық Мәдениет департаментінің басшылары «Қазақ ұлтының қамы үшін бес рет абақтыға түсіп, екі рет жер аударылған тауқыметі таудай тұлғаның мұражайда тұтынған заты жоқ» деген сылтаумен бұл үйді тартып алудың түрлі амалдарын жасап бақты. Осылайша «қазақ халқының рухани көсемі» Ахметке өзі тұрған үйді қимайтындар табылды. Шындығында, музей-үйдің төрінен орын алған әрбір құжаттың, сирек кездесетін суреттердің көкірегі ояу саналы жанға айтары көп... Ал мұның бәрі «көшірмелер» деп көлгірсеу білмегендік. Өйткені, мұрағатта (архивте) қатталған сирек қорлардағы деректі құжаттарға жалпы халықтың қолы жете бермейтіні баршаға аян. Тіпті, қазына қорына қарайтын мәдени орталықтарда жұмыс жасайтын ғылыми қызметкерлердің де мемлекеттік кеңселерге арнайы қызметтік хат арқылы кіретінін белгілі. Сондықтан, жабық қорларда жатқан телнұсқа-құжаттардың мұражай-үйге жеткізіліп орналастырылуының да өзіндік қиыншылықтары жеткілікті. Ал осы телнұсқа-құжат, мейлі дубликат болсын – оның тарихи деректі құжат екені басы ашық нәрсе.

Рухани қазынамыз Ахаңның экспонат болып қалған мұражай-үйіне үйірілген «қара бұлтты» сейілтудің жолын іздеп шырылдағанымызда, бізден сырт айналғандардың саны қаншама болды десеңізші? Олардың ішінде бұқаралық ақпарат құралдары да бар. Ахаң үйіне араша сұраған жалғыз басылым – Ана тілі апталығы болса, теледидардан ел назарын қаратқан тек – 31-ші канал болды. Ал, зиялы қауымның ішінде абыройыма қандайда бір нұқсан келеді деп қорықпастан, сол тұста «Алатау» шипажайында тәуелсіз елдің академик-ғалымдарының күтімін жасап жатқан қала әкіміне төтеден сауал қойып, «бұл не маскара?!» деп, жедел шара қолдануды талап еткен,

нағыз ғалым Тұрсынбек ағай Кәкішев екенін біреу білсе, біреу білмейді. Қала әкімі мәселенің басын шешіп берді. Ол – Ахаң музейінің сақталатындығы, ешқандай музейлермен біріктірілмейтіні, қайта қолда жүрген Ахаң заманының заттарын жинау керектігін айтты. Ахметтей ақиық арыстың «мұрасын» түгендеу – егемен елдің еншісіндегі межелі міндет екенін, әкім өз ісімен «өзгелерге» үлгі көрсетті.

Бұл күні ғалымның шығармашылық мұрасы келешек ұрпақ тәрбиесіне қажетті өзекті тақырып деп табылып, зерттеу нысанына айналып отыр. Атап айтсақ, 1992 жылы Ө.Әбдиманов «Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-публицистикалық қызметтері», Б.Момынова ««Қазақ» газеті қоғамдық саяси лексика», 1994 жылы Т.Шаңбаев «Мысал жанрының стилі мен тілі» (А.Байтұрсынұлы 40 мысал), Н.Машқанова «А.Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы», 1995 жылы А.Қыдыршаев «А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы», 1998 жылы Қ.Сақов ««Қазақ» газетіндегі ұлттық саяси мәселелердің жазылуы», 1999 жылы Р.Үсембаева «А.Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу», 2000 жылы Б.Иманбекова «А.Байтұрсынұлының тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары», Қ.Атабаев «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918)», 2001 жылы К.Ыбырайжанов «А.Байтұрсынұлының білім жайлы педагогикалық мұралары», 2002 жылы Ж.Байтелесова «Қоғамдық сананы қалыптастырудағы А.Байтұрсынұлы публицистикасының ролі», 2003 жылы Қ.Ашекеева «А.Байтұрсынұлының философиялық көзқарастары», 2004 жылы Ш.Ерназарова «Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі», 2005 жылы Қ.Ибрайымов «А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері», 2006 жылы Р.Имаханбетова «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат құжаттары негізінде)», 2007 жылы Ұ.Еркінбаев «Ахмет Байтұрсынұлының Әдебиеттанушы ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану ғылымының контекстінде», Г.Абитова ««Ер Сайын» жырының поэтикасы», 2008 жылы Х.Айтжанов ««Қазақ» газетіндегі әдебиет мәселелері», 2009 жылы Г.Тұрғараева «А.Байтұрсынұлының қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі», 2010 жылы А.Ойсылбай «А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері» атты кандидаттық диссертациялық еңбектер қорғады.

Тәуелсіз кезеңнің ғалымдары: Ө.Айтбаев, М.Қойгелдиев, А.Ісімақова, С.Өзбекұлы, Д.Қамзабекұлы, Қ.Мәдібаева т.б. докторлық ғылыми зерттеу еңбектерінде ғалым-реформатор А.Байтұрсынұлының шығармашылығы мен қоғамдық қайраткерлігіне қатысты деректер қамтылып, арнайы қарастырған.

Бүгінгі тәуелсіз мемлекет тарапынан Ғасыр саңлағы Ахметтің ардақты есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында төмендегідей шаралар іске асырылды:

- Ұлттық Ғылым академиясы Тіл білімі институтына;
- Костанай облысы Жангелді ауданының «Южный» совхозына;
- Шымкент қаласындағы № 50 орта мектебіне;
- Қызылорда қаласының бір көшесі мен бір орта мектебіне;

- Қостанай, Арқалық, Семей қалаларының бір-бір көшелеріне, Торғай ауылының бір көшесіне;
- Космонавтар көшесіне;
- А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай мемлекеттік университетіне;
- Алматы қаласындағы 139 қазақ орта мектебіне;
- А.Байтұрсынұлы көшесінің бойында орналасқан Қабанбай батыр мен Жамбыл көшелерінің аралығындағы алаңқайға (сквер) Ахмет Байтұрсынұлының аты берілді.

Сондай-ақ, Ғалым қызмет еткен Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының ғимаратына оның бейнесі бедерленген мемориал тақта орнатылды. Ана тілі апталық газеті «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген ғалым ғибратын және тұлға бейнесімен Қазақ газетінің жалғасы ретінде қайта санатқа қосылса, 2004 жылдан «Қазақ» (1913-1918 ж.ж.) газетінің жалғасты саны шығуда (2004 ж.). Абай атындағы Қазақ педагогикалық университеті жанынан ғалым атындағы «Алаш» ғылыми-зерттеу орталығы (2008 ж.) ашылды.

Қорыта айтқанда, ғұлама ғалымның егеменді ел ұрпақтары тарапынан «Ана тілдің айбары» (1999) белгісімен, «Ғасыр саңлағы» (1999) медалімен марапатталуы тарихи тұлғаның ұрпағымен мәңгі жасайтынын паш еткендей.

Десек те, ұрпақ тәрбиесінде тағылымы мол мәдени ошақтардың қай қайсысы да – табыс әкелетін өндіріс, не өнеркәсіп емес, мұндай мекемелер қашанда мемлекеттің қамқорлығына зәру. Ол қазірге заман талабына енген тендерлік жүйе арқылы өз қызметін көрсете алмайтынын бәріміз де білеміз. Бірақ үнсізбіз, өйткені бұл сауалдың жауабы жуық арада оң шешімін таппайтыны тағы бәрімізге аян. Дегенмен, өркениетті елдер қатарына қосылғысы келген ел, ең алдымен, ұлттық байлығы мәдени мұралардың мүддесін қорғауы тиіс. Ал оның жолы біреу-ақ, ол – тарихи мұраларды халық қазынасы деп өмірлік мемлекеттік мәртебе беру. Өмірлік мемлекеттік мәртебе дегеніміз – үкімет қамқорлығында болу деген сөз.

Ұлттық рухтың ұлы тіні, ұлттың рухани көсемі А.Байтұрсынұлының мұрасы, «тірі көзіндей болған үйін» қаз-қалпында сақтап, мемлекеттік дербес қамқорлыққа алып, қаржыландыру – бүгінгі салауатты ұрпақтың парызы, сауапты ісі деп түсінеміз.

---

#### Пайдаланылған материалдар:

1. Қазақ ССР Жоғарғы соты. Анықтама. 21.11.88 ж.//А.Байтұрсынұлы мұражай қорынан.
2. ҚР Алматы қаласы әкімі.№ 413 шешімі. 18.09.92 ж.//А.Байтұрсынұлы мұражай қорынан.
3. ҚР Алматы қаласы әкімі. №360 шешімі. 09.09.93 ж. //А.Байтұрсынұлы мұражай қорынан.
4. Мемлекеттік тіркеу. № 26684-1910-ҚҚ куәлік //А.Байтұрсынұлы мұражай қорынан.
5. ҚР Үкіметі. №150 қаулы. 4.02.1997 ж. // А.Байтұрсынұлы мұражай қорынан.
6. Құрметті қонақтар қолтаңбасы//А.Байтұрсынұлы мұражай қорынан.

### **Ұлы атам Ахметтің ғибратты жолы**

Заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезов өзінің ұстазы Ахметті «Қазақ елінің рухани көсемі» деп дәріптеген. Ол көсемнің теңдессіз еңбектерін «Ахаң ашқан қазақ мектебі», «Ахаң түрлеген ана тілі», «Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран» сынды қанатты тіркестерге сыйғыза отырып, оның жасаған еңбектерін «мәңгілік ескерткішке» балаған. Шындығында, өмір өзі көрсеткендей, араға уақыт салып, Алаш ардақтысының аяулы есімі ақталды.

Қазақ ұлты үшін 1988 жылдың 4 қарашасы «өшкені жанып, өлгені тірілген күн». Яғни, әдебиет алыптары: Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлының ақ есімдері ел ортасына оралды.

Ғалым есімі ақталғаннан бері тілшілер, әдебиетшілер, тарихшылар оның ғұмырбаянын жаза бастады және әлі күнге жазылып та жүр. Өкінішке қарай, осы зерттеу-мақалаларда қазақ кемеңгерінің туған жылы, айы, күні әр қалай көрсетіліп келеді. Соңғы уақыттарда архив деректерін сөйлетіп жүрген ахметтанушы Имаханбетова Райханның мәліметтеріне сүйенсек, Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте Торғай атырабында дүниеге келген. Зерттеуші мұны ағартушы-ғалымның өз қолымен толтырған сауалнамаға (анкета) берілген жауаптары арқылы дәлелдейді. Ахметтанушы «Мұраға мұқият болсақ» атты мақаласында: *«А.Байтұрсынұлының есімі ортамызға оралғалы 15 жыл болыпты, ал оның еңбегін еміп келе өскендігімізді кеш біліп, түсініп жатырмыз. Тарих – таразы, уақыт – төреші деген рас-ау, ғұлама ғалымды зұлмат заман заһарына тұншықтырып бақты. Десе де уақыт... елеп-екшеп кімнің кім екендігін тағы да көрсетті. Өкініштісі, сол тарих беттерін парпқтауда салғырттыққа бой алдырып, атүсті қарайтын әдетке ұрындық»* деп деректердің дұрыс еленіп, сараланбағанын жазды. Ол ҚР Орталық архивінің деректі айғақтарына қоса, Темірбек Қожакеевтің «Халқымен қайта қауышқан қайран ерлер» атты мақаласын, ғылыми ортаға қайта бір талдап-тануға ұсынады. Мұнда 1922 жылдың тамыз айында Ташкент қаласында мемлекеттік қоғам қайраткерінің мерейтойы аталып өткені туралы жазылады. Сондай-ақ, ақынның «Анама хат» өлеңі де оның 1872 жылы туғанын анықтай түсетінін ахметтанушы былайша түйіндейді: *«әр тілдің айдауында жүрген қазақ баласына әліпби жасап, қазақ тілімен кітап жазған, тіліміз бен әдебиетіміздің негізін қалап, ұлт мектебінің іргетасын өрген Ахмет Байтұрсынұлы өз құжаттарын толтыру үстінде қателесуі мүмкін емес. Демек, тарихи тұлғамыздың төл туған мерзімін тура айтып, анық жазатын уақыт жетті»* деп ендігі жерде 1872 жыл 5 қыркүйек деген датаны жазуды ұсынады. Бұл 2003 жылдан жарық көре бастаған Байтұрсынұлы бестомдығының 1-томында игерілді.

А. Байтұрсынұлы – ауқатты отбасы Шошақ ұлы Байтұрсыннан тарайды. Олар төрт ағайынды: Қали, Кәкіш, Ахмет, Мәшен. Және Зиляш деген бір қыз бала болады. Қали мен Мәшеннен тараған ұрпақ Торғай өңірі және осы Алматы қаласында тұрады. Кәкіштің балалары: Аумат пен Қазихан сол сұрапыл кезеңнің құрбандары болды. Ахметтің ұрпағы болмаған, оның асырауында болған Шолпан 1994 жылы қайтыс болды. Ахметтің қолында ағайындарының балалары: Кәтез, Аумат, Қазихан және менің атам Самырат кішкене күндерінде оқып, білім алған. Шолпан мен Самырат Мәшеннің балалары.

Ахметтің әкесі және оның ағасы Ақтас, інісі Данияр патша саясатының ызғарына ұшырап, қуғын-сүргін көреді. Соған қарамастан, ол Байтұрсын баласының оқығанын, сауатты болғанын қалайды әрі өтінеді. Ахметтің анасы, менің ұлы әжем Күңші мен елде қалған інісі Ерғазы Ахметтің оқып, білім алуына шамасы келгенше көмектеседі. Осылай талапты бала 1882-1884 жылдары көзі қарақты ауыл адамдарынан хат танып, ауыл мектебінен сауатын ашады.

1886-1891 ж.ж. Торғай қаласындағы екі сыныпты орысша-қазақша училищеде, 1891-1895 ж.ж. Орынбордағы мұғалімдік мектепте оқып, білім алады. Оны бітірген соң сол жылдың маусымынан бастап мұғалім болады: Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы атырабында бала оқытады. Ол ұстаздық ете жүріп, 1901 жылдан тіл-әдебиетпен өз бетінше айналыса бастайды. Оқу құралдарын жасайды, фольклор нұсқаларын жинай бастайды. Ел ішінде болған оқиғаларға араласып, өзіндік пікір ұстанады: ол әділдік үшін күреседі. Осылай оның қызмет жолы басталады.

1992 жылы қайта жарық көрген «Тіл тағылымы» атты А. Байтұрсынұлының еңбегінде жазылған тілші-ғалым Рабиға Сыздықованың алғы сөзінде мемлекеттік қайраткердің қоғамдық қызметтері былайша өрбиді: 1910 жылы Орынбор жеріне жер аударылған Ахмет, осы қалада 1918 жылға дейін тұрады. Мұнда 1913-1917 ж.ж. «Қазақ» газетінің бас редакторы; 1918-1919 ж.ж. «Алаш» партиясының жұмысына араласады. «Алашорда» уақытша халық кеңесінің (үкіметінің) оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамына қызмет етеді.

1920-1921 ж.ж. Қазақ АССР-ының Оқу-ағарту Комиссары және КазЦИК-тің мүшесі болады. 1921-1922 ж.ж. Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың председателі қызметін атқарады. 1922-1925 ж.ж. Қазақстан Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссиясының председателі, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті председателі болды. Сонымен қатар, Советтердің бүкілресейлік 7 съезі мен 8-съезінің аралығында ВЦИК-тің мүшесі және Кирревкомның мүшесі болып қызмет атқарады.

Ол 1921-1926 ж.ж. Орынбордағы Қазақтың Халық ағарту институтында, 1926-1928 ж.ж. Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында қазақ тілі мен әдебиетінен лекция оқиды.

1928 жылдың қыркүйегінен Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. Мұнда 1929 жылдың маусымына дейін істейді.

1905 жылдан саясатқа араласқан оны 1907 жылы Қарқаралы абақтысына бір тұтқындап, 1909 жылы Семей түрмесіне қамайды. Соңыра жоғарыда айтқанымыздай Орынборға жер аударылған Ахмет халық үшін қызметін тоқтатпайды. Өкінішке қарай, ел үшін істеген еңбегіне «қара күйе» жаққан базбіреулердің кесірінен 1929 жылы қайта қуғындайды. Осылай ғалым басына қара түнек орнайды. Оны Архангельске облысына, әйелі Бадрисафа мен қызы Шолпанды Томск облысына жер аударады. Араға уақыт салып М.Горькийдің жұбайы Е.П.Пешкованың Дүниежүзілік Қызыл креске жолдаған өтініші ықпалымен, А.Байтұрсынұлы 1934 жылы айдаудан босатылады. Ол туған елінің сол кездегі астаныс Алматыға оралады. Бірақ, ешкім оған жылы қабақ танытпайды. Ешқандай жұмыс орнына қабылдамайды. Көп ұзамай 1936-1937 ж.ж зобалаңы басталып, НКВД органының жөндеттері Ахметтің соңына қайта түседі. Сол уақыттағы сұрқия саясаттың салдарынан ол репрессия құрбанына айналады. НКВД-ның мәліметіне қарағанда ол 1937 жылы 8-желтоқсанда атылады. Кейбір талдау еңбектерде 1938 жылы атылған деп жазады.

Қазақ елі үшін Ахмет Байтұрсынұлы «қазақ әліпбиінің атасы», өйткені ол, қазақ ұғымына лайықтап, араб таңбасымен қазақ дыбыстарын транскрипциялаған. Мұны күллі алаш ағайындар мысалы, қырғыз, әзербайжан сынды ұлт өкілдері үлгі-өнеге тұтып, Ахмет алфавиті жүйесін ұстанған.

Ресей ғалымдары 1970, 1974 ж.ж.-ғы филология саласындағы ғылыми зерттеулерінде А.Байтұрсынұлын «Қазақ алфавитінің реформаторы», «турколог», «ірі лингвист-ғалым» деп таныған.

А.Байтұрсынұлының өз қолымен жазылған «Өмірдерегінен» төмендегідей кітаптар жазғандығы туралы айтылады:

1. «Тіл - құрал» 1 бөлім Фонетика.
2. «Тіл - құрал» 2 бөлім Морфология.
3. «Тіл - құрал» 3 бөлім Синтаксис.
4. «Әдебиет танытқыш» әдебиеттануға кіріспе.
5. «Баяншы» әдістемелік құрал.
6. «Тіл-жұмсар» 1 бөлім.
7. «Тіл-жұмсар» 2 бөлім.
8. «Оқу құралы» балаларға арналған әліппе.
9. «Әліпби» әліппе.
10. «Сауаташқыш» ересектерге арналған әліппе.
11. «Әліппе-астар» әліппеге жетекші құрал.
12. «Қырық мысал» Крылов аудармалары.
13. «Маса» өлеңдер мен аудармалар жинағы.
14. «Оқу-құралы» Хрестоматия (Т.Шонанұлымен бірге)

Осы кітаптардың қазақ қажетіне керегі соншалық, олар бірнеше дүркін басылым көріп отырған. Мысалы «Тіл-құрал» оқулығының 3 кітабы да 6-7

реттен басылым көргенін әр жылдары шыққан даналары айғақ. Бұл кітаптардың барлығы дерлік Ұлттық кітапханамыздың Сирек қорында тізімделіп, сақталғандығы жөнінде ахметтанушылар өз зерттеулерінде жазып жүр. Және кейінгі жазылған қазақ оқулықтарының бастау көзі болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Тіпті, ғалымның есімін айтуға тыйым салынған тұстың өзінде, оның есімін атамай-ақ, ол жазған нұсқауларды негізге алып, қазақ балалары дәріс алып отырған.

Қазақ елі Ресей империясына бодан болған тұсында, оның өз үні, ресми тілі болмаған. Осы тұста қазақ оқығандары өз ұлтының тілі үшін күрескен, соның нәтижесінде «Қазақ» газеті өмірге келіп, қазақ жоғын жоқтаған. Бұл басылымның лидерлері: Әлихан Бөкейханұлы, А. Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы қазақ жұртының жарқын келешегі үшін жан аямай, сарқыла жұмыс істеді. Сол жолда теңдессіз еңбек етті. Олардың күресі жеміссіз болған жоқ, бүгінгі қазақ басылымдары – сол Қазақ газетінің жалғасы. Нақты айтсақ «Ана тілі» апталығы мен «Шалқар-2» еларалық газеті осы Қазақ газетінің мұрагерлері. Бірі ғалымның «Сөзі жоғалған жұрттың өзі жоғалады» деген, бірі «Төл жазуы бар жұрт қана тарихтан өз орнын алады» деген қағидаларын ұстанып келеді.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қоғамдық қорды менің атам Самырат 1995 жылы құрды. Ол кісі 1997 жылы қайтыс болды. Қазір бұл қоғамдық қорға әкем Серік басшылық етеді. Ал осы қорға қарасты музей-үйдің кейбір жұмыстарына Айман Қабиденқызы жетекшілік етеді. Айман – Шолпан апайдың қызы. Шолпан мен Самырат Ахметтің кенже інісі Мәшеннің балалары. Қазақтың «аға өлсе, іні мұра» деген ізетті тағылымын ұстанған бүгінгі ұрпақтың мақсаты – Ахметтей ұлы тұлғаның қазақ деген ұрпағының қамы үшін келешекке қызмет ете бермек.

Ал мен Ахметтей атаның ұрпағы екенімді мақтаныш тұтамын. Ұлы атам туралы қызықты әңгімелерді әкем Серік әрдайым айтып отырады. Ол да ата жолын ұстанып ұстаздық етіп келеді. Қазақ балаларының спорт өнерін игеруге өз үлесін қосуда.

\*\*

## **ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ БИБЛИОГРАФИЯСЫ**

### **Өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері**

Ахмет Байтұрсынұлы Торғай атырабының Сарытүбек елдімекенінде 1872 жылы 5-қыркүйекте дүниеге келген. Сауатын ауылдық мектепте алған.

1886-1891 ж.ж. Торғай екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқиды.

1891-1895 ж.ж. Орынбор Мұғалімдер мектебіне оқуға түсіп, «бастауыш училищенің оқытушысы» деген атақ берілді.

1895 жылы «Киргизская приметы и пословицы» деген мақаласы «Тургайская газета» атты басылымының 39-шы нөмірінде жарияланды.



1896-1903 ж.ж. Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектепте, екі сыныптық училищеде оқытушылық қызмет атқарды.

1897 жылы Александра Иванқызы – Бадрисафа Мұхамедсадыққызына үйленіп, отбасын құрған.

1901-1904 ж.ж. оқытушылықтан бөлек, ұлтының санасын ояту мақсатында И.Крыловтың мысалдарын аударды.

1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде қазақ оқығандарымен бас қосып, Кіндік үкіметке қазақ ұлтының тілегін білдіріп, құзырхат жазды.

1905-1908 ж.ж. Қарқаралыдағы орыс-қазақ училищесінің оқытушысы әрі меңгерушісі болып қызмет атқарды.

1908 жылы саяси көзқарасы үшін Қарқаралы абақтысына қамалып, көп отырмай босатылады. Бұл оның бірінші рет тар қапасқа қамалуы еді.

1909 жылы «Қырық мысал» жинағы басылып шығады.

1909 жылы 1-шілдеде қайта ұсталып, 1910 жылдың 21-ақпанына дейін Семей түрмесінде сотсыз, үкімсіз 7-ай отырады. Бұл Ахметтің қасақана екінші рет түрмеге қамалуы.

1910 жылы 9-наурызда Орынборға жер аударылады. Бұл күрескердің – өз өлкесінен бірінші рет жер аударылуы. Мұнда 1924 жылға дейін тұрады.

1911 жылы «Маса» өлеңдер жинағы бірінші рет, «Қырық мысал» кітабы екінші рет басылым көреді. Осы жылы «Айқап» журналында «Қазақ әм түрлі мәселелер», «Қазақтың өкпесі», «Қазақ жерін алу турасындағы низамдар, бұйрықтар», «Закон жобасының баяндамасы», «Тағы да народный сот хақында», «Жер жайынан», «Жазу тәртібі», «Кітаптар жайынан», «Бастауыш мектеп» т.б. өзекті мақалалар жариялайды.

1912 жылы Қазақ әліпбиін (төте) түрлеп, қолданысқа ұсынады. Осы жылы «Оқу құралы» қазақша әліппесінің 1-кітабы шығады. «Айқап» журналында «Қазақ жерін алу турасындағы низам», «Шәйзіман мырзаға», «Қазақ хәм төртінші Дума» мақалалары жарияланды.

1913 жылы «Оқу құралы» 2-кітабы жарық көрді. «Шора» журналында «Қазақша сөз жазушыларға», «Қазақ» газетінде «Көшпелі хәм отырықшы норма», «Шаруа жайынан», «Жер жалдау жайынан», «Земство», «Білім жарысы», «Оқу жайы» т.б. келелі мақалалары басылды.

1913-1918 ж.ж. қырғыз атанған жұртының төл атын тірілтіп, «Қазақ» газетін шығарды. Үнпарақтың ұйымдастырушысы әрі бас сарапшысы қызметін атқарды. Басылым бетінде әлеуметтік ахуалды баяндаған цензура көтермейтін мақалалар жариялағаны үшін әкімшіліктің тарапынан бірнеше мәрте (1914-15 ж.ж.), ресми есеппен үшінші рет абақтыға отырды.

1914 жылы «Оқу құралы» қазақша әліппе 1-кітабы өңделіп, қайта басылым көрді. Осы жылы «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-жылдық оқулығы жарық көрді. Аға буын өкілдері: Ғ.Қарашұлының «Аға тұлпар»; Б.Өтетілеуовтің «Жиған-терген» өлеңдер жинағын шығарды.

1915 жылы «Тіл – құрал» 2-жылдық, «Оқу құралы» 1-кітабы (2-ші рет); «Қазақ» газетінде «Жәрдем комитеті», «Бұ қалай?», «Шаруашылық өзгерісі», «Ауқатты Алаш азаматтарына!» мақалалары басылым көрді.

1916 жылы Торғай уезінде жүргізілген санақ жұмысына қатысады. Осы жылы «Оқу құралы» әліппесінің 1-кітабы сұранысқа ие болып, 3-ші рет басылым көреді. «Қазаққа ашық хат», «Алаш азаматтарына!», «Торғай әм Бірғыз халқына», «Орынбор әм 8 шілде» үндеу мақалалары жарияланды.

1916 жылы қазақ ұлтының төл әліпбиі көрші татар ұлысының сынына ұшырайды, осы тұста Ахметтің «Туған тілім» өлеңі, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы жарияланды.

1917 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақ халқына», «Бұ заманның соғысы», «Бостандық қарызы», ««Алаш» партиясы», «Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі» т.б. мақалалары жарық көрді.

1918 жылы «Тіл – құрал» 1-жылдық оқулығы Ташкенте қайта басылды. Осы жылы сәуірде Қытайдың Шәуешегіне Міржақып Дулатұлы, Райымжан Мәрсеков тағы басқалармен бірге сапарға шықты.

1918-1919 ж.ж. «Алаш» партиясының жетекшісі, «Алашорда» үкіметінің жетекшілерінің бірі әрі оқулықтар жазу жөніндегі Комиссияның құрамында қызмет етті. Осы жылы «Революция и киргизы» деген мақаласы «Жизнь национальности» атты басылымда жарияланды.

1919 жылы 24-шілдеде В.И.Лениннің қабылдауында болып, Қазақ өлкесі Әскери-революциялық комитеті кеңесінің мүшелігіне тағайындалды.

1919 жылы 27-қазанда «Алашорда» үкіметінің қайраткерлеріне кешірім жасау (амнистия) туралы Қаулы мақұлданған соң, Кеңес үкіметіне жағына өтті. Осы тұста Кеңестердің 7-Бүкілресейлік сиезіне ВЦИК (Бүкілодақтық атқару комитетінің орталығы) мүшелігіне сайланып, Қазақ ревкомының төрағасы С.Пестовскиймен бірге пролетариат көсемі Лениннің қабылдауында екінші рет болады.

1920 жылы 15-сәуірде «Известия Киргизского края» газетінде РКП (б) комитетіне мүшелікке қабылдауға жазған мәлімдемесі жарияланды.

- «Баяншы» 1-ші басылуы, «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы), 1-жылдық 2-ші басылуы, «Тіл – құрал» 2-жылдық 2-ші рет басылым көрді.

- «Тіл – құрал» 2-жылдық кітабы 3-ші рет, Сәуірде «Ұшқын» басылымында «Лениннің елу жасы», «Ұлы жиын» атты мақалалары жарық көрді.

- 17-мамырда «Кеңес үкіметінің қазақ зиялыларына сенімсіздігі туралы» хат, маусымда «Лениннің ұлттар мен отарлау мәселесі» тезисі бойынша көсемнің өзіне баянхат жазды.

1920-1921 ж.ж. Қазақ АКСР Оқу-ағарту Комиссары және Қазақ орталық атқару комитетінің (КазЦИК) мүшесі болды.

1921 жылы «Оқу құралы» әліпбиге нұсқаулық; «Оқу құралы» үлкендерге арналған 1-кітабы басылым көрді. Осы жылы 21-қазанда «Жизнь национальностей» басылымында «Ёще о голоде в Казахстане» атты өзекжарды мақаласы жарияланды.

1921-1922 ж.ж. Өлкелік Халық Комиссариаты Академиялық Орталықтың төрағасы қызметін атқарды. Осы мекеме жанынан құрылған Академиялық орталықты тұңғыш төрағасы ретінде Қазақ елінің ғылымын академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырды.

- «Оқу құралы» 1-жылдық 4-ші рет, «Оқу құралы», 2-жылдық 4-ші басылуы, «Тіл – құрал» 1, 2-жылдық 2-ші рет; «Оқу құралы» 4-ші рет басылым көрді.

- 18-мамырда «Степная правда» газетінде Халыққа білім беру 1-жалпы қазақ сиезінде сөйлеген сөзі, 14-шілдеде «Ақ жол» газетінде «Қазақты ағарту халімізден» мақаласы жарияланды. Осы жылы тамызда 50 жас мерейтойын Ташкенттік зиялылар, 1923 жылы қаңтарда Орынбор үкімет үйі арнайы атап, құрметпен салтанатты жиын өткізеді. Қыркүйектің 28-і күні «СП» газетінде «Просвещение и голод», «Қазақ күнтізбесі» басылымында «Тәні саудың – жаны сау» мақалалары жарияланды.

1922-1924 ж.ж. Қазақтың Халық ағарту институтында Қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқиды. Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Әліпби туралы баяндама жасайды.

1922-1925 ж.ж. Қазақ Халық ағарту комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссиясының төрағасы, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы лауазымымен қызмет атқарды.

1925-1928 ж.ж. Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласында тұрады, әрі ұлт жұмысының көшбасында болды.

1925 жылы «Ақжол» газетінде «Енді «қазақ» демей болмайды», 19 мамырда «Қазақстан мен Қазағыстан туралы»; «Жаңа мектеп» журналында «Баулу мектебі» т.б. өзекті мақалалары жарық көрді.

1926 жылы 26-наурызда Бакуде өткен Бүкілодақтық түркологтардың құрылтайына шақырылып, баяндама жасайды. «Жаңа мектеп» журналында «Түрікшілер құрылтайы», «Желкек»; «Еңбекші қазақ» газетінде «Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі» (12-13/X), «Латын әліппесінің керексіздігі» (19/XII) мақалалары жарияланды.

- «Әліб-бій» жаңа құрал (Қызылорда), «Сауат ашқыш». Ересектерге арналған әліппе (Орынбор, Семей), «23 жоқтау» (Мәскеу), «Әдебиет танытқыш» әдебиеттануға кіріспе (Қызылорда-Ташкент) жарық көрді.

1927 жылы «Әліб-бій» жаңа құрал Қызылорда тағы басылып шығады. «Жаңа мектеп» журналында «Түзетілген әріп», «Дыбыстарды жіктеу туралы», «Ана тілінің әдісі», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс» мақалалары, «Әліппе айтысы» жинағында «Араб әліб-бійін жақтаған баяндамасы» жарық көрді.

1926-1928 ж.ж. Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен дәріс оқиды. «Қызыл Қазақстан» журналында «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек?» мақаласы жарық көрді.

1928 жылы қыркүйекте Алматы Қазақ мемлекеттік университетіне профессор лауазымымен қызметке кіреді. 4-қарашада «Еңбекші қазақ» газеті «Қазақ университетінің ашылуы» атты құттықтау сөзін, «Емле туралы» мақаласын жариялайды. ЖОО-да 1929 жылдың маусымына дейін қызмет атқарды.

- Қызылорда баспаханасынан «Тіл – жұмсар» 1-бөлім: Практикалық грамматика бірінші рет, «Әліпби» жаңа құрал үшінші рет басылды.

1929 жылы «Тіл – жұмсар» 2-бөлім, «Практическая грамматика» атты әдістемелік оқулықтары жарық көрді. Осы жылы Қызылордада өтетін Әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына шақырылып, осы жерде қайта қамауға алынады. Бұл ғалымның төртінші рет қамалуы.

1931 жылы РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-бабының ең ауыр тармағы бойынша ату жазасына кесіледі, бірақ үкім қайта қаралып, 10 жылға бас бостандығынан айырылып, екінші рет жер аударылды.

1931-1933 ж.ж. Беломор-Каналда айдауда болады. Жыл соңында Ресейдің Кривошейн ауданына қарасты Жуково елдімекеніне тұрақтауға рұқсат алып, осында әйелімен жылға жуық тұрады. Осы жылы 28-қаңтарда жерлестері «Сарыарқа самалы» басылымында «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» өлеңдерін жариялайды.

1934 жылы «Қызыл крест» қоғамының араласуымен түрмеден босатылып, Алматыға келеді. Осы жылы «Қазақ тілі грамматикасының тарихы» атты ғылыми еңбек жазуды бастайды.

1934 жылы 16-желтоқсанда Орталық музейге кеңесшілік жұмысқа тұрады, мұнда 1936 жылдың 21-қыркүйегіне дейін істейді.

1935 жылы дәрігер Морозовтың жеке емханасында аудармашы болып жұмыс жасайды. Осы жылы 2-мамырда суретші В.Н.Хлудовтың қазақ тұрмысы туралы туындыларына «Заключение по картинам художника Хлудова» сараптама пікір жазды.

1937 жылы тамыздың 8-і күні бесінші рет тұтқындалып, осы жылы желтоқсанның 8-і күні атылады.

Қорыта айтқанда, тарихи тұлғаның басына түскен түрлі тауқыметтерге қарап, саяси қайраткердің пролетариат көсеміне арнаған мақаласындағы: *«...патша заманында жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен адамның көретін күні белгілі – абақты мен айдау»* деген жолдар өзіне қаратылып айтылғандай көрінеді. Саналы ғұмырын қазақ жұртының жұмысына жұмсаған, ұлт мүддесін ұлықтау мақсатында білімнің шыңына шыққан ақиық Ахмет, пайғамбар жасына қараған шағында тоталитарлық жүйенің құрбаны болды. Күрескер түрмеде отырып та замандастары айтқандай «тізесін үстел ғып», қаламының қарымын тартпай соңғы демі үзілгенше езілген елінің қамын жеп, ой толғаған.

Ахмет Байтұрсынұлының: *«...қасиетті тілдің түп-төркінін ақтарып, ғылым жасадым. Әдебиетті ешкім мақтаныш үшін жазбайды, ол мінезден туады, ұлтының қажетін өтейді сөйтіп... «Әдебиет тарихы» деген еңбек жазып, сол бойынша қазақ оқу-ағарту наркомында, Орынборда, Қызылордада дәріс оқып, адамзат қауымын ілгерілетер демеуші күш ғылым мен техникада жатқанын қадап айттым»* деп жазған мәлімдемесі соның айғағы.

1988 жылы төртінші қарашада Қазақ ССР Жоғарғы соттың шешімінен тархи тұлға қазақ қоғамы алдында толықтай ақталды. Арада бір ай, жиырма төрт күн өткенде, желтоқсанның жиырма сегізі күні «Социалистік Қазақстан» газетінде: «Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» комиссияның қорытындысы

жарияланды. Осы уақыттан бастап, ғұлама қақында танымдық ақпараттар мен ғылыми мақалалар сериясы үздіксіз жазыла бастады. Бұл күні мыңдаған мақала мен жүздеген зерттеулердің нысанына айналып, Ахметтің аяулы аты ғасырдан ғасырға ұрпақ жадында мәңгілікке жазылды.

*Байдебеков Қайдар, Имаханбетова Райхан.*

\*\*

## **ҒАЛЫМ МҰРАСЫНЫҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ**

### **Жарық көрген еңбектері:**

1. Қырық мысал. Крылов мысалдарының аудармалар жинағы. Санкт-Петербург, 1909.-116 б.; Қазан, 1913.-96 б., 1922.-96 б.;
2. Маса. Өлеңдер және аудармалар жинағы. Орынбор, 1911.-92 б.; Қазан, 1914.-94 б.; 1922.-95 б., Қолжазба. (Жылы көрсетілмеген);
3. Оқу құралы. Бірінші кітап: Балаларға арналған әліппе. Орынбор, 1912.-40 б.; О., 1913.-40 б.; О., 1914.-96 б.; О., 1916.-98 б.; О., 1921.-90 б.; О., 1922.-70 б.; Ташкент, 1922.-95 б.; О., 1923.-126 б.; О., 1925.-72 б.;
4. Оқу құралы. Екінші кітап: Алифбаға жалғасты. Орынбор, 1913.-54 б.; Қазан, 1913.-52 б.; О., 1923.-73 б.; О., 1924.-72 б.;
5. Оқу құралы. Усул сотие жолымен, қазақша әліпбиге байаншы. Қазан, 1913.-15 б.; Ташкент, 1921.-14 б.;
6. Оқу құралы. Бірінші кітап: Үлкендер үшін. Семей, 1921.-30 б.;
7. Тіл – құрал. Бірінші бөлім: Грамматика (Дыбыс жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-53 б.; Ташкент, 1918.-32 б.; Т., 1922.-90 б.; О., 1924.-48 б.; Қызыл-Орда, 1925.-39 б.; Семей, 1927.-38 б.; Қ-О, 1927.-39 б.;
8. Тіл – құрал. Екінші бөлім: Этимология (Сөздің жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-120 б.; Ташкент, 1920.-96.; Қазан, 1920.-104 б.; Т., 1922.-96 б.; О., 1923.-128 б.; О., 1924.-128 б.; Қызыл-Орда, 1925.-122 б.; Қ-О., 1927.-122 б.;
9. Тіл – құрал. Үшінші бөлім: Синтаксис (Сөйлем жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1923.-68 б.; О., 1924. 67 б.; Қызыл-Орда, 1925.-73 б.; Қ-О., 1926.-73 б.; Қ-О., 1927.-73 б.; Қ-О., 1928.-72 б.;
10. Байаншы. Әдістемелік құрал. Қазан, 1920.-15 б.;
11. Уголовный кодекс РСФСР. (Түпнұсқа табылмады. Баспаға 1921-ші жылы дайындалып, өндіріске жіберілгені жөнінде мәлімет бар).
12. Ер Сайын. Мәскеу, 1923.-95 б.;
13. Мәдениет тарихы. Қызыл-Орда, 1923.-беті белгісіз. (Түпнұсқа табылмады. Бұл кітаптың 1923-ші жылы басылғандығы туралы М.Әуезовтың мағлұматы бар. Және А.Байтұрсынұлының 1929-шы жылы тергеуде берген мәлімдемесінде де айтылады).
14. Әліпби. Жаңа құрал. Қызыл-Орда, 1926.-116 б.; Қ-О/Ташкент, 1927.-116 б.; Қ-О, 1928.-116 б.;
15. Әліппе – астары. Әліппеге жетекші құрал. Орынбор, 1924.-26 б.;

16. Сауат ашқыш. Ересектерге арналған әліппе. Орынбор, 1924.-114 б.; Семей, 1926.-83 б.;
17. 23 жоқтау. Мәскеу, 1926.-155 б.;
18. Әдебиет танытқыш әдебиеттануға кіріспе. Қызыл-Орда, 1926.-286 б.; Ташкент, 1926.-286 б.;
19. Оқу құралы. Хрестоматия (Т.Шонанұлымен бірге, Қызыл-Орда, 1926.-412 б., Қ-О, 1927.-412 б.;
20. Тіл – жұмсар. Бірінші бөлім: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1928.-46 б.;
21. Тіл – жұмсар. Екінші бөлімі: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1929.-90 б.;
22. Практическая грамматика. 2-ое стреотипное издание. Второе книга. – Қзыл-Орда, 1929.
23. Шаруашылық өзгерісі. /Қолжазба/. Әңгіме №4., Жылы белгісіз, беті көрсетілмеген. (Мәлімет Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхананың Сирек кітаптар қорынан алынды).

Ахмет Байтұрсынұлы «Өмірдерек» атты баянатында еңбектерінің санын 14-пен шектейді. Мұның себебі, әдебиеттанушы-ғалым өзінің жинап, өңдеп, құрастыруымен бастырған «Ер Сайын» (Ә.Бөкейханмен бірге), «23 жоқтау» жинақтарын, «Оқу құралы: қазақтан басқа түркі, ғараб, парсы сөздеріне жазылатын әріптерді үйрету үшін һәм оқуға төселу үшін тәртіп етілген» атты алифбаға жалғасты екінші кітабын, «Оқу құралы: жаңа жолмен тәртіп етілген қазақша әліп-би» үлкендер үшін бірінші кітабын көрсетпеген. Сонымен қатар, «Уголовный кодекс РСФСР», «Мәдениет тарихы» деген кітаптардың баспаға дайындалып, өндіріске кеткендігі жөнінде мұрағаттық деректер болғанымен, бұл еңбектердің қолжазбалары, негізгі түпнұсқалары табылған жоқ. Ал «Практическая грамматика. 2-ое стреотипное издание» атты оқулық 1929 жылы басылса, «Шаруашылық өзгерісі» деген туындысы қолжазба күйінде жеткен.

Шындығында, ғалымның төл туындыларының саны Өмірдерегінде көрсеткендей «14» емес, одан да көп. Әзірге белгілі болған еңбектерінің барлық саны «23» екені анықталып отыр. Осы кітаптардың әр жылдары жарық көрген сандарымен қоса есептесек, ғалымның еңбектері 1909-1929-шы жылдар аралығында, нақтырақ 20 жыл ішінде бірнеше рет басылым көргенін жоғарыдағы көрсеткіштен байқауға болады. Кітаптардың барлығы дерлік Республикалық Ұлттық кітапхананың Сирек қорлар бөлімінің есебіне тіркелген әрі сақталған. Бұл ғылыми кітаптардың сирек қорға тіркеліп, әрі сонда сақталуы да өте орынды. Өйткені, кітапхананың арнайы мамандары құнды кітаптармен қалай жұмыс жасаудың жолдарын әбден меңгерген.

«Тіл – құрал» атты үшінші кітабының үшінші басылымы Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының 1985-қор, 2-тізбе, 11-іс папкісінде тіркеліп, сонда сақтаулы. Өкініштісі, осы бір жалғыз дана осы жабық қорда тектен текке сарғайып, шаң бөгіп жатыр, себебі бұл мұрағатта көбінесе ресми құжаттар есепке алынады. Ал кітап – ресми құжат емес. Осы оқулықты экспонат ретінде Алматы қаласындағы ғалым мұражай-үйіне

немесе Ұлттық кітапхананың қорына тапсырса, үйіріне қосылып, көпшіліктің көзайымына айналатыны хақ.

**Қайраткердің жетекшілігімен басылған кітаптар:**

1. Аға тұлпар: Қаһарман аға Ғұмар Қарашұлы. Өлеңдер жинағы. (Бастырған: Байтұрсынұлы А). – Орынбор: Дин ва магишат (Өмір және дін), 1914.-76 б.
2. Өтетілеуов Б. Жиған-терген. Өлеңдер. (Бастырған: Байтұрсынұлы А). – Орынбор: Каримов, Хусаинов уә ширкәсінің матбуғасы, 1914.-60 б.
3. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сйезі. 1925. – Астана: ІС-Сервис, 2005, (Емле жөнінде сөйлеген сөзі, алфавит жөнінде жасаған байандамасы. Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; Әлібби тақырыпты Ақыметтің байандамасы. Б. 72-82).
4. Орысша-қазақша әскерлік атаулары. Қызылорда, 1926 жыл. (Қазақ білім кемесиесінің төрағасы А.Байтұрсынұлы бекіткен). – Алматы: Атамұра, 2005.-136 б.

**Мерзімді басылымдарда жарияланған материалдары:**

**-1895-**

1. Байтұрсынов А. Киргизские приметы и пословицы // «Тургайская газета» №39, 24 сентября 1895.

**-1911-**

1. Байтұрсынұлы А. Кітаптар жайынан (Қол қойған: Маса) // «Айқап» №1, Б. 12-13, 1911.
2. Байтұрсынұлы А. Қазақтың өкпесі // «Айқап» №2, Б. 12-14, 1911.
3. Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі // «Айқап» № 4, Б. 84-86, 1911.
4. Байтұрсынұлы А. Тағы да жер жайынан // «Айқап» №4, Б. 1-4, 1911.
5. Байтұрсынұлы А. Аз уақытта көп білу жолының басы (Қол қ.: А.Б.Б.) // «Айқап» №4, Б. 82-83, 1911.
6. Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі (Жалғасы, басы №4) // «Айқап» № 5, Б. 104-107.
7. Байтұрсынұлы А. Тағы да народный сот хақында // «Айқап» №6, Б. 6-10, 1911.
8. Байтұрсынұлы А. Бастауыш мектеп // «Айқап» №6, 1911.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақ әм түрлі мәселелер // «Айқап», 1911.
10. Байтұрсынұлы А. Закон жобасының баяндамасы // «Айқап», 1911.
11. Байтұрсынұлы А. Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар, бұйрықтар // «Айқап» №9, Б. 9-13, 1911.

**-1912-**

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ жерін алу турасындағы низам (Жалғасы, басы №9) // «Айқап» №10, Б. 14-16, 1912.

2. Байтұрсынұлы А. Шәйзіман мырзаға (Ш.Жияшевтің 1912-ші жылы №6-7-ғы «Бірге қозғалайық» мақаласына жауабы) // «Айқап» № 9, Б. 212-214, 1912.
3. Байтұрсынұлы А. Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен санда) // «Айқап» №10, Б. 229-233, 1912.
4. Байтұрсынұлы А. Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен сандарда) // «Айқап» №11, Б. 251-254, 1912.
5. Байтұрсынұлы А. Қазақ һәм төртінші Дума // «Айқап» №12, Б. 259-262, 1912.

### -1913-

1. Байтұрсынұлы А. Құрметті оқушылар! // «Қазақ» №1, 2 ақпан 1913.
2. Байтұрсынұлы А. Жақын арада басылып шыққан кітаптар әм шығатын кітаптар // «Қазақ» №1, 3, 1913.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақтың тарихы (Қол қ.: Түрік баласы) // «Қазақ» №4, 10 ақпан 1913.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақша сөз жазушыларға // «Шора» №4, Б. 110-113, 1913.
5. Байтұрсынұлы А. Бес мың десетина жер // «Қазақ» №6, 1913.
6. Байтұрсынұлы А. Бас қосу турасында // «Қазақ» № 8, 1913.
7. Байтұрсынұлы А. Тағы да народный сот хақында // «Қазақ» №8-9, 1913.
8. Байтұрсынұлы А. Оқу жайы // «Қазақ» №11, 21 сәуір, 1913.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақша оқу жайынан // «Қазақ» №14, 16 мамыр 1913.
10. Байтұрсынұлы А. Орыс «мейірманшылығы» // «Қазақ», 1913.
11. Байтұрсынұлы А. Білім жарысы // «Қазақ» №16, 31 мамыр 1913.
12. Байтұрсынұлы А. Білім жарысы хақында // «Қазақ», 1913.
13. Байтұрсынұлы А. Бас қосу турасында // «Қазақ» №18, 16 маусым 1913.
14. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал (Аударма өлең туралы) // «Қазақ» №18, 19 маусым 1913.
15. Байтұрсынұлы А. Көшпелі һәм отырықшы норма // «Қазақ» №20, 29 маусым 1913.
16. Байтұрсынұлы А. Шаруа жайынан // «Қазақ» №24, 31 шілде 1913.
17. Байтұрсынұлы А. Земство // «Қазақ» №25, 8 тамыз 1913.
18. Байтұрсынұлы А. Орысша оқушылар // «Қазақ» № 26, 15 тамыз 1913.
19. Байтұрсынұлы А. Қазақ жерін алу турасындағы низам // «Қазақ» №29-30, 1913.
20. Байтұрсынұлы А. Мұсылмандар үшін Петерборда болатын кеңес жиылысы // «Айқап», 1914.
21. Байтұрсынұлы А. Ауру жайынан. // «Қазақ» №27, 25 тамыз 1913.
22. Байтұрсынұлы А. Оқыту жайынан // «Қазақ» №29, 7 қыркүйек 1913.



23. Байтұрсынұлы А. Қазақ жерін алу тураасындағы низам // «Қазақ» №29, 30. 1913.
24. Байтұрсынұлы А. Жауап хат (Қол қ.: Ахмет) (Сейдалин Жиһаншаның сиез туралы мақаласына жауап) // «Қазақ» №30, 14 қыркүйек 1913.
25. Байтұрсынұлы А. Жауап хат (Қол қ.: Ахмет) // «Қазақ» №31, (Жалғасы, басы өткен санда), 21 қыркүйек 1913.
26. Байтұрсынұлы А. Уақ қарыз // «Қазақ» №32, қазан 1913.
27. Байтұрсынұлы А. Егін егу (Қол қ.: А.) // «Қазақ» №33, 9 қазан 1913.
28. Байтұрсынұлы А. Жер жалдау жайынан // «Қазақ» №34, 1913.
29. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №34, 16 қазан 1913.
30. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №35, (Жалғасы, басы №34-те), 24 қазан 1913.
31. Байтұрсынұлы А. Бас қосуға рұқсат берілмеді // «Қазақ» №35, 24 қазан 1913.
32. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №36, (Соңы, басы өткен сандарда), 31 қазан 1913.
33. Байтұрсынұлы А. Орынбор әм 31 октәбір // «Қазақ» №36, 31 қазан 1913.
34. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №39, 23 қараша 1913.
35. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №40, (Жалғасы, басы өткен санда), 30 қараша 1913.
36. Байтұрсынұлы А. Алаш азаматтарына (М.Дулатұлымен бірге) // «Қазақ» №42, 15 желтоқсан 1913.
37. Байтұрсынұлы А. Бас қосу турасынан // «Қазақ» №42, 15 желтоқсан 1913.
38. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №43, (Соңы, басы өткен сандарда), 22 желтоқсан 1913.

#### -1914-

1. Байтұрсынұлы А. Мұсылмандар үшін Петерборда болатын кеңес жиылысы (Қол қ.: А.Б.) // «Айқап» №7, Б. 112-114, 1914.
2. Байтұрсынұлы А. Жаңа кітаптар («Оқу құралы» кітабының 2-рет басылуы туралы) // «Айқап» №9, Б. 153-154, 1914.
3. Байтұрсынұлы А. Ғұлама // «Қазақ», 20 қаңтар 1914.
4. Байтұрсынұлы А. Роман не нәрсе? // «Қазақ» №48, 31 қаңтар 1914.
5. Байтұрсынұлы А. «Андаспаған мәселе» турасында (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №48, 31 қаңтар 1914.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ оқырмандарына арнау сөз // «Қазақ» №49, 2 ақпан 1914.
7. Байтұрсынұлы А. Қазақ әм түрлі мәселелер // «Қазақ» №49, 2 ақпан 1914.

8. Байтұрсынұлы А. Губернатор өзгертілуі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №50, 14 ақпан 1914.
9. Байтұрсынұлы А. «Маса» (Жинақтың екінші рет басылуы) // «Қазақ» №50, 14 ақпан 1914.
10. Байтұрсынұлы А. Досмайыл қажыға ашық хат (М.Дулатовпен бірге) // «Қазақ» №52, 28 ақпан 1914.
11. Байтұрсынұлы А. Наурыз құтты болсын! // «Қазақ» №53, 9 наурыз 1914.
12. Байтұрсынұлы А. Қазақ һәм түрлі мәселелер // «Қазақ» №59, 23 сәуір 1914.
13. Байтұрсынұлы А. Бастауыш мектеп // «Қазақ» № 61, 9 мамыр 1914.
14. Байтұрсынұлы А. Мектеп керектері // «Қазақ» №62, 17 мамыр 1914.
15. Байтұрсынұлы А. Ән, өлең һәм оның құралы // «Қазақ» №67, 23 маусым 1914.
16. Байтұрсынұлы А. Соғысушы патшалар (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №72, 31 шілде 1914.
17. Байтұрсынұлы А. Бұ заманның соғысы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №73, 8 тамыз 1914.
18. Байтұрсынұлы А. Алашқа (Қол қ.: Ахмет, Міржақып, Қыр баласы) // «Қазақ» №78, 16 қыркүйек 1914.
19. Байтұрсынұлы А. Закон жобасының байандамасы (Жалғасты материал) // «Қазақ» № 79-80, 1914.
20. Байтұрсынұлы А. «Тіл – құрал» (Оқулық туралы) // «Қазақ» №87, 1914.

#### -1915-

1. Байтұрсынұлы А. Б.Л.Бурцев // «Қазақ», 1915.
2. Байтұрсынұлы А. Бұ қалай? // «Қазақ» № 91, 13 қаңтар 1915.
3. Байтұрсынұлы А. Құрметті оқушыларымыз! // «Қазақ» №93, 4 қаңтар 1915.
4. Байтұрсынұлы А. «ов» туралы // «Қазақ» №102, 8 ақпан 1915.
5. Байтұрсынұлы А. Жәрдем комитеті // «Қазақ» №107, 25 ақпан 1915.
6. Байтұрсынұлы А. Жәрдем комитеті (Жалғасы, басы өткен санда) // «Қазақ» №108, 28 ақпан 1915.
7. Байтұрсынұлы А. Газетімізге штраф // «Қазақ» №115, 31 наурыз 1915.
8. Байтұрсынұлы А. Ержан Айманұлы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №129, 23 мамыр 1915.
9. Байтұрсынұлы А. Екі қажы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №139, 30 маусым 1915.
10. Байтұрсынұлы А. Шаруалық өзгерісі (Жалғасты материал) // «Қазақ» №145-148, 158, 161, 163, 1915.
11. Байтұрсынұлы А. Ауқатты Алаш азаматтарына! // «Қазақ» №151, 30 қыркүйек 1915.
12. Байтұрсынұлы А. Дағдарыс (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №161, 16 желтоқсан 1915.

13. Байтұрсынұлы А. Қойан (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №163, 31 желтоқсан 1915.

**-1916-**

1. Байтұрсынұлы А. Туған тілім (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.
2. Байтұрсынұлы А. Шекіспей бекіспейді // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.
3. Байтұрсынұлы А. Тағы не істеуге? Петроград хат // «Қазақ» №173, 16 наурыз 1916.
4. Байтұрсынұлы А. Қазаққа ашық хат (Мал есебі туралы) (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №174, 23 наурыз 1916.
5. Байтұрсынұлы А. Орынбор әм 8-июіл (Тыл жұмысына алу мәселесі) // «Қазақ» №188, 8 шілде 1916.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ жұртына (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
7. Байтұрсынұлы А. Алаш азаматтарына! Мұсылман фракциясына Петроград хаты. (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
8. Байтұрсынұлы А. Сібір депутаттарының мәжілісінде // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
9. Байтұрсынұлы А. Орынбор һәм 31 октәбір // «Қазақ» №203, 31 қазан 1916.
10. Байтұрсынұлы А. Торғай әм Ырғыз халқына (Міржақып, Сейітқазым, Мұхамедиярлармен бірге) // «Қазақ» №207, 1916.

**-1917-**

1. А. Тәні саудың – жаны сау // Қазақ күнтізбесі, Орынбор Байтұрсынұлы А. Орынбор, 2-ші пеуірәл // «Қазақ» № ..., 9 ақпан 1917.
2. Байтұрсынұлы А. Бостандық қарызы (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №227, 26 сәуір 1917.
3. Байтұрсынұлы А. Күтілмеген көсемдік // «Қазақ» №232, 3 маусым 1917.
4. Байтұрсынұлы А. Алаш азаматтарына (М. Дулатұлымен бірге) // «Қазақ» №233, 11 маусым 1917.
5. Байтұрсынұлы А. Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі (Ахмет, Әлихан, Міржақып, Кәдірбаев Сейдәзім, Омаров Елдес, Әлімбеков Имам, Бегіметов Нысанәлі) // «Қазақ» №233, 11 маусым 1917.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ халқына // «Қазақ» №234, 24 маусым 1917.
7. Байтұрсынұлы А. Бү заманның соғысы // «Қазақ», 1917.
8. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №244, 5 қазан 1917.
9. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №250, 14 қараша 1917.
10. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясының проғрамасының жобасы // «Қазақ» №251, 21 қараша 1917.

11. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №253, 2 желтоқсан 1917.

**-1919-**

1. Байтұрсынұлы А. Революция и киргизы // «Жизнь национальностей» №29, 3 августа 1919.

**-1920-**

1. Байтұрсынұлы А. Заявление о вступлении в члены РКП (б) // Известия Киргизского края, 15 апреля 1920.
2. Байтұрсынұлы А. Лениннің елу жасы // «Ұшқын» №22, сәуір 1920.
3. Байтұрсынұлы А. Ұлы жиын // «Ұшқын» №78, 11 қазан 1920.

**-1921-**

1. Байтұрсынұлы А. Ёще о голоде в Киргизии (Казахстан) // «Жизнь национальностей», 25 октября 1921.

**-1922-**

1. Байтұрсынұлы А. Речь (Зам. наркомпроса КССР на I Всекиргизский съезде работников народного образования 18 мая 1922 года) // «Степная правда», 21 мая 1922.
2. Байтұрсынұлы А. Қалам қайраткерлері жайынан // «Еңбекші қазақ» №29, 8 шілде 1922.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақты ағарту халімізден // «Ақжол», 14 шілде 1922.
4. Байтұрсынұлы А. Выступление к открытию «Дома печати» в Оренбурге 24 сентября 1922 года // «Степная правда», 26 сентября 1922.
5. Байтұрсынұлы А. Просвещение и голод // «Степная правда», 28 сентября 1922.
6. Байтұрсынұлы 1922.

**-1923-**

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.
2. Байтұрсынұлы А. Алты миллион қазаққа алты ат // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақша жазу туралы жаңа ережелер (Е.Омаровпен бірге) // «Еңбекші қазақ», 19 ақпан – 22 наурыз 1923.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақша жазу тақырыпты жаңа жазу ережелері (Е.Омаровпен бірге) // «Қазақ тілі», 22 наурыз 1923.

**-1925-**

1. Байтұрсынұлы А. «Жаңа мектепті» шығару керек болды // «Жаңа мектеп» №1, Б. 3-6, 1925.
2. Байтұрсынұлы А. Баулу мектебі // «Жаңа мектеп» №1, Б. 22-27, 1925.

3. Байтұрсынұлы А. Енді «қазақ» демей болмайды // «Ақжол», 17 сәуір 1925.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақстан мен Қазағыстан туралы // «Еңбекші қазақ», 19 мамыр 1925.
5. Байтұрсынұлы А. Қара-Өзек ауданында «Жетілік» базар болса екен (Қол қ.: «А.Б.») // «Еңбекші қазақ» №364, 7 қыркүйек 1925.
6. Байтұрсынұлы А. Жоқшыға дерек // «Еңбекші Қазақ», 14 желтоқсан 1925.
7. Байтұрсынұлы А. 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде емле жөнінде сөйлеген сөзі // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; 71-72.
8. Байтұрсынұлы А. 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде алфавит жөнінде жасаған байандамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65.
9. Байтұрсынұлы А. Әліб-бій тақырыпты байандамасы: жобасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65; 71-73.

#### -1926-

1. Байтұрсынұлы А. Латын әліппесінің керексіздігі // «Еңбекші қазақ», 19 желтоқсан 1926.
2. Байтұрсынұлы А. Латын әліппесін алу туралы // «Еңбекші қазақ», 30 желтоқсан 1926.
3. Байтұрсынұлы А. Түрікшілер құрылтайы // «Жаңа мектеп» № 7-8, Б. 43-50, 1926.
4. Байтұрсынұлы А. Желкек // «Жаңа мектеп» № 7-8, 1926.
5. Байтұрсынов А. Тезисы о терминологии на тюркских языках // Бюллетень организационной комиссии по созыву I-го Всесоюзного тюркологического съезда №2, С. 20-22. – Баку, 1926.
6. Байтұрсынов А. Выступления в прениях: Об орфографии // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 167-168; 286-289, 26 марта 1926.
7. Байтұрсынов А. Доклад о принципах казахской терминологии // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 203-208, 26 марта 1926.
8. Байтұрсынов А. Заключительное слово как докладчика // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 395-396, 26 марта 1926.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі // «Еңбекші Қазақ» №225-226, 12-13 қазан 1926.

#### -1927-

1. Байтұрсынұлы А. Араб әліб-бйін жақтаған байандамасы [А.Байтұрсынұлы] // Әліппе айтысы. Б. 16-29., – Қызылорда, 1927.
2. Байтұрсынұлы А. Түзетілген әріп // «Жаңа мектеп» №1, Б. 32-36, 1927
3. Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы // «Жаңа мектеп» № 5, Б. 65-70, 1927.
4. Байтұрсынұлы А. Ана тілінің әдісі // «Жаңа мектеп» № 9, Б. 23-31, 1927.
5. Байтұрсынұлы А. Жалқылау (айырыңқы) әдіс // «Жаңа мектеп» № 11-12, Б. 45-49, 1927.
6. Байтұрсынұлы А. Ел мектебі // 29 желтоқсан 1927.

#### -1928-

1. Байтұрсынұлы А. Жалқылаулы-жалпылау әдісі // «Жаңа мектеп» № 1, Б. 31-37, 1928.
2. Байтұрсынұлы А. Қай әдіс жақсы // «Жаңа мектеп» № 4, Б. 3-11, 1928.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек? // «Қызыл Қазақстан» №4, Б. 3-11, 1928.
4. Байтұрсынұлы А. Сәбитке жауап // «Еңбекші қазақ» №21, 26 қаңтар 1928.
5. Байтұрсынұлы А. Тағы да жат сөздерді қолдану туралы // «Еңбекші қазақ» №109, 17 мамыр 1928.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ университетінің ашылуы (А.Байтұрсынұлының құттықтау сөзі) // «Еңбекші қазақ» №225, 4 қараша 1928.

#### -1929-

1. Байтұрсынұлы А. Емле туралы // «Еңбекші қазақ», 27 наурыз 1929.
2. Байтұрсынұлы А. «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» // «Сарыарқа самалы», 28 қаңтар 1933.

\*\*

#### **1989-2009-шы жылдары қайта басылған туындылары:**

1. Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1989.-320 б.;
2. Боздағым. (Қазақтың жоқтау жырлары). – Алматы: Жазушы, 1990.-304 б.;
3. Байтұрсынов А. Ақ жол (Өлеңдер, тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу). – Алматы: Жалын, 1991.- 464 б.;
4. Байтұрсынов А. Оқу құралы. Қазақша алифба. – Бишкек: Периодика, 1991.-97 б.;
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б.;
6. Байтұрсынұлы А. Жоқтау (Құраст.: А.Байтұрсынов атындағы қоғамдық қор). – Алматы: Қазақстан, 1993.-96 б.;

7. Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер?: Маса. Өлеңдер; Қырық мысал. Аудармалар. (Құраст.: А.Байтұрсынов атынд. ҚК). – Алматы: Қазақстан, 1993.-112 б.;
8. Байтұрсынұлы А. Жаңа низам. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-128 б.;
9. Байтұрсынұлы А., Әліб-бій. Жаңа құрал. – Алматы: Рауан, 1998.-120 б.;
- 10.«Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.-560 б.;
- 11.Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы: Жібек жолы, 2002.-208 б.;
- 12.Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003.-208 б.;
- 13.Байтұрсынов А. Әдебиет. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2003.-224 б.;
- 14.Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-т., (Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер). – Алматы: Алаш, 2003.-408 б.;
- 15.Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-т., (Оқу құралы, хрестоматия. Т.Шонановпен бірге). – Алматы: Алаш, 2004.-480 б.;
- 16.Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-т., (Тіл – құралы: Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005.-352 б.;
- 17.Байтұрсынұлы А. Маса: Өлеңдер мен көсемсөздер. «Алтын қор» кітапханасы. – Алматы: Раритет, 2005.-208 б.;
- 18.Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т., (Әліппелер мен мақалалар жинағы). – Алматы: Алаш, 2006.-320 б.;
- 19.Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-т., (Ер Сайын, 23 жоқтау, мақалалар). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б.;
- 20.Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – ҚХР, Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2006.-272 б.;
- 21.Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы: Сардар, 2009.-348 б.

## **ҒАЛЫМ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕР**

### **Шығармашылық мұрасынан қорғалған кандидаттық диссертациялар:**

1. 1992 жылы – Ө.Ә.Әбдиманов «Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтұрсынова» («Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-публицистикалық қызметтері»). Орыс тілінде;
2. 1992 жылы – Б.Қ.Момынова «Қазақ» газетіндегі қоғамдық саяси лексика»;
3. 1994 жылы – Т.Қ.Шаңбаев «Мысал жанрының стилі мен тілі» (Ахмет Байтұрсынұлы 40 мысал);
4. 1994 жылы – Н.Т.Машқанова «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы»;
5. 1995 жылы – А.С.Қыдыршаев «Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы»;
6. 1998 жылы – Қ.Ө.Сақов ««Қазақ» газетіндегі ұлттық саяси

- мәселелердің жазылуы»;
7. 1999 жылы – Р.С.Үсембаева «Ахмет Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу»;
  8. 1999 жылы – К.М.Ілиясова «1917-1979 ж.ж. Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдері және олардың орындалуы (1917-1918)» тарихи талдау;
  9. 2000 жылы – Б.И.Иманбекова «Ахмет Байтұрсыновтың тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары»;
  - 10.2000 жылы – Қ.Атабаев «Қазақ баспасөзі қазақ тарихының дерек көзі (1870-1918)»;
  - 11.2001 жылы – К.Т.Ыбырайжанов «Ахмет Байтұрсыновтың білім жайлы педагогикалық мұралары»;
  - 12.2002 жылы – Ж.Т.Байтелесова «Роль публицистики Ахмета Байтұрсынова в формировании общественного сознания» – «Қоғамдық сананы қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлы публицистикасының ролі» орыс тілінде;
  - 13.2003 жылы – Қ.Н.Ашекеева «Ахмет Байтұрсыновтың философиялық көзқарастары»;
  - 14.2004 жылы – Г.Ш.Ерназарова «Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі»;
  - 15.2005 жылы – Қ.Ш.Ибрайымов «Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері»;
  - 16.2006 жылы – Р.С.Имаханбетова «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде)»;
  - 17.2007 жылы – Г.О.Абитова ««Ер Сайын» жырының поэтикасы»;
  - 18.2007 жылы – Ұ.О.Еркінбаев «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану контекстінде»;
  - 19.2008 жылы – Х.Айтжанов ««Қазақ» газетіндегі әдебиет мәселелері»;
  - 20.2009 жылы – Г.М.Тұрғараева «Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1872 – 1937 ж.ж.)»;
  - 21.2010 жылы – А.Т.Ойсылбай «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері».

### **Шығармашылық мұрасы, қоғамдық қайраткерлігі туралы қорғалған кандидаттық диссертациялар:**

1. 1992 жылы – Ш.Мәжітаева «ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы қазақ тілінің әлеуметтік және лингвистикалық сипаттамасы (мерзімді баспасөз материалдарының негізінде)»;
2. 1993 жылы – Ж.Смағұлов «Қазақтың әдеби мұрасын игеру мәселелері (20-30-шы жылдар)»;
3. 1993 жылы – Ф.К.Қайырханова «Қазақстанда мәдени ағарту мекемелері жүйесінің қалыптасуы және дамуы (1920-1932 ж.ж.)»;
4. 1995 жылы – С.Ж.Сапанов «Қазақстандағы саяси сананың қалыптасуы»



- мен даму мәселелері»;
5. 1995 жылы – К.А.Ахметова «Көркем шығармадағы тарихи шындық (С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» негізінде»);
  6. 1996 жылы – Г.К.Жұмашева ««Жаңа мектеп» журналының тіліндегі терминдер»;
  7. 1998 жылы – Т.Қ.Әуелғазина «XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі»;
  8. 1998 жылы – М.А.Басшыбаева «Қазақстан Республикасының білім беру саясатының қалыптасуы»;
  9. 1998 жылы – С.Б.Қоянбаева «Қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелері теориясының қалыптасуы (XX ғасырдың бірінші жартысы)»;
  - 10.1998 жылы – Л.Р.Нұрғалиева «1917-1937 жылдардағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу»;
  - 11.1999 жылы – Ә.К.Оңалбекова «Қазақ ағартушыларының ұлттық сана сезімді қалыптастырудағы орны мен рөлі»;
  - 12.1999 жылы – Н.Асқаров ««Айқап» журналындағы саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени мәселелердің көрінісі»;
  - 13.2000 жылы – А.С.Мұсағалиева «Халық ағарту комиссариаты қорының құжаттары: республика зиялыларының қызметі мен көзқарасы жөніндегі дерек көзі (1920-1936 ж.ж.)»;
  - 14.2000 жылы – Ш.К.Тухманова «XX ғасыр басында қазақтың ұлттық саяси элитасының қалыптасуы»;
  - 15.2001 жылы – С.Ш.Мұсатаева «Қазақстан Республикасының жалпыұлттық идеяны қалыптастырудағы мемлекеттің саясаты»;
  - 16.2002 жылы – Б.С.Байменова «Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы»;
  - 17.2002 жылы – Б.О.Қойшыбаев «Орталық Азия Кеңес Республикасыларының ұлттық-территориялық жіктелуі және қазақ саяси басшылығының ұлттық мемлекеттік түрін орнықтыру жолындағы ізденістері мен қызметі (1924-1926 ж.ж.)»;
  - 18.2002 жылы – Ш.Т.Омарбеков «XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында саяси қуғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарасы»;
  - 19.2002 жылы – Л.М.Хасанаева «Қазақ мемлекеттігін жаңғырту үшін күрес: түрлі көзқарастар мен саяси қозғалыстар тарихынан (1920-1936 ж.ж.)»;
  - 20.2002 жылы – А.С.Ысқақ «Кеңестік қоғамдағы республикалық басқару органдарының қалыптасуы мен қызметінің тарихы (1920-1936 ж.ж.)»;
  - 21.2003 жылы – Қ.Ә.Айсұлтанова «Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері»;
  - 22.2003 жылы – А.Т.Қоңырова «Қазақ тіл филологиялық терминдердің дамуы мен қалыптасу тарихы»;
  - 23.2004 жылы – Ж.Құрмамбаева «Қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиет стилінің қалыптасуы (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы)»;
  - 24.2006 жылы – М.С.Салқынбаев «XX ғасырдағы қазақ-араб әдеби

байланыстары» (А.Байтұрсынұлы мысалдарындағы араби сарындар);  
25.2009 жылы – М.А.Көпбосынов «И.А.Крылов мысалдарының аударылу тарихы».

### **Шығармашылық мұрасы, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігі туралы қорғалған докторлық диссертациялар:**

1. Айтбаев Ө. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1991.-350 б.;
2. Қойгелдиев М. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі. – Алматы, 1994.-547 б.;
3. Ысқақұлы Д. Қазақ әдеби сынының ғылыми негіздері. – Алматы, 1994.-531 б.;
4. Ильясова А. Проблемы развития педагогической теории Казахстана. Автореферат. – Алматы, 1997.-40 с.;
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі. Автореферат. – Алматы, 1998.
6. Ісімақова А. ХХ ғасыр басындағы қазақ көркем прозасының поэтикасы (тақырыбы, жанры, стилі) – Поэтика казахской художественной прозы начала ХХ века (тематика, жанр, стиль). Автореферат. – Алматы, 1998.
7. Абрарұлы М. Жақып Ақбаев және Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарасының эволюциясы. – Алматы, 1998.-299 б.;
8. Момынова Б. Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы. Автореферат. – Алматы, 1999.-44 б.;
9. Өзбекұлы С. ХҮІІ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың бас кезінде Қазақстандағы саяси-құқықтық ой-пікірдің тарихы және қайраткерлері. Автореферат. – Алматы, 1998.-52 б.
10. Озғанбаев Ө. Ресейдегі Дума саясаты және ХХ ғасыр басындағы Қазақстан: нақтылы тарихи талдау (1905-1917). – Алматы, 1998.-388 б.;
11. Мәжітаева Ш. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 2000.-247 б.;
12. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының дамуы және қалыптасу жолдары. Автореферат. – Алматы, 2001.-50 б.;
13. Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. – Алматы, 2002.-291 б.;
14. Қадыр Ө. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақ мәдениеті (мәдени революциялық концепциясы, идеологиясы жүзеге асырылуы). – Алматы, 2002.-313 б.;
15. Қамзабекұлы Д. Әдеби-тарихи процесс: ағымдар, концепциялар (ағартушылық кезең). – Алматы, 2002.-365 б.;
16. Қуандық Е. Қазақстандағы «Кіші октябрь» бағыты: бастауы, барысы және салдары. (тарихи саяси талдау). Тарих ғылымд. докт. дисс. – Алматы, 2002.-269 б.;
17. Ахметов Қ. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті. Тарих ғылымд. докт. дисс. – Алматы, 2004.-313 б.;

- 18.Әбдиманов Ө. Ұлт-азаттық идеяның XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік мәні мен жаңашылдық сипаты. Автореферат. – Алматы, 2007.-45 б.;
- 19.Күмісбекова Д. Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Кеңестік тоталитарлық мемлекеттік жүйенің қалыптасуы жолдарындағы қызметі (1920-1938 ж.ж.). – Алматы, 2007.-155 б.;
- 20.Уәлиұлы Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007.-330 б.

## Өмірі мен еңбектері туралы материалдар (Хронология бойынша)

### -1905-

1. Петиция казахов Каркаралинского уезда Семипалатинской области // Сын Отечества. 4 октябрь 1905.

### -1909-

1. Киргизский народный поэт в тюрьме // «Современное слово» №682, 19 ноябрь 1909. Газет қиындыларының бюросы. ҚР ОММ, 64-1-5832, 60-61-п/п.
2. Киргизский народный поэт в тюрьме // Русские ведомости №267, 1909.
3. Киргизский народный поэт в тюрьме // Волянь №322, 1909.
4. Бекметов М. Киргизский поэт // «Оренбургский край» №374, 6 декабрь 1909.

### -1912-

1. Жиашев Ж. Бірге қозғалайық // Айқап №6, Б. 138-140; №7, Б. 157-160, 1912.
2. Алашұлы Азамат (Дулатұлы М). Жазу тәртібі (А.Байтұрсынұлының емлесі туралы) // Айқап №8, 1912.
3. Авторсыз. Жаңа кітап // Айқап №8, 1912.

### -1913-

1. Сералин М. Шаһар Троитск, 15 ғинуар 1913 жыл. // Айқап №1, 1-4, 1913.
2. Жақын арада басылып шыққан кітаптар һәм шығатын кітаптар. «Оқу құралы» // Қазақ №1, 2 ақпан 1913.
3. Ғабдылрахман Ғ. Орынборда шығатын «Қазақ» туралы // Айқап №2, Б. 41-43, 1913.
4. Торайғырұлы С. Міне, алақай! («Қазақ» газетіне құттықтау-өлең) // Қазақ №4, 1 наурыз 1913.
5. Ішкі хабарлар. «Қазақ» газеті редакторы туралы // Айқап №3, 68 б.

### -1914-

1. Авторсыз. Баспасөз // Айқап 1914.
2. Авторсыз. Шын сөзге жан пида // Айқап №2, Б. 22-24, 1914.
3. «Маса». (Жинақтың екінші рет өңделіп басылуы туралы) // Қазақ №50, 14 ақпан 1914.
4. Қыр баласы (Бөкейханов Ә). Ұят-ай! (Ахмет пен Міржақып) // Қазақ №57, 16 наурыз 1914.
5. Оқу құралдары. (А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлының оқулықтары басылды) // Қазақ №59, 23 сәуір 1914.
6. Авторсыз. Шаһар Троицк, 1914 жыл, 15 пеуірал // Айқап №3, Б. 37-39, 1914.
7. «Тіл – құрал» оқулығы туралы // Қазақ №87, 23 қараша 1914.
8. Бөкейханов Ә. Он төрт тоғыз бола ма? // Қазақ №91, 24 желтоқсан 1914.
9. Тұйақбаев С. Кітаптар жайынан («Оқу құралына» сын мақала) // Айқап №5, Б. 84-86, №6, Б. 94-96, 1914.
10. Ынтымақшыл. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетасы // Айқап №9, Б. 144-146.
11. «Қазақ» газетасына ыштыраф // Айқап №20, 289 б., 1914.

#### -1915-

1. М.Д. (Дулатұлы М). «Тіл – құрал» (Ахметтің оқулығы туралы) // Қазақ №93, 4 қаңтар 1915.
2. «Тіл – құрал» (Оқулықтың шыққаны хабарланған) // «Қазақ» №104, 18 ақпан 1915.
3. «Тіл – құрал» оқулығы туралы // Қазақ №105, 18 ақпан 1915.
4. Желкек (Аймауытов Ж). Жазу мәселесі: «Тіл – құрал» оқулығы және «ұ, ү» әріптерінің жазылу емлесі // Қазақ №114, 28 наурыз 1915.
5. Бортаң (Болғанбаев Қ). Әдебиет кеші («Арғын» А.Б.-ның «Соқыр қыз», «Кәмшат бөрік» әнін салғаны туралы) // Қазақ №119, 15 сәуір 1915.
6. В.М.Т. Открытое письмо // Известия Киргизского края, 15 апреля 1920.
7. Қарасарт баласы Жардай. Қазаққа алалық қайдан келді // Айқап 1915.
8. Тоғысов К. Қайсынікі дұрыс? // Айқап №7-8, Б.105-107, 1915.
9. Авторсыз. Қазақ жайынан // Айқап 1915.
10. Мыс. (Сералин М). Роман жарысы туралы // Айқап 1915.
11. Тұйақбаев М. Мұғалімдерден өтініш («Оқу құралына» пікір жазу) // Айқап №11, Б. 160-161, 1915.
12. «Қазақ» газетасы // Айқап №13, Б. 200-201, 1915.
13. М.Д. (Дулатұлы М). Тіл құрал: Қазақ тілі сарфі (Оқшау сөз) // Қазақ №93, 4 қаңтар 1915.

#### -1916-

1. Әліппе басылып шықты. («Оқу құралының» үшінші рет басылып шыққаны хабарланған) // Қазақ №184, 9 маусым 1916.
2. Қыр баласы (Бөкейханов Ә). Қазақ әскерге алыну мәселесі (А.Б.-ның Петроград хаттарында) // Қазақ, 1916.

3. «Қазақ» ісі сенатта (Бас редактордың сенатқа арызы) // Қазақ №168, 9 ақпан 1916.

**-1917-**

1. Сенатта бұзылған хукім (Ішкі хабарлар) // Қазақ №220, 1 наурыз 1917.
2. Әлімбеков И. Қазақ халқының тұңғыш сиезі // Қазақ №225, 12 сәуір 1917.
3. Міржақып (Дулатұлы М). «Қазақ» баспаханасы (Сатып алынған баспа, бағдарлама, редакторлар туралы) // Қазақ №239, 11 тамыз 1917.
4. «Алаш» партиясы // Қазақ №244, 5 қазан 1917.
5. Алаш партиясы атынан учредительное собраниеге аталған депутаттар // Қазақ №245, 19 қазан; №246-247, 21-28 қазан; №248-249, 3-8 қараша 1917.
6. «Алаш» партиясы // Қазақ №250, 14 қараша 1917.
7. «Алаш» партиясы // Қазақ №253, 2 желтоқсан 1917.
8. Алаш бірлігі (Жалпы қазақ сиезінің жұмысы. 5-13 желтоқсан) // Қазақ №257, 31 желтоқсан 1917.

**-1918-**

1. Қырық мысал (Крыловтан аударған А.Байтұрсынұлы) // Қазақ №18-19, 16-22 шілде 1918.
2. Майлин Б. Алашордаға // Қазақ №262, 30 шілде 1918.

**-1919-**

1. Самойлович А. Литература турецких народов // Литературы Востока. Вып. I. – Петербург, 1919.

**-1920-**

1. Шамиль М. (Сейфуллин С). О казахский интелегенции // Жизнь национальностей, 25 ноябрь 1920.

**-1922-**

1. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов (Биографический очерк) // Труды Общества изучения Киргизского края. Выпуск 3, Оренбург, 1922., С.15-25.
2. Омаров И. Ученая деятельность А.Байтұрсунова // Труды Общества изучения Киргизского края. Выпуск 3, Оренбург, 1922., С. 7-16.
3. Ш-Н. Лайықты қошамет // Ақ жол, 10 қыркүйек 1922.

**-1923-**

1. Мадияр (Дулатұлы М). Баспасөзіміз не күйде // Еңбекші Қазақ №60, 11 қаңтар 1923.
2. М.Шамиль (Сейфуллин С). Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды // «Еңбекші Қазақ» №64, 2 ақпан 1923.
3. Әуезов М. Ақанның елу жылдық тойы // Ақжол №63, 4 ақпан 1923.

4. Басқармадан: Ақаңның юбилейі туралы // Ақжол №63, 4 ақпан 1923.
5. Айтиев А. Фактические поправки // Степная правда №33, 15 февраль 1923
6. Шамиль М. (Сейфуллин С). Тағы да Ахмет туралы // «Еңбекші Қазақ» 1923.
7. Мұқанұлы С. Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер! // Еңбекші қазақ, 1 наурыз 1923.
8. Таймінер. (Дулатұлы М) Жаңа жазу ережелері (А.Байтұрсынұлының әліппеге енгізген жаңалықтарын жетілдіру, жаңа емлені талқылау, халыққа түсіндіру) // Қызыл Қазақстан №17-18, 1923.

#### -1924-

1. Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография // Бюллетень Средне-Азиатского государственного университета (Под ред: В.Г.Мухина, П.А.Баранова). Ташкент6 1924., С. 35-43.
2. Мадияр (Дулатұлы М). Өтірік емес, рас // Ақ жол №176, 1924.

#### -1925-

1. Затаевич А. 1000 песен киргизского народа: напевы и мелодии. Оренбург: КГИ 1925.-402., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 74, 88, 206-207, 240-246).

#### -1926-

1. Кітап сыны (Қол қойған: «Н») // Еңбекші Қазақ, 17 маусым 1926.

#### -1928-

1. Яковлев Ф. Математическая формула построения алфавита // Культура и письменность Востока. Книга I. – Москва, 1928., С. 41-64.
2. Сәбит (Мұқанұлы С) Былай ғой // Еңбекші Қазақ, 26 қаңтар 1928., (А.Байтұрсынұлының өзіне берген жауабына қайтарған жауап).

#### -1929-

1. Открытие письмо (О творчестве писателей казахов) // Советская степь, 19 апрель 1929.
2. Байдильлин А. Ложка дегтя в бочке меда // За партию №5-6, С.102-103, 1929.

#### -1930-

1. Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынович. Кратк. биограф. справка. Подпись: А.С. // Литературная энциклопедия. (Отв. Ред. В.М.Фриче). – Москва, 1930., Том 1., С. 305-306.

#### -1931-

1. Казакский (Байтурсуновский) алфавит // Литературная энциклопедия. (Отв.ред.:Луначарский). Т. 5., – Москва, 1931., С. 23.

### **-1932-**

1. Тұрманжанов Ө. ҚазАПП-тың І-ші сиезі не деді? // Әдебиет майданы №4, 3 б., 1932.
2. Тоғжанов Г. О Байтұрсынов и байтұрсыновщине. – Алматы-Москва, 1932., (18 стр); Большевик Казахстана №5, 1932.
3. Тоғжанов Ғ. Байтұрсынұлы және байтұрсыновшылар туралы // Қазақстан большевигі №4, Б. 21-28, 1932.
4. Маңызы ескіріп, қолданудан қалатын қазақ тіліндегі кітаптар тізімі // Жаңа мектеп №4-5, Б. 56-59, 1932.

### **-1933-**

1. Торайғыров С. Толық шығармалар жинағы. – Қызылорда: Қазақстан баспасы, 1933.-344 б., (Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына». 14-б., Таныстыру. Б. 163-182. Поэма 140 шумақты, алғаш рет 1918-ші жылы Абай елінде жазылып, көпшілікке ұсынылған).

### **-1935-**

1. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории «Алаш-Орды». (Под ред.: Ванаг В). – Москва-Алма-Ата, 1935.-149., С. 363-365.

### **-1970-**

1. Бейсембаев С. Ленин және Қазақстан (1897-1924). – Алматы: Қазақстан, 1970.-223 б., (А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов туралы. 33 б).

### **-1974-**

1. Байтұрсунов Ахмет Байтұрсунович. (Краткая биографическая справка). Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. (Под редакцией и с введением А.Н.Кононова). – Москва: Наука, 1974.-342 с., С. 115.

### **-1985-**

1. Казахи о русских до 1917 года. – Oxford: Общество исследования средней Азии, 1985.-92., (М.Дулатов. «Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов» Б.59-72; Ахмет Байтұрсынов. Б.73-74).

### **-1988-**

1. Қайта оралған үш арыс // Лениншіл жас, 30 қаңтар 1988.
2. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер // Жұлдыз, Б. 140-167, 1988.
3. Кәкішев Т. Ойланар, сілкінер кез жетті // Жалын №5, Б. 41-50, 1988.
4. Қордабаев Т. А.Байтұрсынов – ақын, аудармашы // Орталық Қазақстан, 31 қаңтар 1988.
5. Қордабаев Т. Қазақтың тұңғыш тіл маманы // Орталық Қазақстан, 9 тамыз 1988.
6. Қазақ ССР Прокуратурасынанда // Қазақ әдебиеті, 23 желтоқсан 1988.

7. Әсіпов С. Ұлттық ымыраға келудің басы еді... (Ғалым өмірінің кейбір кезеңдері) // Алматы ақшамы, 29 желтоқсан 1988.
8. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу туралы; ҚКОК-нің Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысы (Комиссия мүшелері – 32 адам) // Социалистік Қазақстан №298(19173), 28 желтоқсан 1988.
9. М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде // Алматы ақшамы, 28 желтоқсан 1988.
10. Ахмет Байтұрсыновтың арызы (А.Байтұрсынұлының коммунистік партия мүшелігіне өту туралы арызы жөнінде. Арыз қоса басылған. Орыс тілінен қазақшаланған нұсқасы) // Алматы ақшамы, 29 желтоқсан 1988.
11. Қордабаев Т. Қазақтың тұңғыш лингвист ғалымы // Қазақстан мұғалімі, 30 желтоқсан 1988.

#### -1989-

1. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны (Баспаға дайындаған: Әбдірахманов Т) // Қазақ әдебиеті, 1 қаңтар 1989 ж.
2. Қайдаров Ә., Сыздықова Р. Ғалым зерттеуші: Сан қырлы сандық дарын (А.Байтұрсынұлының ғылыми-зерттеу еңбектері жөнінде) // Социалистік Қазақстан, 4 қаңтар 1989.
3. Аманшаев Е. Үш арысты еске түсірді // Алматы ақшамы, 4 қаңтар 1989.
4. Дәуітов С. Ахмет Байтұрсынов (1873-1937) // Алматы ақшамы, 4 қаңтар 1989.
5. Әліппеден академияға дейін жол ашқан (Редакция тарапынан дайындалған) // Біздің Отан №2, қаңтар 1989.
6. Негимов С. Дархан дарын // Лениншіл жас, 5 қаңтар 1989.
7. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов // Қазақ әдебиеті, 6 қаңтар 1989 ж.
8. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы // Қазақ әдебиеті, 6 қаңтар 1989.
9. Мұқаметханов Қ. Ахмет Байтұрсынов (Шығармашылығына шолу) // Семей, 6 қаңтар 1989.
10. Әкімов Т. Ахмет Байтұрсыновтың құрметіне // Лениншіл жас, 12 қаңтар 1989.
11. Байғалиев Б. Қайта табысқан тағдырлар: Ахметтің кейбір өлеңдері мен аудармалары // Жетісу, 13 қаңтар 1989.
12. Мектепов А., Әнесов Ғ. Халық перзенті // Өркен, 14 қаңтар 1989.
13. Мектепов А. Ғұлама ғалым // Өркен, 14 қаңтар 1989.
14. Қойшыбаев Б. Көзқарас эволюциясы // Қазақ әдебиеті, 27 қаңтар 1989.



15. Шаймерденов С. Жоғалтқанымызға жоқшы бола білейік, // Қазақ әдебиеті, 20 қаңтар 1989.
16. Байғалиев Б. Ахмет Байтұрсынұлының кейбір өлеңдері мен аудармалары (Өмірі мен шығармашылығы жөнінде) // Коммунизм таңы, 21 қаңтар 1989.
17. Тасымбеков А. Қаршадай қызды қамауға алған // Өркен №3, 21 қаңтар 1989.
18. Бектұров Ж. Ахаң Арқада // Орталық Қазақстан, 29 қаңтар 1989.
19. Қуанышалин Ж. Ерте ме, кеш пе? // Өркен, 4 ақпан 1989.
20. Байтұрсынұлы А. Қазақ өкпесі. (Дайындаған: Нұрғалиев Р) // Социалистік Қазақстан, 7 ақпан 1989.
21. Қазақ КСР ҒА Тіл білімі институтынан (А.Байтұрсынұлының мұрасы қолдарында сақталып қалған азаматтар, сол еңбектерді институтқа тапсыруы туралы өтініш) // Қазақ әдебиеті, 10 ақпан 1989.
22. Садықов Д. Ұрпақтар парызы // Өркен, 11 ақпан 1989.
23. Мектепов А., Әнесов Ғ. Халық перзенті // Коммунизм жолы, 14 ақпан 1989.
24. Шұғыла шашқан үш тұлға (Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек) // Оңтүстік Қазақстан, 15 ақпан 1989.
25. М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы және Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасына арналған // Жалын №2, 1989.
26. Өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілді (Алаш зиялыларының ұрпақтарымен кездесу) // Жалын №2, Б. 2-8, 1989.
27. Мектепов А., Әнесов Ғ. Ана тілін түрлеген Ахаң // Жалын №2, Б. 9-18, 1989.
28. Ысмағұлов Ж. Шын асылмен қайта қауыштық // Жалын №2, 21-б., 1989.
29. Байтұрсынов А. Әліппе – таңбалар жұмағы // Жалын №2, Б. 16-20, 1989.
30. Байтұрсынов А. Қырық мысал (15 мысалы) // Жалын №2, Б. 22-27.
31. Ахметқызы Ш. Темір тордан тасталған жұлдызша. («Өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілді» айдарымен) // Жалын №2, Б. 4-5, 1989.
32. Байтұрсынұлы А. «Ер Сайын» (Баспаға дайындаған: Дәуітов С) // Алматы ақшамы, 20-24 ақпан 1989.
33. Әбдешов М. Халық қамқоршысы // Қазақ әдебиеті № 3, ақпан 1989.
34. Рахманов М. Естен кетпес есімдер (М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытовтар туралы) // Коммунизм таңы, 24 ақпан 1989.
35. Салтанатты кеш (Қазақстан Жазушылар одағы А.Байтұрсынұлы шығармашылығы туралы) // Қазақ әдебиеті, 3 наурыз 1989.
36. Төлегенов Қ. Сол кезде айтқан екен қайран аға (А.Байтұрсынов экология, экономика туралы) // Өркен, 4 наурыз 1989.
37. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынов туралы (Баспаға дайындаған: Кәкішев Т) // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.
38. Кәкішев Т. Ахаң жайлы шындық // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.

39. Кәкішев С. Қайта қауышу (естелік) // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.
40. Рсымбетов Ж. Халқына қайта оралды (А.Байтұрсыновтың өмірі мен шығармашылық қызметі туралы) // Оңтүстік Қазақстан, 17 наурыз 1989.
41. Дәуітов С. Ахаңның томымен қауышар күн жақын // Алматы ақшамы, 22 наурыз 1989.
42. Попов О. Байтұрсыновтың Қарқарадағы жылдары // Орталық Қазақстан, 26 наурыз 1989.
43. Олар халқына қайта оралды // Мәдениет және тұрмыс №3, 13-б., 1989.
44. Байтұрсынұлы А. Лениннің 50 жасы (Баспаға дайындағандар: Әнесов Ғ., Мектепов А) // Қазақстан коммунисті №4, Б. 33-34, 1989.
45. Нұрпейісов К. Бүгінгідей көз алдымда // Лениншіл жас, 5 сәуір 1989.
46. Төрт арыс (Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан. Дайындаған: Мұстафин Ғ) // Қазақ әдебиеті, 14 сәуір 1989.
47. Қордабаев Т. Ахмет Байтұрсынов – Ыбырай Алтынсаринның ізбасары // Қазақстан мұғалімі, 21 сәуір 1989.
48. Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек (А.Байтұрсынұлының әдеби, ғылыми мұрасы туралы) // Қазақ әдебиеті, 21 сәуір 1989.
49. Сайранбаев Т., Төлегенов А. А.Байтұрсыновтың морфологиялық еңбегі // Өркен, 29 сәуір 1989.
50. Нұрғалиев Р. Алыптар қайта оралғанда // Қазақстан коммунисті №4, Б. 84-94, 1989.
51. Айтбаев Ә. Қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 7-8, 1989.
52. Машқанова Н. Халық азаматы («Оқу құралы» туралы) // Қазақстан мектебі №4, Б. 58-63, 1989.
53. Бектұров Ж. Ахаңнан қалған қазына // Еңбек туы, 3 мамыр 1989.
54. Бектұров Ж. Ахаң арнасы // Коммунизм таңы, 13 мамыр 1989.
55. Мәуленов С. Өзен ағысы – өмір ағысы // Алматы ақшамы, 23 мамыр 1989.
56. Кәкішев Т. Қазақ зиялыларының тағдыр-талайы // Қазақ әдебиеті, 26 мамыр 1989.
57. Сманов Б. Асылдың сынығы (1924 жылы шыққан «Тіл – құрал» оқулығы туралы) // Қазақ әдебиеті, 26 мамыр 1989.
58. Дәуітов С. Айшықты мұң // Алматы ақшамы, 30 мамыр 1989.
59. Мектепов А. Халқына қайта оралғандар: Ахмет Байтұрсынов // Арай № 5, Б. 8-10. 1989.
60. Ахмет Байтұрсынов сабақтары // Пионер №5, Б. 12-14; №6, Б. 14-17, 1989.
61. Шәріпов Ә., Мыңжасарова К. Есімі қайта жанған ел ағасы // Жұлдыз №6, Б. 204-208, 1989.
62. Кітапбаев Б. Ахметтің Ақ теңізде жазып берген өлеңі // Қазақ әдебиеті, 16 маусым 1989.

63. Жұртбаев Т. Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы // Өркен, маусым 1989.
64. Ахмедов Ғ. Ахаңның өмір кезеңдері // Жұлдыз №6, Б. 107-113, 1989.
65. Бектұров Ж. Қайда екен сол қағаздар (Ахметтің 1930-шы жылы айдауда жүргенде жазған қолжазбалары туралы) // Қазақ әдебиеті, 14 шілде 1989.
66. Абдуллин Ә. Халық ұлына құрмет // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
67. Мырзахметов Қ. Тойға тарту (А.Байтұрсынұлына арнау-өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
68. Мәуленов С. Ойшыл ақын, ғибратты ғұлама (Өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
69. Шаяхметов А. Ағажан // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
70. Ілиясов Б. Торғайға наз (Ахана арналған өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
71. Аға туралы ән (А.Байтұрсынұлының әруағына арналған. Сөзі: А.Шаяхметов, Әні: Қ.Деріпсалдин) // Коммунизм таңы, 25 шілде 1989.
72. Әмірханов Ғ. Ахаңның елінде // Коммунизм таңы, 25 шілде 1989.
73. Қайырбеков Ғ. Ахаң туралы ой // Коммунизм таңы, 26 шілде 1989.
74. Әлжанов Ж. Қайта оралған қазына // Қазақ әдебиеті, 28 шілде 1989.
75. Салғарин Қ. Шын асыл иілмей сынады // Коммунизм таңы, шілде 1989.
76. Нұрмағамбетов Ә. Халықтың қамын ойлаған // Біздің Отан №13, шілде 1989.
77. Бектұров Ж. Міржақып туралы (А.Байтұрсынұлының «Көк есектерге» деген өлеңін Міржақыптыкі деп қателескен – Р.И.) // Орталық Қазақстан, 3 тамыз 1989.
78. Сәрсембина Б. Айтылмай келген газет («Қазақ» басылымы туралы) // Коммунизм жолы, 9 тамыз 1989.
79. Салғарин К., Ілиясов Б. Торғайдағы Ахмет Байтұрсынов күндері // Социалистік Қазақстан, 9 тамыз 1989.
80. Сәйдуова Т. Иә, Ахмет Байтұрсынов есімі берілсе екен (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынов есімінің берілуін қолдап жазған хат) // Қазақ әдебиеті, 11 тамыз 1989.
81. Нұрмағамбетов Ә. Ахмет Байтұрсынов // Еңбек таңы №8, Б. 10-11, 1989.
82. Байтышев А. Оқысаң ойға оралады (Шәймерден Ақтасұлының А.Байтұрсыұлы туралы әңгімесінен) // Коммунизм таңы, 8 қыркүйек 1989.
83. Жармұхамедов М. «Қазақ» газеті // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
84. Сыздықова Р. Ахаң өлең арнаған // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
85. Қайырбеков Ғ. Қаламдастар атынан (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.

86. Қордабаев Т. Ұстаз сыйлай білсек (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
87. Нұрмағамбетов Ә. Қырдан ұшқан қыран еді (А.Байтұрсынұлының мұралары жайында) // Коммунизм таңы, 9 қыркүйек 1989.
88. Қордабаев Т. Бір сөзімен тұрса екен, жанса, күйсе... (А.Байтұрсыновтың еңбектері туралы) // Орталық Қазақстан, 12 қыркүйек 1989.
89. Қирабаев С. Қуатты қалам, күрделі тағдыр // Жұлдыз №10, Б. 188-198, 1989.
90. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы көше // Қазақ әдебиеті, 20 қазан 1989.
91. Мұқаметханов Қ. Сурет сыры // Қазақ әдебиеті, 13 қазан 1989.
92. Мұсабаев Х. Ахаңның ақтық сөзі (Ахметтің 1937-ші жылы түрмеден Ф.Сатыбалдыұлына жазған хаты) // Орталық Қазақстан, 8 қараша 1989.
93. Тасымбеков А. Қуғын // Алматы ақшамы, 20 қараша 1989 ж.
94. Қырымқызы М. Америкадан дұғай сәлем // Қазақ әдебиеті, 24 қараша 1989.
95. Негимов С. Ғұлама ғибраты // Көкшетау правдасы, 3 қараша 1989.
96. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш (Баспаға әзірлеген: Мағауин М) // Жұлдыз №6, Б. 82-106; №7, Б. 101-118; №8, Б. 102-106; №9, Б. 102-116; №10, Б. 124-147.
97. Тасымбеков А. Қуғын (Ахметқызы Шолпанмен сұхбат) // Алматы ақшамы, 20 қараша 1989.
98. Кеңесбаев І. Ұстаз ғұламаның есімі мәңгі сақталсын. (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 желтоқсан 1989.
99. Сейдақұлов М. А.Байтұрсыновқа арналған кеш // Жетісу, 8 желтоқсан 1989.
100. Мырзағұлов Р. А.Байтұрсыновқа арналған кеш // Қазақ әдебиеті, 8 желтоқсан 1989.
101. Мырзағұлов Р. А.Байтұрсыновқа арналған кеш // Өркен, 9 желтоқсан 1989.
102. Кәкішев Т. Әр дарынның тарихта өз орны бар // Орталық Қазақстан, 12-13 желтоқсан 1989.
103. Қарамендин С. Ақиықтың бірі еді (Ахаң өмірі туралы көз көрген жайларды естігендерінен) // Лениншіл жас, 20 желтоқсан 1989.
104. Ахмет Байтұрсынов жолдастың арызы: РКП (б) Орынбор комитетіне (Редакция тарапынан қазақ тіліне аударылып, қайта басылуы) // Алматы ақшамы, 28 желтоқсан 1989.

**-1990-**

1. Сәтбаева Ш. Ахмет Байтұрсыновтың әдеби мұрасы // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №1, Б. 22-31, 1990.

2. Ысмағұлов Ж. А. Байтұрсынов пен М. Дулатов творчествосындағы идеялық-көркемдік ізденістер // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 48-53, 1990.
3. Міржақыпқызы Г. Жазғандарымызға жауапты қарайық, ағайындар! // Қазақ әдебиеті, 2 ақпан 1990.
4. Міржақыпқызы Г. Ардақтап өтем әкемді // Жұлдыз № 2, Б. 117-124, 1990.
5. Кәкішев С. Әкемдей еді Ахмет (естелік) // Жұлдыз №2, Б. 140-150, 1990.
6. Кәкішев С. Ахаң жайында айтар сөз көп // Алматы ақшамы, 6 ақпан 1990.
7. Кәкішев Т. Әр дарынның өз орны бар // Қазақ әдебиеті, 2 наурыз 1990.
8. Кәкішев Т. Әр дарынның өз орны бар // Көкшетау, 2 наурыз 1990.
9. Ілиясов Б. Тілек (Ахаң арналған өлең) // Коммунизм таңы, 3 наурыз, 1990.
10. Кәкішев С. Әкемдей еді Ахмет (естелік) // Қазақстан мұғалімі, 8 наурыз 1990.
11. Дәуітов С. Ақ жүректен шыққан адал сөз // Қазақстан коммунисті №4. Б. 52-56, 1990.
12. Әнесов Ғ., Мектепов А. Алматыда бір үй бар (Ғалым тұрған үйді музей етсе және Космановтар көшесіне есімі берілсе деген ұсыныс-тілек) // Алматы ақшамы, 2 қаңтар 1990.
13. Дәуітов С. Байтұрсынов әліппесі // Алматы ақшамы, 19 қаңтар 1990.
14. Әбенев Т. Мен едім аңсаған көптің бірі (арнау өлең) // Коммунизм таңы, 13 ақпан 1990.
15. Сарбалаев Б. Бес бәйтерек (Белгісіз қалмас үшін...) // Қазақ әдебиеті, 23 ақпан 1990.
16. Шаханова Р. Әйгілі «Балықшы мен балықты» аударған // Зерде №2, Б. 40-41, 1990.
17. Түліков К. Халқымен қайта табысқан қаламгерлер (Ахмет, Мағжан, Жүсіпбектің шығармалары туралы) // Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 68-69, 1990.
18. Балахметов Е. Ахмет Байтұрсыновтың шыққан тегі // Коммунизм таңы, 17 наурыз 1990.
19. Қайырбеков Ғ. Күміс мылтық үңгісі (А. Байтұрсынұлы туралы дерек) // Социалистік Қазақстан, 10 мамыр 1990.
20. Бафина Н. Асыл ағаларды суретке кім түсірді? // Қазақ әдебиеті, 18 мамыр 1990.
21. Сұбханбердина Ү. Әйгілі «Қазақ» газеті (Басылым материалдарынан түсінік және оның редакторы А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың еңбектері туралы) // Зерде №5, Б. 40-42, 1990.
22. Ысқақов Д. Отыз жетінің асыл ойраны («Халық жауы» деп қудаланған Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақып және т.б. ақын-жазушылар туралы) // Жалын №6, Б. 83-89, 1990.

23. Әнесов Ғ., Мектепов А. 1916 жылдың дүрбелені «Қазақ» газеті // Ана тілі, 7 маусым 1990.
24. Балахметов Е. Ахмет Байтұрсыновтың шыққан тегі // Алматы ақшамы, 13 маусым, 1990.
25. Ахметқызы Ш., Тоғанбаева Ш. Жарасы жүрегiнiң жазылмаған (А.Байтұрсыұлы туралы естелiк. Жазып алған: Қунақова Р) // Қазақстан әйелдерi, №8, Б. 12-13, 1990.
26. Әнесов Ғ. Ахаң әлiппелерi // Ана тілі, 5 шiлде, 1990.
27. Әлiмжанов Ә. Ой өрiсi // Социалистiк Қазақстан, 13 шiлде 1990.
28. Сөз арқауы – Ахмет (Әбiшев Ә. «Ана тiлiн түрлендiрген Ахаң»; Қирабав С. «Ахметтiң ақындығы»; Сыздықова Р. «Ахмет Байтұрсынов – қазақ тiлi бiлiмiнiң негiзiн салушы»; Қабдолов З. «Ахмет һәм әдебиеттiң әлiп-биi»; Ысмағұлов Ж. «Ахметтiң аудармашылығы») // Қазақ әдебиетi, 20 шiлде 1990.
29. Қордабаев Т. Бiрi емес өзi (Қазақ тiл бiлiмiнiң негiзiн салушы А.Байтұрсыновтың еңбектер хақында) // Қазақстан мұғалiмi, 20 шiлде 1990.
30. Әмiрханов Ғ. Ахаңның елiнде («Южный» совхозына ғалымның аты берiлдi) // Коммунизм таңы, 25 шiлде 1990.
31. Қоспақов З. Асыл жандар аялаған ән // Қазақ әдебиетi, 3 тамыз 1990.
32. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар (М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, С.Торайғыров туралы. Дайындаған: Р.Сарғожин) // Қазақ әдебиетi, 10 тамыз 1990.
33. Қазақ Советтерiнiң тұңғыш съезi (Съезге – 70 жыл! Дайындаған: Р.Сарғожин) // Социалистiк Қазақстан, тамыз 1990.
34. Сманов Б. Кiмнен үйренуiмiз керек? (Алаш зиялыларының оқулықтары туралы) // Социалистiк Қазақстан, 2 қыркүйек 1990.
35. Неталиев М. Бiздiң «қауiптенгенiмiз»... (Ахмет, Мағжан, Жүсiпбек шығармалары баспада қалай дайындалды?) // Қазақ әдебиетi, 14 қыркүйек 1990.
36. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы (Қайта басылуы) // Жетiсу, 15 қыркүйек 1990.
37. Мектепов А., Әбiш Қ. «Қазаққа» құрған қақпан көп // Өркен, 22 қыркүйек 1990.
38. Мектепов А. 1914-1916 жылдар дүрбеленi // Алматы ақшамы, 27 қыркүйек 1990.
39. Батырбекова Р. Терең тамырлар (Шәкәрiм, Ахмет, Мағжан, Жүсiпбек туралы) // Жұлдыз №9, Б. 198-201, 1990.
40. Сармурзин А., Қойгелдиев М. Халықтың жарық жұлдызы // Жұлдыз № 9, Б. 189-194, 1990.
41. Арманда кеткен ағалар аманаты (А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов туралы) // Көкшетау, 6 қазан 1990.
42. Машқанова Н. Байтұрсын мен Ақтас (1885-шi жылғы оқиға туралы мұрағат деректерi) // Жұлдыз №10, Б. 200-203, 1990.

43. Қожакеев Т. «Ары барға айтпай тиер кесек бар» (С.Қожанұлының Абай мен Ахметтің қазақ әдеби тілін жетілдіру туралы еңбегі) // Алматы ақшамы, 20 қазан 1990.
44. Қойгелдиев М. Ахандар аялаған азаттық рухы // Қазақ әдебиеті, 1 қараша 1990.
45. Қожакеев Т. Алыптың өмірінен үш үзік сыр // Қазақ әдебиеті, 9 қараша 1990.
46. Шүкіранов М. Есте қалған екі кездесу (А.Байтұрсынов пен Т.Рысқұлов туралы) // Ақтөбе, 28-30 қараша 1990.
47. Мәуленов С. Өзен ағысы – өмір ағысы // Коммунизм таңы, 8 желтоқсан 1990.

### -1991-

1. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №1, Б. 3-10, 1991.
2. Авторы көрсетілмеген. Қаншеңгел: Ахмет Байтұрсынұлының назасы. (Торғайлық Мұсабаев Хамитбектің «Ахаңның ақтық сөзі» атты толғауы. Бұл өлең 1989 жылы Орталық Қазақстан газетінде жарияланған) // Сұхбат №2, 16 қаңтар 1991.
3. Қамзабекұлы Д. «Лайықты қошемет» (Ахаңа жасалған құрмет жайында) // Социалистік Қазақстан, 12 қаңтар 1991.
4. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынов (Өмірбаяндық очерк) // Ана тілі, 24 қаңтар 1991.
5. Әлімов Қ. Ахаң мен Жахаң қос арыс // Социалистік Қазақстан, 4 ақпан 1991.
6. Қосабаев Ж. Ақаң мен Жақаң қос арыс (Ахаң мен Жақаңның Торғайдағы әдеби-мемориалдық мұражайы жайында. Сұхбатты жүргізген: Әлімбаев Қ) // Социалистік Қазақстан, 6 ақпан 1991.
7. «Қаншеңгел» (Өлең авторы Мұсабаев Х., өлеңге алғы сөз жазған: Асқаров И) // Торғай таңы, 9 ақпан 1991.
8. Оралтай Х. Алаш – Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны // Азат, 12 ақпан 1991.
9. Байтұрсынұлы А. Суретші Хлудовтың картиналары бойынша қорытынды (Дайындаған: Мектептегі А) // Мәдениет №3, Б. 1-10., 1991.
10. Мұқанұлы С. Байтұрсынұлы Ахмет («Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі» атты кітаптан үзінді) // Парасат №4, 19 б., 1991.
11. Ақаң жиған асыл сөз (Дайындаған: Уәлиұлы Н) // Қазақ тілі мен әдебиеті №4, Б. 76-79, 1991.
12. Әлмағамбетұлы Б. Ақын жыры – тіл атасы // Сыр сандық, 2 сәуір 1991.
13. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // Алматы ақшамы, 17 мамыр 1991.
14. Оспанов С. Көзайым (А.Байтұрсынов жайындағы очерк) // Торғай таңы, 18 мамыр 1991.
15. Байғалиев Б. Ахаң және Орынбор // Дала дидары, 16-22 мамыр 1991.

16. Балахметов Е. А. Байтұрсыновтың шыққан тегі // Қазақ әдебиеті, 24 мамыр 1991.
17. Әбішұлы Ә. Жадымда қалған жатталып // Қазақ әдебиеті, 24 мамыр 1991.
18. Ахаң мен Жахаң қос арыс // Социалистік Қазақстан, 25 мамыр 1991.
19. Әлжанов Ж. Өмір шындығын жырлаған // Торғай таңы, 28 мамыр 1991.
20. Ахмедов Ғ. Университетке Ахаңның аты берілсін // Ана тілі, 30 мамыр 1991.
21. Кенжеахметов С. Озар ел арыстарын ардақтайды. (Торғай елінде өткен Ахаң-Жақаң күндерінен) // Ана тілі, 30 мамыр 1991.
22. Қабдолқайырұлы Ғ. Жаспен жусаң тарихың жазылар ма? (Ахмет пен Міржақыптың күндеріне орай) // Ана тілі, 30 мамыр 1991.
23. Абдуллин Ә. Боздағым // Торғай таңы, 31 мамыр 1991.
24. Торғайдан ұшқан қос қыран (Торғай облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы К.Укинмен Ахаң мен Жақаң күндеріне орай сұхбат) // Қазақ әдебиеті, 31 мамыр 1991.
25. Укин К. Торғайдан ұшқан қос қыран (Торғай облыстық партия комитетінің бірінші хатшысымен Ахаң мен Жақаң күндеріне орай сұхбат) // Торғай таңы, 5 маусым 1991.
26. Абдуллин Ә. Темірқазық: Жаркешу жаңғырығы // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
27. Ахметқызы Ш. Көзім тіріде ұмыта алмаймын... // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
28. Ахметұлы Ғ. Еске алу (өлең) // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
29. Әлжанов Ж. Ахмет Байтұрсынов туралы өзекжарды сөз // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
30. Бектемісов Н. Ахмет ұшқан алтын ұя // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
31. Кенжеахметұлы С. Ел ықыласы зор // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
32. Қос арыс тойының меймандары (Суретімен) // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
33. Мырзахметов Қ. Арнау (А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатовқа) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
34. Нұржанов Х. «Бір туар адам еді Байтұрсынов...» (Түрмеде жауап алған чекистің әңгімесі. Сұхбаттасқандар: Сейдеханов Т., Бейсекеев С) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
35. Шаяхметов А. Аға туралы ән // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
36. Оспанов С. Ахаң ашылу (Өлең) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
37. Сыздықова Р. Ахметтану қалай басталды // Ана тілі, 6 маусым 1991.
38. Қабдолқайырұлы Ғ. Жаспен жусаң тарихың жазылар ма? (Ахмет пен Міржақыптың күндеріне орай) // Ана тілі, 6 маусым 1991.
39. Қайырбеков Ғ. Арыстар туралы сөз (Қос кемеңгер Ахаң мен Жақаңның ас-күндері хақында) // Халық кеңесі, 6 маусым 1991.



40. Қирабаев С. Қазақтың алғашқы революцияшыл демократтары (Қос ғұламаның Торғайда өтетін күндеріне орай) // Лениншіл жас, 7 маусым 1991.
41. Оразбайұлы М. Ахмет Байтұрсынұлы және араб жазуы // Социалистік Қазақстан, 7 маусым 1991.
42. Кенжеахметов С. Ел ықыласы зор // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
43. Ахметұлы Ғ. Еске алу. (А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлына арналған өлең) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
44. Торғайда той өтеді // Дала дидары, 6-12 маусым 1991.
45. Қаралдина Д. Бүгінге жеткен бір белгі (Ахаң-Жақанның Торғайда өтетін күндеріне орай) // Лениншіл жас, 12 маусым 1991.
46. Әлім Қ. Халқының көз жасынан жаралғандар // Социалистік Қазақстан, 13 маусым 1991.
47. Торғай түлектері Ахаң мен Жақан – қазақ елінің мақтанышы (Есеп-репортаж) // Торғай таңы, 14 маусым 1991.
48. Ысқақов Б. Ақсауыт (Ахаң мен Жақанға арнау-өлең) // Торғай таңы, 14 маусым 1991.
49. Абдуллин Ә. Жыр жоқтау деректері (Ақын Қарпық Шошақұлы шығармаларындағы А.Байтұрсынұлына қатысты кейбір мағлұматтар) // Сұхбат, 1-15 маусым 1991.
50. Меңдібаев С., Арғынбаев Ж. Асылдары елінің // Коммунизм таңы, 15 маусым 1991.
51. Қирабаев С. А.Байтұрсынов пен М.Дулатов – қазақтың алғашқы революцияшыл демократтары (Торғайда өткен ғылыми-конференцияда жасаған баяндамасы) // Торғай таңы, 18 маусым 1991.
52. Нұрмағамбетов Ә. Халқым деп соққан жүрегі (Ахаң-Жақан күндерінен) // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
53. Сатыпалдыұлы Ф. Ахмет қайтыс болды дегенде (Өлең) // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
54. Тұрғынбеков С. Тойлай бер, Торғай (Өлеңдер) // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
55. Кенжалин Ж. Алаштан білім асырған (Рухани көш-керуеніміздің кемеңгерлері А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатовтың Торғайдағы күндері) // Халық кеңесі, 20 маусым 1991.
56. Мұхамеджанов Ә. Торғайды дүбірлеткен үш күн (Ахаң-Жақанның күндерінен) // Қызыл ту, 20 маусым 1991.
57. Тоқмағамбетов Т. Тойдан кейінгі толғаныстар (Ахаң мен Жақанның Торғайдағы күндерінен) // Қазақ әдебиеті, 21 маусым 1991.
58. Қабдолқайырұлы Ғ. Ахаңның Ақкөлі (Торғайдағы қос арыстың тойы) // Ана тілі, 27 маусым 1991.
59. Кәкішев Т. Қазақ интеллигенциясы хақында // Қазақстан коммунисті №7, Б. 61-67, 1991.
60. Шаяхметов М, Қос арыс – ел жүрегінде // Дидар, 6 шілде 1991.
61. Мектепов А. Тойдан соңғы толғаныс (Торғай елінде өткен қос арыстың тойы) // Алматы ақшамы, 16 шілде 1991.

62. Байтұрсынұлы А. Ағарту және ашаршылық (Баспаға дайындаған: Қамзаұлы Қ) // Теміржолшы, 20 шілде 1991.
63. Абдуллин Ә. Халық ұлына құрмет // Коммунизм таңы, 22 шілде 1991.
64. Мұқатов Н. Ахаң туралы ой (Жыр қыраны Ахаң мен Жақаң арналған өлең) // Коммунизм таңы, 27 шілде 1991.
65. Мұсабаев Х. Файзолла Сатыбалдыұлына хат немесе Ахмет Байтұрсынұлының монологы // Тың шұғыласы №87, 20 шілде 1991.
66. Әсіпов С. Өлең өзегі – езілгендер мұңы (Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлының шығармашылығы туралы) // Торғай таңы, 24-25 қыркүйек 1991.
67. Қойшыбаев Б. Жаңғыру (Торғайда өткен Ахаң, Жақаң күндеріне орай) // Денсаулық №8, Б. 16-17, 1991.
68. Қосабаев Ж. Ақаң мен Жақаңның Торғайдағы күндері // Парасат №9, 1991.
69. Ақышев З. Ахаң қашан, қайда өлген? // Қазақ әдебиеті, 11 қазан 1991.
70. Алдамжар Б. Балқы Базар А. Байтұрсыновты білген бе? // Қазақ әдебиеті, 11 қазан 1991.
71. Әлмұқанова Р. «Қазақ» газеті жайында // Қазақстан коммунисті № 10, Б. 78-81, 1991.
72. Мектептегі А. Суретші Хлудов неден қателесті? (Қазақ өмірін кескіндеген туындылар туралы А. Байтұрсынұлының берген пікірі жөнінде) // Қазақ әдебиеті №43 (2221), 25 қазан 1991.
73. Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Қазақ баспасөзі // Қазақстан коммунисті № 10, Б. 72-77, 1991.
74. Омарбеков Т. Қателескен Ленин бе, жоқ әлде қазақ зиялылары ма? (А. Байтұрсынов, Т. Рысқұлов және т.б. зиялылардың қазақ ұлтының болашағы жолындағы күресі туралы) // Егеменді Қазақстан, 26 қараша 1991.
75. Қамзабекұлы Д. Дәуірдің кесек куәсі // Ана тілі, 5 желтоқсан 1991.
76. «Қаншеңгел» (Өлең авторы Мұсабаев Х., өлеңге алғы сөз жазған: Асқаров И) // Ақтөбе, 14 желтоқсан 1991.
77. Сапаралин Б. Уақытты «тоқтатып», ұлыларды көз алдымызға әкелген // Қазақ әдебиеті, 20 желтоқсан 1991.

#### -1992-

1. Ысмағұлов Ж. Ахмет Байтұрсынұлының ақындығы мен тәржімашылығы // Жұлдыз №1, 1992.
2. Қойгелдиев М. Алашорда // Егеменді Қазақстан, 18 қаңтар 1992.
3. Әміреев М. Бадрисафа (А. Байтұрсынұлы мен жұбайына арналған дастан) // Сыр бойы, 11-12 ақпан 1992.
4. Мектептегі А. Ахаң түзген әліпби // Ана тілі, 30 қаңтар 1992.
5. Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз, 1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз №2, Б. 123-128, 1992.
6. Ілияс Б. Ақаң тұрған Қостанай // Дала қоңырауы №2, 1992.

7. Әбділдабек А. А.Байтұрсынов бастауыш мектеп мәселесі хақында // Бастауыш мектеп №3, Б. 3-6, 1992.
8. Әбдиманов Ө. «Ел бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін...» // Қазақ тілі мен әдебиеті №3, Б. 33-36, 1992.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны (Редакция тарапынан дайындалған) // Абай №3, Б. 23-27, 1992.
10. Әбдиманов Ө. «Қырық мысал» – төл туынды // Алматы ақшамы, 4 наурыз 1992.
11. Батырақов Д. Қайта оралған алып // Атырау, 7 сәуір 1992.
12. Әбдиманов Ө. «Қазақ» тағдыры // Жас алаш, 21 сәуір 1992.
13. Әбдиманов Ө. Ұлы ұстаз ұлағаты // Қазақстан мектебі №5-6, Б. 70-74, 1992.
14. Нұрпейісов К. Ахаңның баяндамасы (А.Байтұрсынұлының 1928 жылы Қазақ мемлекеттік университеттің ашылу салтанатындағы құттықтау сөзі) // Егемен Қазақстан, 7 мамыр 1992.
15. Әнесұлы Ғ. Газет халықтың көзі, құлағы һәм тілі // Ана тілі, 7 мамыр 1992.
16. Омашұлы Н. Ақандар ашқан арна (ҚР-да алғашқы радио жұмысының жандануы, оған А.Байтұрсыновтың қосқан үлесі) // Жас алаш, 20 мамыр 1992.
17. Алтай Х. Ахаңның ақ жолына түсейік // Ана тілі, 4 маусым 1992.
18. Әбдіманов Ө. «Білім жарысы» һәм роман бәйгесі (1913 жылы «Қазақ» 16 санында газетінде жарияланған Ахмет Байтұрсынұлының мақаласы туралы) // Қазақ әдебиеті, 12 маусым 1992.
19. Қордабаев Т. А.Байтұрсынұлы және қазақ тілі білімі // Орталық Қазақстан, 2 шілде 1992.
20. Нұрмағамбетов Ә. Қаламынан бал тамған // Әділет, 5-12 тамыз 1992.
21. Сәрсенбаев Ә. Ағалар рухына тағзым: Рухани көсем – пайғамбар. (Ахмет аға туралы толғаныстар) // Ана тілі, 26 қараша 1992.
22. Сәрсенбайұлы Ә. Ардақта, ана тіліңді (Ахмет Байтұрсынұлының монологу) // Ана тілі, 26 қараша 1992.
23. Созақбаев С. Қазақтың көсемі болуға кім лайық? (Ахмет Байтұрсынұлының туғанына – 120 жыл!) // Азат №17(43), желтоқсан 1992.
24. Ойсылбаева А. Ахаң мен Жақаң // Жұлдыз №12, Б. 194-198, 1992.

### -1993-

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ салты (Редакция тарапынан дайындалған) // Ақ Орда №1, 22-б., 1993.
1. Наурызбаев Б. Серке сөздің саңлағы // Егемен Қазақстан, 19 қаңтар 1993.
2. Ахметтің айтқандарынан (Редакция тарапынан дайындалған) // Алматы ақшамы, 27 қаңтар 1993.
3. Сыздықова Р. Ғалым – ағартушы // Қостанай таңы, 27 қаңтар 1993.

4. Байсалова Ш. Алдымда асқар тау боп сен тұрасың (Ахмет Байтұрсынұлы туралы естелік) // Ана тілі №4, 28 қаңтар 1993.
5. Момынова Б. «Қазақ» газеті және әдеби тіл // Ана тілі, 28 қаңтар 1993.
6. Сәрсенбайұлы Ә. Рухани көсем – пайғамбар (Ахмет аға туралы толғаныс) // Ана тілі, 28 қаңтар 1993.
7. Асқаров Қ. Қай әліппенің болашағы зор // Сарыарқа самалы, 28 қаңтар 1993.
8. Қайдари Ә., Айтбайұлы Ө. Ұлт мәдениетінің Хантәңірі // Егемен Қазақстан №23, 28 қаңтар 1993.
9. Наурызбаев Б. Көрнекті ағартушы, зерделі ғалым, сыршыл ақын // Торғай таңы, 28 қаңтар 1993.
10. Оразаев Р. «Қазақ» қайта шыға ма? // Қазақ әдебиеті, 28 қаңтар 1993.
11. Қордабаев Т. Көне шындыққа жана көзқарас // Халық кеңесі, 28 қаңтар 1993.
12. Ілдебаев Т. «Тән көмілер, көмілмес еткен ісім» // Арқа ажары, 28 қаңтар 1993.
13. Кіді С. Ардақты едің азаттық (А.Байтұрсынұлының 120 жылдық мерейтойы) // Ауыл, 29 қаңтар 1993.
14. Қозыбайұлы С. Ардақты Ахаң // Атырау, 29 қаңтар 1993.
15. Сейітов С. «Мцыриді» алғаш аударған Ахаң // Егемен Қазақстан, 30 қаңтар 1993.
16. Созақбаев С. Ахаң айтқан ақиқат // Жас алаш, 30 қаңтар 1993.
17. Субханбердина Ү. «Қазақ» газетіне 80 жыл // Халық кеңесі, 2 ақпан 1993.
18. Дәуітұлы С. Халқымыздың мұңын мұндап, жоғын жоқтап // Алматы Ақшамы, 2 ақпан 1993.
19. Шаңбаев Т. Улы тіл, көркем кесте // Қазақ әдебиеті, 5 ақпан 1993.
20. Баялиев К. Ұлтымыздың ұлы тұлғасы // Ақ жол, 6 ақпан 1993.
21. Тасымбеков А. Әліппе – халық жауының кілті // Халық кеңесі, 6 ақпан 1993.
22. Субханбердина Ү. Қайта жанған шамшырақ // Қазақ №266, 11 ақпан 1993.
23. Бекбосынов М. Ұлттық баспасөзінің қарлығашы // Семей таңы, 16 ақпан 1993.
24. Мырзағұл М. Ұлт мақтанышы // Ақтөбе, 16 ақпан 1993.
25. Абдуллин Ә. Жарым жолдан қайтпасын деп // Торғай таңы, 18 ақпан 1993.
26. Мұсабаева Ж. Ахмет Байтұрсынов – лингвист // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 17-21, 1993.
27. Әбдіманов Ө. Оянған сана үні // Ақиқат № 2, Б. 21-24, 1993.
28. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынов әдістемесі // Жалын №3, 52 б., 1993.
29. Сүйінұлы Ғ. Ахаңның аманатын ақтай алсақ // Жас алаш, 3 наурыз 1993.
30. Дениз Б. Газет неге «Қазақ» аталды? // Қазақ әдебиеті, 5 наурыз 1993.

31. Илияс Б. Ахмет Байтұрсыұлының тұрған үйі (Қостанайдағы Ахаң тұрған үй туралы) // Егемен Қазақстан, 27 наурыз 1993.
32. Илияс Б. Құсалықпен өткен өмір (Ахаңның жары Бәдрисафаның соңғы күндері) // Егемен Қазақстан, 27 наурыз 1993.
33. Байтұрсынұлы Ахметтің ресми баяндамалары (Дайындаған: Қойгелдиев М) // Қазақстан тарихы №3, Б. 40-43, 1993.
34. Нұрпейісов К. Білімге бастап ел-жұртын // Егемен Қазақстан, 7 мамыр 1992.
35. «Тіл тағылымы» (А.Байтұрсыұлының қазақ тіліне қатысты оқулықтарының жинағы шықты) // Ана тілі, 7 мамыр 1993.
36. Мырзалы М. Ахаң жайлы естелік // Ақтөбе, 29 мамыр 1993.
37. Құрманова Н. Адамдық диқаншысы // Ақтөбе, 12 маусым 1993.
38. Шүленбаева Ұ. Таңқалдырған тіл аталымдары (А.Байтұрсынұлы түрлеген атау-сөздер) // Ана тілі, 1 шілде 1993.
39. Арыстанов К. Бір ғасыр бұрын // Қостанай таңы, 7 шілде 1993.
40. Әбдіманов Ө. Азаттықты ту етіп көтерген туынды // Жұлдыз №7, Б. 193-197, 1993.
41. Әбсадық А. Ахаң – дарынды публицист // Қостанай таңы, 17 қыркүйек 1993.
42. Байтұрсынұлы А. Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі (Дайындаған: Сарғожин Р) // Егемен Қазақстан, 23 қазан 1993.
43. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсын және қазақ әліпбиі // Шалқар №40, қазан 1993.
44. Қыдыршаев А. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу // Қазақ тіл мен әдебиеті №10-11-12, Б. 28-34, 1993.
45. Сыздықова Р. Ахметтану: бүгіні мен болашағы // Қазақ әдебиеті, 12 қараша 1993.
46. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың асқар алыбы (Ғалымның 120 жылдық мерейтойы) // Торғай таңы, 7 желтоқсан 1993.
47. Байтұрсынұлы Ахметтің баталары (Ел аузынан жинаған Жақыпов Б) // Солтүстік Қазақстан, 25 желтоқсан 1993.

#### -1994-

1. Ізмұқанов М. Ахмет Байтұрсынов әліпбиі (Қазақтың төл әліпбиі туралы) // Атырау, 4 қаңтар, 1994.
2. Абдуллина А. Абай және Ахмет // Торғай таңы, 20 қаңтар, 1994.
3. Қыдыршаев А. Алты миллион қазаққа алты ат (Ғалымның оқу-ағарту, әдістеме мәселелері жөнінде) // Ана тіл, 24 қаңтар 1994.
4. Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің ұлы зерттеушісі // Қазақ әдебиеті, 28 қаңтар 1994.
5. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың алыбы (Ахаңның туғанына 121 жыл) // Сарыарқа №1, Б. 15-18, 1994.
6. Қыдыршаев А. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу // Қазақ тіл мен әдебиеті №1, Б. 39-43, 1994.
7. Дөнқабак О. «Ахаңның асыл әндері-ай» // Мәдениет №2, 6-б., 1994.

8. Кәкішев Т. Әдебиет саласындағы қайраткерлер // Ақиқат №2, 1994.
9. Машқанқызы Н. «Қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» // Қазақ тіл мен әдебиеті №4, Б. 97-102, 1994.
10. Ибатов Ә. Мен А.Байтұрсынұлының күйеу баласымын // Ана тілі, ақпан 1994.
11. Әмірханов С. Жазудың ұлттық үлгісі // Шалқар, 27 мамыр 1994.
12. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдіскерлігі хақында // Бастауыш мектеп №2, Б. 3-7, 1994.
13. Ахметова К. Сәкең мен Ахаң // Халық кеңесі № 1, шілде 1994.
14. Тасымбеков А. Ахметтің жары – Бадрисафа // Қазақ әдебиеті №29, 22 шілде, 1994.
15. Сүйінов А. Асылымыз Ахаңды ардақтайық (Ахаңның жұбайы жайында) // Қазақ әдебиеті, 22 шілде 1994.
16. Қозыбаев М. Ғасыр қасіретін арқалағандар (Қазақ халқының бас бостандығы, мемлекеттігі үшін күрескен алаш арыстары туралы) // Егемен Қазақстан, 12 тамыз 1994.
17. Ахметбекқызы Б. Мұғалімдерге көмек (Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері бойынша қазақ тілін орыс дәрісханаларында оқыту) // Қазақ тілі мен әдебиеті №5-6, Б. 96-101, 1994.
18. Қасенұлы Т. Ахаңның шығармашылық даралығы // Жұлдыз №7, Б. 181-185, 1994.
19. Созақбаев С. Ахмет Байтұрсынұлының құқықтық мемлекет туралы // Ақиқат №7, Б. 54-57, 1994.
20. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлы әліппелерінің әдістемелік ерекшеліктері // Бастауыш мектеп №7-8, Б. 11-15, 1994.
21. Қордабаев Т. Ахаңды танып болдық па? // Халық кеңесі, 12 қазан 1994.
22. Кәкішев Т. Сын мен қисын сардары (Ахмет Байтұрсынұлы қазақ филологиясының негізін қалаушылардың бірі) // Ақиқат №12, Б. 78-81, 1994.

#### -1995-

1. Қашқынбайұлы Ш. Рухани көсемдерімізбен қайта қауышу // Қостанай таңы, 11 ақпан 1995.
2. Шоймағамбет Ф. Түсіме Ахаң еніп жүр (Өлең) // Парасат №2, Б. 2-3, 1995.
3. Қордабаев Т. Ахметті танып болдық па? // Қазақстан мұғалімі, 15 наурыз 1995.
4. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы // Ұлағат №3, Б. 94-98, 1995.
5. Сағадиев К. «Ғылымсыз ғұмыр – тұл» (Сұхбаттасқан: Мұртаза Ф) // Қазақ үні, наурыз 1995.
6. Сариева Р. Ахаң мен Жақаң (Сталиндік нәубетке ұшыраған қос тұлға туралы) // Халық кеңесі, 6 шілде 1995.

7. Ысқақ Б. Аспанның ащы айқайы: Керек адам; Тағдыр (Ахмет пен Міржақыпқа арналған өлеңдер) // Жұлдыз №7-8, Б. 57-65, 1995.
8. Әлденев Б., Әлім Қ. Ахаң берген ақ бата // Егемен Қазақстан, 30 қараша 1995.
9. Қараева М. Ахмет аудармалары // Қазақ тілі мен әдебиеті №11-12, Б. 107-110, 1995.
10. Омарбеков Т. Голощекин тұсындағы Алаш қайраткерлерінің тағдыры (1928-1930 ж.ж. Алашордашыларға қарсы күрес) // Ақиқат №12, Б.30-34, 1995.

**-1996-**

1. Әбдиманов Ө. Ұлылар үндестігі // Қазақ тілі мен әдебиеті №1, Б. 100-106, 1996.
2. Қыдыршаев А. Ғұлама ғалым, ақын қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы ана тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаушы // Ақтөбе, 3 ақпан 1996.
3. Мектептегі А. Қазақтың саяси көсемдері (Байтұрсынұлы А., Бөкейхан Ә., Дулатұлы М., Досмұхамедұлы Ж-Х., Тынышпайұлы М., Шоқай М) // Қазақ елі, 16 ақпан 1996.
4. Аша Е., Бақбергенова Р. Қазақ тілінің негізін салушы алғашқы методист А.Байтұрсынұлы жайында // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №2, 1996.
5. Тұрғынбеков С. Атылып кеткен арыстар (Өлең) // Ана тілі, 29 ақпан 1996.
6. Қамзабекұлы Д «Ақаңның алдында» // Қазақ әдебиеті №11, 12 наурыз, 1996.
7. Әзмұқанова А. Мұсылман мектептерінде // Қазақ тілі мен әдебиеті, №4, Б. 86-95, 1996.
8. Темірғалиева К. Алғашқы абайтанушы // Орталық Қазақстан, 2 сәуір, 1996.
9. Ахаң арашашы (А.Байтұрсынұлына қатысты мұрағаттық деректер. Дайындаған: Қ.Исабаев) // Қазақ әдебиеті, 9 сәуір 1996.
10. Өзбекұлы С. Алаштың азаттығын аңсап өткен // Егемен Қазақстан, 9 сәуір 1996.
11. Сүйінұлы Ғ. Академик Алдамжаров Қостанай мемлекеттік университетінің негізін қалап, оған Ахмет Байтұрсынұлы есімінің берілуіне тікелей ұйытқы болды // Жас алаш, 17 тамыз 1996.
12. Сүлейман Ж. Арманы – ұлттың тәуелсіздігі // Ақиқат №8, 58 б., 1996.
13. Байтұрсынов А. Жазығым не? (Материалды әзірлеген: ҚР Президенті архивінің қызметкері Сүлейменов Ж) // Ақиқат №9, Б. 80-81, 1996.
14. Ілияс Б. Ақаң жүрген жерлермен (Саяхат-сапарнама) // Қостанай таңы, қараша-желтоқсан 1996.

**-1997-**

1. Садуақасова А. Қазақта зиялы болған ба? (А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, М.Шоқай бастаған қазақ зиялылары жөнінде) // Заман Қазақстан №4, 14 қаңтар 1997.
2. «Айтындар менен ұрпаққа сәлем» (Ахаң атынан толғанан ақын Хамитбек Мұсабай) // Ана тілі №3, 23 қаңтар 1997.
3. Шүкірұлы С. Бір толғаудың хикаяты: Өткенге салауат, бүгінге бірлік // Ана тілі №3, 23 қаңтар 1997.
4. Осы күнге соттың билігіндегі кемшіліктер (Дайындаған: Қыстаубайұлы З) // Тура би №1(2), Б. 108-127, 1997.
5. Ісімакова А. Әдебиеттегі Бахтин мен Байтұрсынов үндестігі // Заман Қазақстан, 7 ақпан 1997.
6. Аллаберген Қ., Қадырұлы Қ. Ахандардан қалған із // Жас Алаш, 25 ақпан 1997.
7. Боранғалиұлы Т. «Халықтың көзі, құлағы һәм тілі» // Егемен Қазақстан, ақпан 1997.
8. Әуелғазина Т. Ғасыр сынынан өткен арыстар // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 44-48, 1997.
9. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов және қазақ жазуы // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 84-89, 1997.
10. Айтбаев Ө. Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі // ҚР ҒМ – ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 3-10, 1997.
11. Ойсылбаева А. Ахмет Байтұрсыновтың әдеби-теориялық мұрасы // Қазақ тілі мен әдебиеті №3-4, Б. 39-43, 1997.
12. Қазмағамбетова З. А.Байтұрсыновтың әдістемелік ілімдері // Байтауыш мектеп №4, Б. 12-21, 1997.
13. Асылбекова М. Арманда кеткен арыстар // Қазақстан мұғалімі, 16 сәуір 1997.
14. Ахмет Байтұрсынұлының 125 жылдығын мерекелеу туралы ҚР үкіметінің Қаулысы ( №150, 4 ақпан, 1997 жыл) // ҚР Президенті мен үкіметінің актілер жинағы №6, 16 б., 1997.
15. Қамзабекұлы Д. А.Байтұрсынұлының Ташкент сапары // Қазақстан әдебиеті, 6 мамыр 1997.
16. Олар бұл ойларын журналист ретінде айтқан болатын (Қазақ зиялыларының ойлары және қазақ баспасөзінің кейбір бастау кездері туралы деректер. Дайындаған: Қоңырбай Ө) // Түркістан, 25 мамыр 1997.
17. Ахаңның аты өлмейді (Арнаулы бетті дайындағандар: А.Әлиқызы, М.Шәмшібектегі) // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1997.
18. Әбдіраш Ж. Арыстар аманаты: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы (Өлеңдер) // Қазақ әдебиеті, 27 мамыр 1997.
19. Тұрғынбекұлы С. Арыстар назасы: Ахмет, Әлихан, Міржақып, Тұрар, Сәкен, Бейімбет, Ілияс (Өлеңдер) // Ана тілі, 29 мамыр 1997.
20. Айдаров Т. Халқына қайта оралған арыстар // Жетісу, 30 мамыр, 1997.



21. Ұлт қаймағы еді (Алаш ардагерлері: Ахмет, Міржақып, Мағжан, Мұхамеджан, Жақып туралы) // Жас алаш, 31 мамыр 1997.
22. Тектілер кетіп, тексіздер қалды (Алаш зиялылары: Ахмет, Жүсіпбек, Бейімбет, Сәкеннің көрген қорлықтары жөнінде) // Жас алаш, 31 мамыр 1997.
23. Шерлі шежіре (Дайындағандар: Мұстафина С., Мұхамеджанова О) // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 1997.
24. Әнес Ғ. Қыл үстіндегі тағдырлар // Қазақ елі, 6 маусым 1997.
25. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов және қазақ жазуы // Егемен Қазақстан, 1 шілде 1997.
26. Қалиев С., Орынбаева Р. Нәзипа Құлжанова және Ахмет Байтұрсынов // Қазақстан мектебі №7, Б.73-79, 1997.
27. Қыдырша А. Ахмет Байтұрсынұлы әдістемеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті №9-10, Б. 56-60, 1997.
28. Асқар О. Ахаң тәлімі // Қазақ үні №7, шілде 1997.
29. Қордабаев Т. «Біз Байтұрсынов деген «халық жауын» білмейміз...» // Жас алаш, 4 қазан 1997.
30. Ахмедов Ғ. «Алаш» азаматтары // Қазақстан әдебиеті, 7 қазан 1997.
31. Сақыбекқызы Р. Мен білетін Шолпан апа (Ахаңның қызы туралы) // Қазақ әдебиеті №47, 25 қараша 1997.
32. Шежіре сурет шертер сыр (1917 ж. Бүкіл қазақтың құрылтайында сайланған ұлттық-демократиялық «Алаш» партиясының жетекшілері) // Шалқар-2, 28 қараша 1997.
33. Ойсылбай А. «Тән көмілер, көмілмес еткен ісім» // Заман – Қазақстан, 18 желтоқсан 1997.
34. Айтбайұлы Ө. Ұлттың ұлы ұстазы // Саясат №12, Б. 87-99, 1997.
35. Байтілесова Ж. Ахмет Байтұрсынов: «Сөзді өнердің басы деп есептеймін...» // Ақиқат №12, Б. 91-93, 1997.
36. Сәрсембина Б. Ағаңның ағайыны болғаны үшін... // Жас алаш, 30 желтоқсан 1997.

#### -1998-

1. Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты // Ұлт тағылымы №1, Б. 11-15, 1998.
2. Мұсаұлы А. Ахаңның хаты және Бетпаққара көтерілісі // Заң және заман №1, Б. 99-106, 1998.
3. Әбдіманов Ө. М.Әуезов және ХХ ғасыр басындағы азатшыл әдебиет // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №1, Б. 103-107, 1998.
4. Әбіш Қ. Ахаң тұрған үй (Алматыда ғалымның мұражайы-үйі ашылды) // Қазақ әдебиеті, 13 қаңтар 1998.
5. Әнесұлы Ж. Елшілдік ұран көтерген Ахмет Байтұрсынұлы // Торғай таңы, 24-25 қыркүйек 1998.
6. Субханбердина Ү. Қазақ газеті қуғын-сүргін құрбаны еді // Егемен Қазақстан, 25 қаңтар 1998.
7. Шілдебай С. Алаштың ары болған // Алматы ақшамы, 30 қаңтар 1998.

8. Мұсаев А., Әбдіхалық М. «Белсенді контрреволюцияшыл байланысшы» (Оқытушы Х.А.Болғамбаев – А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, С.Қожановтардың серіктесі еді) // Заң газеті, 11 ақпан 1998.
9. Мұқанов Қ. Асыл дарын, алып тұлға // Солтүстік Қазақстан, 13 ақпан 1998.
10. Сейдахмет Қ. «Белгілі Бегзат данышпан...» (Алты алашқа мәшһүр А.Байтұрсыновтың туғанына 125 жыл) // Қостанай таңы, 13 ақпан 1998.
11. Сұбханбердина Ү. Әйгілі «Қазақ» газеті қуғын-сүргін құрбаны еді // Егемен Қазақстан, 25 ақпан, 1998.
12. Қордабаев Т. А.Байтұрсыновтың ғылыми еңбектерінің насихатталуы // Қазақ тілі мен әдебиеті №1-2, Б. 58-60, 1998.
13. Қордабаев Т. А.Байтұрсынов – тіл туралы ғылымымыздың негізін салушы // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 3-7, 1998.
14. Қирабаев С. Алашорда және «ұлтшылдық» әдебиет // Абай №2, Б. 15-20, 1998.
15. Әбсадықов А. Ахаң салған сара жол немесе оның «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі фольклор теориясының мәселелері // Сарыарқа №2, Б. 63-64, 1998.
16. Тұрғараева Г. Ахаң және «Қазақ» газеті // Қазақ тарихы №2, Б. 39-43, 1998.
17. Мұсағалиева А. Ахмет Байтұрсынов – халық ағарту комиссары // Қазақ тарихы №2, Б. 43-47, 1998.
18. Тұрғараева Г. «Аталы жұртымыздың аты деп...» // Саясат №2, Б. 78-81, 1998.
19. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақ тарихы №4-5, Б. 3-10, 1998.
20. Құрманбайұлы Ш. XX-ғасырдың бас кезіндегі қазақ лексикасының терминденуі // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 12-17, 1998.
21. Қаған Қ. Қоңыр кеш (А.Байтұрсынұлы атындағы №139 гимназияда Ахаңның немере қарындасы К.Әміровамен кездесу) // Жас Алаш, 19 ақпан 1998.
22. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынов қазақ өлеңінің өрнектері туралы // Қ.А.Яссауи университетінің хабаршысы №3, Б. 8-13, 1998.
23. Қордабаев Т. Ұлы ғұмыр үлгісі (Ғаламның 125 жыл мерейтойы қарсаңында) // Егемен Қазақстан, 4 наурыз 1998.
24. ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архиві. О1.-1484-іс. 6 том.-1929. 1 қаңтар // Ақиқат №3, Б. 47-59, 1998.
25. Мұқатова О. «Қазақ» газеті және «Айқар» журналы: XX ғасырдың бас кезіндегі қоныстандыру, жер мәселесі туралы // Ақиқат №3, Б. 82-84, 1998.
26. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Абай №3, Б. 1-4, 1998.

27. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Биология, география және химия №3-4, Б. 3-13
28. Атабаев Қ. Не екен ойландырған арыстарды? // Ақиқат №4, Б. 78-80, 1998.
29. Мақпырұлы С. Ахаңның бір аудармасы хақында // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 98-102, 1998.
30. Тұрғынбеков С. «Алаш» деп ұрандаған Ахаң еді // Қазақ әдебиеті, 10 сәуір 1998.
31. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың асқар алыбы (Ғалымның 125 жылдық мерейтойы) // Қостанай таңы, 21 сәуір 1998.
32. Қамаева С. Даналық дариясының шамшырағы // Ақмола ақшамы, 24 сәуір 1998.
33. Толыбаев Қ. Қазақ жазуының төл таңбасы // Ұлан, 12 мамыр, 1998.
34. Досанов С. Ахмет пен Міржақып // Егемен Қазақстан, 20 мамыр 1998.
35. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр, 1998.
36. Қожакеев Т. Ахаң атын әлем білген // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр 1998.
37. Мұқанұлы С. Ахметтің басқа қызметтері. (Латыншадан түсірген: Бексайын Қ) // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр 1998.
38. Сәтімбекова М. Ахмет – педагог // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр, 1998.
39. Қаршығалин Н. Қазақ тіл ғылымының көшбасшысы һәм әдебиеттанудың іргетасын қалаушы // Сарыарқа №5, Б. 2-4, 1998.
40. Қыдырша А. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріне үнілсек // Бастауыш мектеп №5, Б. 3-6, 1998.
41. Серғалиев М. Ахмет Байтұрсынұлының сөйлем синтаксисіне көзқарастары // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 3-9, 1998.
42. Сағынова Б. А. Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 119-120, 1998.
43. Қордабаев Т. Ахмет – Ыбырайдың ізбасары // Қазақ тілі мен әдебиеті №5-6, Б. 66-70, 1998.
44. Тұрғараева Г. Қазаққа «қазақ» атын қайтарды // Ақиқат №6, Б. 69-70, 1998.
45. Қазақстан мектебі №6, (Ахмет атаның, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл. Елі барда Ахаңның рухы биік). Б. 1-82. 1998.
46. Көшербаев Қ., Арын Е., Дүйсенбай. Адамдық диқаншысы // Қазақстан мектебі №6, Б. 5-25, 1998.
47. Мәуленов С. Ойшыл ақын, ғибратты ғұлама (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 10 б., 1998.
48. Ахметқызы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы туралы естелік // Қазақстан мектебі №6, 27 б., 1998.

49. Кәкішев С. Ахмет Байтұрсынұлы (естелік) // Қазақстан мектебі №6, 27 б., 1998.
50. Сәрсенбайұлы Ә. Ахмет аға туралы толғаныстар (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 33 б., 1998.
51. Шаяхметов А. Ағажан // Шаяхметов А. Ағажан (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 33 б., 1998.
52. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақстан мектебі №6, Б. 29-37, 1998.
53. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы // Қазақстан мектебі, №6, Б. 39-40, 1998.
54. Құсайынов К. Дәстүр жалғастығы // Қазақстан мектебі, №6, Б. 45-51, 1998.
55. Сыздықова Р. Ұлттық білім-ғылымның көшбастары // Қазақстан мектебі №6, Б. 52-62, 1998.
56. Айтбайұлы Ө. Мәңгілік тұғырындағы тұлға // Қазақстан мектебі №6, Б. 52-62, 1998.
57. Ищанова Р. Туған тіл және төл әдебиет // Қазақстан мектебі №6, Б. 63-64, 1998.
58. Мұратханова Р. Қазақ санасының шамшырағы // Қазақстан мектебі №6, Б. 65-70, 1998.
59. Қордабаев Т. Ахмет – Ыбырайдың ізбасары // Қазақстан мектебі №6, Б. 71-74, 1998.
60. Іргебаева Н. Таным үрдісінің алғашқы баспалдағы // Қазақстан мектебі №6, Б. 71-74, 1998.
61. Құрманбаев А., Тұрғараева Г. Қайраткердің төңкеріске көзқарасы // Қазақстан мектебі №6, Б. 75-79. 1998.
62. Құрманбаева Г. Таныса бастағалы тоғыз жыл болды // Қазақстан мектебі, №6, Б. 75-77. 1998.
63. Қайырбек Ш. Алаштың Ахметі (Арнау-өлең) // Қазақстан мектебі №6, 81 б., 1998.
64. Ұлы жүрек иесі («Ақ жол» жинағындағы «Алып бәйтерек» алғысөзінен үзінді) // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1998.
65. Архашова М. Дәуірдің жарық жұлдызы // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1998.
66. Серғалиев М. Алыптарды ардақтай білейік // Қазақстан мұғалімі, №10, 27 мамыр 1998.
67. Әбдіғаппарова Н. Ахмет Байтұрсынұлы әдебиет пәнін оқытуда // Қазақстан мұғалімі №11, 10 маусым 1998.
68. Мұражай-лаборатория (ҚР ҒМ-ҒА ТБИ жанынан Ахаңа мұражай ашылды) // Қазақстан мұғалімі №11, 10 маусым 1998.
69. Нұрпейісұлы К. Қазақ интеллигенциясының әкімшіл-әміршіл жүйеге ғылым мен мәдениет саласындағы қарсылығы (1920-1930 ж.ж.) // Столич. Обозрение, 12 маусым 1998.

70. Отар Әлі Бүркіт. А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі қазақ стилистикасының теориялық мәселелері // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 10-12, 1998.
71. Тұрғынбекұлы С. Ұлылар үндестігі (А.Байтұрсынұлы Абай туралы) // Ана тілі, 2 шілде 1998.
72. Әбділдабек С. Ахаң арналады // Қазақ әдебиеті, 3 шілде 1998.
73. Тұрсынұлы С. Ақ жүректі екпінді ерлер немесе М.Әуезовтің әлеуметтік саяси тақырыптағы көсемдері // Столич. обозрение, 31 шілде, 7 тамыз, 14 тамыз 1998.
74. Ахаң – прос пен Ахаң – юст // Егемен Қазақстан, 7 тамыз 1998.
75. Абдуллин Д. Рахатсыз өтсе де өмір жасым... // Жас алаш, 8 тамыз 1998.
76. Қозыбаев М. Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар // Егемен Қазақстан, 12 тамыз 1998.
77. Шүкірұлы С. Мұратты істің мүддесі (Ұлттық ғылым-білімнің негізін салған қос дана – Ыбырай мен Ахмет хақынды) // Ана тілі, №33, 15 тамыз, 1998.
78. Омарбеков Т. Рухани көсем болған // Ақиқат №8, Б. 61-65, 1998.
79. Серғазы Г. Ұлтымыздың ұстазы (Ғалымның ескерткіш-бюсті мен мұражай-үйі ашылды) // Алматы ақшамы, 14 қыркүйек 1998.
80. Асылбек А. Ахмет Байтұрсынов мұражайы ашылды // Заң, 16 қыркүйек 1998.
81. Серғазы Г. Ұлы тағылымнан тәлім түйер ұрпақпыз ба?... («А.Байтұрсынов және ҚР Тіл туралы Заңының орындалу барысы» атты ғылыми тәжірибелік конференция) // Алматы ақшамы, 16 қыркүйек 1998.
82. Қажығалиқызы Г. Құтты ұяна оралдың ба, Арысым?! // Алматы ақшамы, 16 қыркүйек 1998.
83. Қамаева С. Тілді тереңнен толғаған // Цес info, 18 қыркүйек 1998.
84. Ұлы ғалым-тілші, ағартушы А.Байтұрсынұлының 125 жылдығына орай («Ахмет Байтұрсынұлы тағылымы және ҚР Тіл туралы Заңының орындалу барысы» атты ғылыми тәжірибелік конференция) // Алматы ақшамы, 18 қыркүйек 1998.
85. Байтұрсынов А. Жазығым не? (Материалды әзірлеген: Сүлейменов Ж) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
86. Байназар Қ. Ахаң үйі болған (Ұсыныс) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
87. Бектемірова М. Бабаға жазған жыр-хатым // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
88. Баязид Қиядан асқан қыраным // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
89. Мұқатов Н. Қайран, Ахаң // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
90. Оспанұлы С. Ахаң арнаулар // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
91. Тұрғынбекұлы С. «Мен Ахметтану тақырыбына қалай бардым» (Сұхбаттасқан: Оспанұлы С) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
92. Жүнісұлы Ж. Ахаң ұстаған таяқ // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.

93. Шаяхмет А. Ұлт ұйтқысы (А.Байтұрсынұлының ұстаздық тәлімі) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
94. Жүнісұлы М. Қазақ атын қайтарған // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
95. Шәмшәтұлы И. Азаттықты армандаған Ахаң еді // Ана тілі, 24 қыркүйек 1998.
96. Крылов мысалдары қазақша оқылды. (Ғалымның 125 жыл мерейтойы құрметіне) // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.
97. Серғазы Г. Ахметтану тағылымдары (А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ-да ғылыми-теориялық конференция өтті) // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.
98. Тәкебаев К. Орыс мектебіндегі ашық сабақ А.Байтұрсынов тағылымына арналды // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.
99. Ысқақ Б. Ұлы дана // Түркістан, 23-29 қыркүйек, 1998.
100. Айтбаев Ө. Абай үлгісінің жалғасы дерсің Аханды // Жас алаш, 29 қыркүйек 1998.
101. Ахмет Байтұрсынұлының мерейтойы мен Тіл туралы өткізілген конференция ұсыныстары // Түркістан, 23-29 қыркүйек 1998.
102. Айтбайұлы Ө. Ұлт ұстазы (Тұран әлемінің тұғыры биік тұлғасы А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл) // Түркістан, 23-29 қыркүйек 1998.
103. Шегебай Ө. Тілге құрмет – елге құрмет (№139 мектеп-гимназияда А.Байтұрсынұлының 125 жылдығына арналған «Тіл апталығы» өтті) // Алматы ақшамы, 30 қыркүйек 1998.
104. Ахмет Байтұрсынов туралы фотошежіре // Зерде №9, 11 б., 1998.
105. Тұрсынұлы С. «Мұқтажымыздың ішіндегі ең ірісі – ғылым...» немесе М.Әуезовтың ғылым-білім жөніндегі көсемсөздері // Столич. обозрение, 2 қазан (жалғасты материал) 1998.
106. Нұрпейіс К. Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз, ағайын? // Заман Қазақстан, 2 қазан 1998.
107. Хошеметов Қ. Ахаңның әліппесі // Егемен Қазақстан, 2 қазан 1998.
108. Әбдінасырұлы С. Өзгеше еді жырыңыздың мәнері (Ахаң рухына. Өлең) // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.
109. Әбуов М. Тұғыры аласармас тұлға // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.
110. Әбілқасымов Б. Ұлттық баспасөздің негізін қалаушы // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.
111. Ахаң арналған бас қосу // Қазақ әдебиеті, 9 қазан 1998.
112. Арғынбаев Ж. Ахаң рухы асқақтата түсті // Түркістан, 7-13 қазан 1998.
113. Оразбаева Ф. Ұлылық тағылымы // Егемен Қазақстан, 14 қазан 1998.
114. Серғалиев М. Ұлылықты бағалау да – ұлылық // Қазақстан мұғалімі №21, 14 қазан 1998.

115. Көшербаев Қ. Ұлт ұстазының ұлы жолы // Ана тілі №41, 15 қазан 1998.
116. Шүкірұлы С. Көз жетіп, көңіл сенгендей (Қостанайда Ахаң күндері өтті. Ахаң арналған Иранғайыптың «Киелі күнә» спектаклі жөнінде) // Ана тілі №41, 15 қазан 1998.
117. Мәмет С. Ұлы тұлғаға тағзым (Республика сарайында өткен ғалымның 125 жыл толуына арналған салтанатты жиын жөнінде) // Егемен Қазақстан, 15 қазан 1998.
118. Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты // Егемен Қазақстан, 15 қазан 1998.; Қазақ әдебиеті, 16 қазан 1998.
119. Күрескер көсем ойларында – ел тәуелсіздігі. (Ғалымның 125 жыл мерейтойы құрметіне арналған жиынды ҚР-ның елбасы ашты) // Алматы ақшамы, 16 қазан 1998.
120. Ұлы тұлғаға тағзым // Ақтөбе, 17 қазан 1998.
121. Ахмет Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері // Наука Казахстана - Қазақстан ғылымы №20, 16-31 қазан 1998.
122. Әбдіманов Ә. Қазақтың рухани көсемі // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №25, Б. 5-9, 1998.
123. Оразбекұлы К. Ахметтану сайысы // Ұлан, 27 қазан 1998.
124. Ұлы тұлғаға тағзым // Қазақстан мұғалімі, 28 қазан 1998.
125. Қамаева С. Әліппенің атасы // Бастауыш мектеп №10-11, Б. 5-6, 1998.
126. Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасының негізін қалаушы // Бастауыш мектеп №10-11, Б. 7-9, 1998.
127. Құнантаева Қ. Ахмет Байтұрсынов және білім беру мәселесі // Бастауыш мектеп №10-11, 12 б., 1998.
128. Тұрсынұлы С. «Еркін ой, шарықтаған терең қиял...» немесе М.Әуезовтың мәдениет, әдебиет туралы көсемсөздері // Столич. обозрение, 23 қазан, 30 қазан, 6 қараша 1998.
129. Тұлғаға тағзым (Халқымыздың рухани көсемі А.Байтұрсынұлының 125 жылдық тойы жер-жерде аталып өтті) // Қазақстан мектебі №11-12, Б. 77-79, 1998.
130. Мәуленов Қ. №702 іс немесе Қостанай өңіріндегі белгісіз көтеріліс // Жас алаш, 5 қараша 1998.
131. Мұсаұлы А. Ахаң туралы ақиқаттың бәймәлім деректері // Қазақ әдебиеті, 13 қараша 1998.
132. Шәмшібек М. Елі барда Ахаңның рухы – биік // Қазақстан мұғалімі, 18 қараша 1998.
133. Қарашин Ә. Тарихи тұлға тағылымы // Алматы ақшамы, 20 қараша 1998.
134. Рай-Қоңырат (Имаханбетова Р). Ұлт ұстазы // Қазақстан сарбазы №94, 27 қараша 1998.

**-1999-**

1. Оразаев Ф. «Қазақ» газетін жазалатқан кім? // Қазақ үні №1, қаңтар 1999.
2. Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынов мысалдарының тәрбиелік мәні // Ақиқат №2, Б. 83-85, 1999.
3. Арықбаева Ж. А. Байтұрсынұлы әліпбиінің ғылыми негіздері // Еуразия университетінің хабаршысы №3, Б. 197-200, 1999.
4. Мектептегі А. Қазақтың көсемдері (Бөкейхан Ә., Байтұрсынұлы А., Дулатұлы М., Досмұхамедұлы Ж.-Х., Тынышпайұлы М., Шоқай М) // Қазақ әдебиеті, 19 наурыз 1999.
5. Сүйінкина П. Ахмет Байтұрсынов пен Мұхтар Әуезов // Қазақстан мектебі №4, Б. 75-77, 1999.
6. Арын Е. Ахмет Байтұрсыновтың рай түрлерін жіктеудегі көзқарасы // Қазақ тілі мен әдебиеті №7, Б. 52-55, 1999.
7. Сақыбекқызы Р. Орнында бар оңалар (А. Байтұрсынұлы атындағы қоғамдық қор және мұражай-үйі туралы) // Ана тілі №6, 11 ақпан 1999.
8. Сағадиев К. Алашорда: орташа жайды қайтіп орнықтырамыз? (А. Байтұрсынов пен алашордашылардың экономикалық көзқарасы) // Қазақ әдебиеті №24 (2602), 11-маусым 1999.
9. Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары // Бастауыш мектеп №8, Б. 11-13, 1999.
10. Кәкішев Т. «Айқап» пен «Қазақ» арасы // Алматы ақшамы, 9, 11, 13, 16, 18, 20 тамыз 1999.
11. Исмайл М., Түрік В. Түркология құрылтайындағы Ахмет Байтұрсынұлының жасаған баяндамасы // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №8, 1999.
12. Иманбекова Б. Ахметтану тағылымдары // Қазақстан мектебі №10, Б. 53-55, 1999.
13. Әбілқасымов Б. Қазақ тіл білімінің қос бәйтерегі // Ана тілі, 2 желтоқсан 1999.
14. Әбдіманов Ә. Азатшыл ой мен азатшыл жырдың алыптары // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №27, Б. 23-27, 1999.
15. Айғабылұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тілін оқыту мәселесі // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №31, Б. 16-19, 1999.
16. Әбілқасымов Б. Қазақ тіл білімінің қос бәйтергі // Ана тілі №39(439), 2 желтоқсан 1999.
17. Айғабылұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы және морфонология // Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 354-362.
18. Ақаев С., Мыңбай Д. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған терминдердің тәсілдік сипаттары // Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 441-455.



1. Ақтайлақұлы С. Қазақтың балқаймағы // Қазақ батырлары №2, 2000.
2. Байтұрсынұлы А. Қалам қайраткерлі жайынан (Мәтінді дайындаған: Кәкішев Т) // Егемен Қазақстан, 5 ақпан 2000.
3. Кейін табылған мұралар: Емле туралы (Мәтінді дайындаған: Жұбаева О) // ҚР БҒМ ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 3-4, 2000.
4. Османкулов А. Ахмет Байтұрсунов жана әл ағарту маселелери // ҚР БҒМ ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 14-22, 2000.
5. Кітапбаев Б. Байтұрсыновпен бір лагерьде («Ақтеңізден Алашқа сәлем» өлеңі ) // Ана тілі №11, 21 наурыз 2000.
6. Байтұрсын І. Бұл үйде Байтұрсынов тұрған // Егемен Қазақстан, 22 наурыз 2000.
7. Имаханбетова Р. Ахметтану іліміне қосылған үлес (А.Қыдыршаевтың «А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы» атты зерттеу монографиясы туралы) // Ана тілі №11, 25 мамыр 2000.
8. Имаханбетова Р. Ақаңның әдістемелік мұрасы туралы зерттеу // Қазақстан мектебі №8, Б. 71-74, 2000.
9. Кеңесбаева Л. 63 сақталған сандық (Ахаң жәдігерін жеткізуші Бибі Хабиқызы) // Жас алаш №102, 24 тамыз 2000.
10. Байтұрсын І. Қайран Аха, жолың қандай ауыр еді // Егемен Қазақстан, 30 тамыз 2000.
11. Орманов Қ. Дәмеге емес, дәлелге сүйенейік (Ақаң тұрған үй туралы) // Егемен Қазақстан, 30 тамыз 2000.
12. Кенжеахметов С. Ахаң мысалдары хақында // Қостанай таңы, 6 қыркүйек 2000.
13. Байтұрсын І. Ғасыр саңлағының медалі мен дипломы облыс әкіміне табыс етілді (Ахмет Байтұрсынұлына берілген марапат) // Қостанай таңы, 29 қыркүйек 2000.
14. Балтабаева Ж. Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесінің» маңызы мен сапалылығының сыры туралы // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №8 (42), Б. 126-130, 2000.
15. Ержиласун А. Қазақ тілі және латын әліппесі // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №10, 2000.
16. Сәулембекова М. Айқап беттерінде айтылған Ахмет Байтұрсыновтың тарихи ойлары // Ақиқат №11, Б 73-75, 2000.

#### -2001-

1. Сыздық Р. «Қазақстан мектебі» журналы және А.Байтұрсыновтың мұрасы // Қазақстан мектебі №1, Б. 5-7, 2001.
2. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы – фольклорист // Қазақстан жоғары мектебі №1, Б. 167-173, 2001.
3. Салқынбай А. А.Байтұрсынұлы тағылымы // Қайнар университетінің хабаршысы №1, Б 12-15, 2001.
4. Әбдіманов Ө. Әдебиетімізге мысал жанрын әкелген // Абай №3, Б. 31-36, 2001.

5. Имаханбетова Р. Ақаң мәңгі өлмейді (А.Байтұрсынұлы емлесімен) // Шалқар-2, қаңтар 2001.
6. Әбдірашұлы Ж. Ахмет Байтұрсынұлы // Таң-Шолпан №2, 113 б., 2001.
7. Жүсіпұлы М. (Джусупов М.) Сингармонизм фонологиясы // ҚР ҒМ-ҒА Тілтаным (Языкознания) №2, Б. 23-34, 2001.
8. Жүсіпов Н. А.Байтұрсыновтың фольклористикаға келу жолы // ПМУ Хабаршысы №2, Б. 117-119, 2001.
9. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы жазбаларындағы «23 жоқтау» // ҚР. БҒМ. Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы № 2, Б. 90-98, 2001.
10. Оспанұлы С. Ахаңның айшықтары // Ана тілі №12-13, 22 наурыз 2001.
11. Ақаев С. Ахаңдар салған жол қайда? (Терминнің танымдық табиғаты) // Ана тілі, 24 мамыр 2001.
12. Байсалова А. «Өшкені қайта жанған халықпыз» (Сұхбаттасқан: Имаханбетова Р) // Қазақстан сарбазы, 29 мамыр 2001.
13. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы жазбаларындағы «Ер Сайын» жыры // Ізденіс № 4-5, Б. 50-55, 2001.
14. Әбішева Ш. Ахмет шығармасының тәрбиелік мәні // Қазақ тілі мен әдебиеті №6, 27-29, Б. 2001.
15. Сахов Қ. Тәуелсіздік туралы тұлғалар не деді? // Жас Алаш, 12 шілде 2001.
16. Алмат О. Бұл әнге әркімнің де бар таласы... немесе Ахаңның «Аққұм» әні жөніндегі ой // Біздің Торғай №2 (7695), 1-15 тамыз 2001.
17. Байтұрсын І. Ахаң үйінің тағдыры // Егемен Қазақстан, 14 тамыз 2001.
18. Сомжүрек Ж. Сана дағдарысы немесе рухани әке әдебиет // Қазақ әдебиеті №45(2727), 9 қазан 2001.
19. Ісімақова А. Қазақ әдебиетінсіз қазақ тілі тұл // Жас Алаш, 21 қазан 2001.

**-2002-**

1. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы – фольклорист (зерттелу тарихы) // ПМУ хабаршысы №2, Б. 155-159, 2002.
2. Саматұлы Н. Ахаңның азып-тозған мұражайы // Ана тілі №16-17, 18 көкек 2002.
3. Ғазизұлы Б., Сейдахметов А., Мұсабаев Х. Тауды аласартпай, даланы асқақтатайық // Қостанай таңы, 30 көкек 2002.
4. Майқыбайұлы Қ. Өтеді өмір... // Қазақ батырлары №8 (49), тамыз 2002.
5. Әбдіманов Ө. М.Әуезов – алғашқы ахметтанушы // Абай №4, Б. 7-8, 2002.
6. Әбдіманов Ө. XX ғасырдың басындағы қазақ ақын-жазушылары көтерген басты тақырыптар // ҚХР., Іле педагогика институтының ғылыми журналы №4, Б.18-21, 2002.

7. Шүкірұлы С. Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық // Ана тілі №23, 26, 2002.
8. Жүнісбек Ә. Үстірт пікір айтуға асықпаңыз (Байтұрсынұлы әліпбиі мен бүгінгі тілі білімі хақында) // Ана тілі №33, 8 тамыз 2002.
9. Саматұлы Н. Орны жүректе // Ана тілі №40, 26 қыркүйек 2002.
10. Бәйділдин Қ. Зерттесек дұрыс зерттейік (Ахаң өскен ортаға қатысты жазылған кейбір зерттеу мақалаларға сын) // Ана тілі №41, 3 қазан 2002.
11. Төребекқызы Б. Ахмет аруағынан аттаған басшылар (Шағым хат) // Ана тілі №41, 3 қазан 2002.
12. Асқаров Қ. Байтұрсынұлы мұражайында тіршілік нышаны бола ма? // Ана тілі №42, 10 қазан 2002.
13. Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік әдіс көріністері // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №11, Б. 165-168, 2002.
14. Қазақ тілінің ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №14, 2002.

**-2003-**

1. Илияс Б. Ұлт ұстазы // Жас өркен: Қостанай №1, Б. 2-3, қаңтар 2003.
2. Мұқаметова Ә. Ахмет пен Нәзипа // Жас өркен: Қостанай №1, Б. 3-4, қаңтар 2003.
3. Бабасұлы Б. Жыңғылды өткеліндегі айқас (Деректі әңгіме) // Жас өркен: Қостанай №1, Б. 5-7, қаңтар 2003.
4. Жүсіпов Н. А. Байтұрсынұлы және «Әдебиет танытқыш» кітабы (1-бөлім) // Ұлт тағлымы №2, Б. 165-171, 2003.
5. Жүсіпов Н. А. Байтұрсынұлы және “Әдебиет танытқыш” кітабы (2-бөлім) // Ұлт тағлымы №3, Б. 175-179, 2003.
6. Нұрмұхамбет Д. «Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған» (А.Байтұрсынұлының «Қазақ салты» және «Қазақ қалпы» өлеңдерінен туған ойлар) // Қазақстан заман №4, 17 қаңтар 2003.
7. Сариева Р. Мұрағат мағлұматтары // Ана тілі №4, 30 қаңтар 2003.
8. Шүкірұлы С. Ел деп өткен адар ер // Ана тілі №4, 30 қаңтар 2003.
9. Шүкірұлы С. Қазақ тіл ғылымының атасы Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 130 жыл // Қазақ әдебиеті № 4, 2003.
10. Ысқақұлы Д. «Ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін» // Егемен Қазақстан №19, 2003.
11. Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы әдебиетті алғаш жүйелеген зерттеуші // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №2 (64), Б. 150-153, 2003.
12. Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің зерттелуі // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №3 (65), Б. 125-128, 2003.
13. Ашекеева Қ. Сөз өнерінің атасы (А.Байтұрсынұлының туғанына – 130 жыл!) // Ақиқат №4, Б. 70-73, 2003.

14. Ижанов З. Арыстар бірін бірі осылай қорғады (Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынұлы туралы) // Ана тілі №16, 24 сәуір 2003.
15. Шүкірұлы С. Ахаң арманын алға апарайық // Шалқар-2, №19-20, 2003.
16. Имаханбетова Р. Ақаң қашан туылған? // Шалқар-2, сәуір 2003.
17. Тайшыбай З. «...Мен қазаққа не жаздым» // Ана тілі №20, 22 мамыр 2003.
18. Имаханбетова Р. Ахметтің асыл жары Бадрисафа туралы ақиқат немесе Әуликөлдің Мұғалімкөл аталуының сыры // Шалқар-2, мамыр 2003.
19. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы қашан туған // Ана тілі №26, 3 шілде 2003.
20. Ісімақова А. «Академик» ағай-ау, Ахаң – асқар, сіз – төбе...» (Сұхбастасқан: Мауқараұлы А) // Заман ZAMAN №32 (439), 8 тамыз 2003.
21. Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... А.Байтұрсынұлы туралы нағыз ақиқатты өзінен қалған қағаздар ғана айта алады // Түркістан, 25 қыркүйек 2003.
22. Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынұлы туралы ой-түйін // Егемен Қазақстан, 30 қазан 2003.
23. Имаханбетова Р. Өз дәуірінің куәсі (Д.Қамзабекұлының «Руханият» атты кітабынан) // Шалқар-2, желтоқсан 2003.

#### -2004-

1. Әбдиманов Ә. Азатшыл ойға көшбасшы басылым // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №1-2 (16-17), Б. 67-71, 2004.
2. Әбсадық А. Ортасы толған отырыс (Ахаңның рухани шәкірттерімен түскен суреті туралы) // Ана тілі №3, 15 қаңтар 2004.
3. Имаханбетова Р. Ұстаз өмірінің қилы кезеңдері // Ана тілі №4, 22 қаңтар 2004.
4. Имаханбетова Р. Тұлғалар туралы толғанған қаламгерлер хақында // Шалқар-2, қаңтар 2004.
5. Имаханбетова Р. Ахметтанудағы ағаттықтар... // Шалқар-2, қаңтар 2004.
6. Имаханбетова Р. «Қазақтың тарихы» кімдікі? // (Түрік баласының мақаласы туралы) // Шалқар-2, ақпан 2004.
7. Имаханбетова Р. Той өткен соң мұражай ұмыт болды. («Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына орай, ұсыныс-тілек) // Жалын №2, Б. 12-13, ақпан 2004.
8. Имаханбетова Р. Қате пікірлер қайталанбаса деп (А.Байтұрсынұлы туралы кейбір жаңсақ деректерді кеш те болса назарға ұсынуды жөн көрдік) // Түркістан №13(507), 25 наурыз 2004.
9. Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының мәлімдемесі (Д.Досжановтың «Абақты» атты кітабынан) // Шалқар-2, наурыз 2004.

10. Нұрғали Р. ...Сөз билейді халықты // Қазақ әдебиеті №12(2850), 26 наурыз – 1 сәуір 2004.
11. Ысмағұлов Ж. Ақаң туралы жазсақ ақаусыз жазайық (2003 жылғы қазанның 30-ы күнгі «Алаштың Ахметі жайлы ой-түйін» атты мақаласына орай жазушы Қ.Сәрсекеевке хат) // Егемен Қазақстан. 7 сәуір 2004.
12. Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының М.П.Томскийден «Соғыс қаупі мен жұмыскер табының міндеттері» (аударма) // Шалқар-2, желтоқсан 2003; көкек. (Жалғасты материал) 2004.
13. Имаханбетова Р. Ғалым мұрасы // Шалқар-2 №24-25, 26-27, 28-29, 30-31, 32-33, 34-35, 36-37, 38-39. (Жалғасты материал). Наурыз – тамыз 2004.
14. Имаханбетова Р. Ахметтанудағы кейбір ағаттықтар // Ана тілі №36, қыркүйек 2004.
15. Ысмағұлов Ж. Ақиқаттан аттамайық, бауырым (Қ.Сәрсекеевтің жауабына орай) // Қазақ әдебиеті, 10 қыркүйек 2004.
16. Шүкірұлы С. Семинар өтті, не білдік? // Ана тілі №46, қазан 2004.
17. Имаханбетова Р. 77 жылдан кейін қайта жарық көрді (А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған «Оқу құралы» хрестоматиялық оқулығы туралы) // Шалқар-2, қазан 2004.
18. Имаханбетова Р. Ұлттық тіл ғылымының қос бәйтерегі туралы толғансақ... // Шалқар-2, қараша 2004.
19. Имаханбетова Р. Қос бәйтерек (деректеме) // Ана тілі №48, қараша 2004.

**-2005-**

1. Шоранова Г. А.Байтұрсынов және қазақтың ән өнері // Музыка әлемінде №1, Б. 35-37, 2005.
2. Күдерина К. 1929 жылғы латын жазуы және оған енгізілген өзгерістер (А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиіне енгізген жаңалығы) // Туған тіл №1, 2005.
3. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынов музейі // Қазақстан мұғалімі, наурыз 2005.
4. Имаханбетова Р. Ахметтану тағылымдары // Жалын №4, сәуір, Б. 36-42, 2005.
5. Жуанышбеков Н. Ахмет Байтұрсынұлы // Номад-KAZAKHSTAN №4, 2005.
6. Байтұрсынова Ю. Ұлы атам Ахметті қалай таныдым... // Шалқар-2, мамыр 2005.
7. Байтұрсынова Ю. Атам Ахметтің ғибратты жолы // Ана тілі №27, 7 шілде 2005.
8. Тұрғынбекұлы С. Торғайдың тағылымды тарихы // Егемен Қазақстан, 21 қыркүйек 2005.
9. Досанов С. Ахаң мен Жақаң // Егемен Қазақстан, 23 қыркүйек 2005.
10. Нысанбайтегі Ғ. Алаштың ардағы // Мысты өңір, 7 қазан 2005.

11. Шүкірұлы С. Жоқ! Опық жеуіміз жеткен шығар! (Әліпбиді өзгертуге қатысты ой-таным) // Қазақстан-Zaman №42, 2005.
12. Есмурзин К. Мұны да бір ескерсек... (Ахмет Байтұрсынұлының мемлекеттік қайраткерлігі туралы) // Ана тілі №44, 3 қараша 2005.
13. Әбілов Қ. Алаш арыстары аңсаған арман (Қарқаралы құзырхатына – 100 жыл! Сұхбаттасқан: Несіпбай А) // Егемен Қазақстан, 27 қыркүйек 2005.

#### -2006-

1. Әбдиманов Ө. Ұлт-азаттығын ұлықтаған ақын // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2 (156), Б. 20-23, 2006.
2. Сәрсенбай О. Алаштың айтулы тұлғалары туралы жаңа көзқарас (С.Досановтың «Ұйық» кітабы туралы) // Егемен Қазақстан, 14 ақпан 2006.
3. Күзембаева С. «Бұл еңбек – ұлтымыздың екі мың жылдық рухани мұрасының панорамасы» («Қазақ музыкасы» кітабы туралы. Сұхбаттасқан: Бекбосын М) // Алматы ақшамы №18 (3652), 16 ақпан 2006.
4. Әуелбек Ә. Лаң туғызған латын әрпі // Дала мен қала №7(136), 24 ақпан 2006.
5. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы және аударма мәселесі // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №3 (04), Б. 12-16, 2006.
6. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының мұражайы жөнделуде // Ана тілі №8(791), 23 ақпан – 1 наурыз 2006.
7. М.Дулатов және «Қазақ» газеті (Дайындаған: Иманбаева С) // QAZAQ.kz., 17 наурыз 2006.
8. Сәмет М. «Дедім сен де қатарыңнан қалыспа». Кеше Еуразия ұлттық университетінде Ахмет Байтұрсынұлы оқулары басталды // Егемен Қазақстан, 31 наурыз 2006.
9. Ашекеева Қ. А.Байтұрсыновтың ғылыми-теориялық мұраларындағы тілдің философиялық мәселелері // Саясат №4, Б. 69-72, 2006.
10. Әбдиманов Ө. «Таныстыру» поэмасындағы тарихи тұлға және әдеби қаһарман // Қарағанды университеті хабаршысы. Филология сериясы №4, Б. 77-86, 2006.
11. Әбдиманов Ө. Ұлттың рухани көсемі // Ақиқат №5, Б. 18-26, 2006.
12. Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... А.Байтұрсынұлы туралы ақиқатты артында қалған құжаттар айғақтайды // Қазақ әдебиеті №20(2972), 19 мамыр 2006.
13. Нұрпейіс К. «Тәуелсіз Қазақстанның шындық тарихын жазу үшін русскоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет...». (Сұхбаттасқан: Құрманбай Ш.) // Айқын №91(543), 23 мамыр 2006.
14. Нысанбайтегі Ғ. Қуғындалған қаршадай қыз // Мысты өңір, 26 мамыр, 2006.

15. Анаш Д. Алматы түрмесінде бір күнде 580 адам атылыпты // Алматы ақшамы №64 (3696), 1 маусым 2006.
16. Салқынбеков Д. Ахмет Байтұрсынұлының Қазақ ревкомындағы қызметі // Қазақстан тарихы №6, Б. 48-53, 2006.
17. Адамдар, жылдар, тағдырлар (Саясат құрбандарына арналған монумент) // Алматы ақшамы №64 (3696), 1 маусым 2006.
18. Нұрпейіс К. Даладағы дабыл (1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс және Алаш зиялылары) // Егемен Қазақстан, 16 маусым 2006.
19. Имаханбетова Р. Қырық мысал қырық төлтума... Ахмет Байтұрсынұлының мыалдарын жатқа баламайық // Түркістан №25-26, 22 маусым, 2006.
20. Жақып Б. Ұлт рухын ұлықтаған (Ж.Кенжалиннің «Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз» кітабы туралы) // Егемен Қазақстан, 24 маусым 2006.
21. Кәкішев Т. Ғибратты олжа (Ахаң мұражайы жөніндегі таласты оқиға туралы) // Егемен Қазақстан, 2 тамыз 2006.
22. Көлбаев Т. Торғай өлкесіндегі толқулар // Айқын №118(570), 1 шілде 2006.
23. Кітапбаев Б. Ахаңның Ақтеңізден алты алашқа айтқан сәлемі // Қазақ №16(281), 7 шілде 2006.
24. Қирабаев С. «Ғылымды басқаруды нарық менеджменті жүргізе алмайды» (Сұхбаттасқан: Омарұлы Б) // Айқын 123(575), 8 шілде 2006.
25. Кәкішев Т. Ғибратты олжа (Ахаң мұражайының толғақты жайы жөнінде) // Егемен Қазақстан, 2 тамыз 2006.
26. Мұқай Ө. Әліп – тұлға туралы әфсана немесе ұлт көсемінің туған күні бұдан былай 5-қыркүйекте болатыны нақты құжаттармен дәлелденді // Алматы ақшамы №104 (3736), 7 қыркүйек 2006.
27. Сейсенбаев Д. «Қазақтың жалғыз тірегі мен тілегі – ана тілі!» (Алматыдағы А.Байтұрсынұлы мұражай-үйінде ахметтану оқулары басталды) // ҚазАқпарат; QAZAQ. kz., 8 қыркүйек 2006.
28. Мәди А. Рухани көсемге құрмет // Алматы ақшамы №105(3737), 9 қыркүйек 2006.
29. Ескендіров Қ. Ұлтымыздың рухани көсеміне тағзым (Ахметтану оқулары туралы) // Ана тілі №38(823), 21 қыркүйек 2006.
30. Шүкірұлы С. Барын халқына берген жан (А.Байтұрсынұлының Алматыдағы үйі) // Ана тілі №38(823), 21 қыркүйек 2006.
31. Ісімақова А. Қазақ терминдері – ұлттық ұғымдарының жүйесі // Да Диалог Еуразия Қазақстан №22 (6), Б. 6-9, 2006.
32. Имаханбетова Р. Ахаңның мұражайы // Жас өркен: Қостанай №5 (24), Б. 21-22, қыркүйек-қазан 2006.
33. Молдахметұлы Ж. Ахмет Байтұрсынов және латын әліпбиі // Айқын №186(638), 6 қазан 2006.
34. Нұрмұхан Ж. Тіліміздің сілікпесін шығармайық // Қазақ әдебиеті №46(2998), 17 қазан 2006.

35. Жұрынов М. Академияның алпыс асуы (*Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырудың көш басында көрнекті ағартушы, ғалым, ерекше дарынды қоғам қайраткері А.Байтұрсыновтың болғаны анық. Ол 1921-1922 ж.ж. Қазақ КСР Ағарту Халық Комиссариаты Академиялық орталығының алғашқы төрағасы*) // Егемен Қазақстан №250 (24503), 13 қазан 2006.
36. Біләл Ш. Мемлекеттік тіл мәселесі (Қазақ тіл тілімі ғылымын ұлттық негізде жасағанда ғана оң шешімін табады) // Егемен Қазақстан, 25 қазан 2006.
37. Нұрмахан Ж. Тіліміздің сілікпесін шығармайық (Әліпби туралы: төте жазу, латын харпі т.б.) // Қазақ әдебиеті №46 (2998), 17 қараша 2006.
38. Дәуітұлы С. Күрделі кезең шежіресі («Қазақ әдебиетінің тарихы» 3 том кітабы туралы) // Егемен Қазақстан 25 қараша 2006.
39. Байсалова А. «Ахметтей дара тұлғаның немересі өз ана тілін білмейді» деген алып-қашпа сөзден қаштым. (Сұхбаттасқан: Мешітбаев Н) // Қостанай таңы: Ақсұлу №11, 8 желтоқсан 2006.
40. Нұрмұратұлы Т. «Орысша тәрбиелесен, балаң орыс болады» (А.Байтұрсынұлының ғибраты) // Түркістан, 25 желтоқсан 2006.

**-2007-**

1. Мауданов А. Ахаңның бір өлеңі немесе ұлт тағдыры // Жас өркен: Қостанай №1 (26), Б. 26-27, қаңтар-ақпан 2007.
2. Шаймағамбетова Ә. Ұлы Ахаң және жер мәселесі // Жас өркен: Қостанай №1 (26), Б. 28-29, қаңтар-ақпан 2007.
3. Әбдешов М. Алашорда үкіметіне – 90 жыл! // Айқын, 2 ақпан 2007.
4. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың асқар алыбы (Ахметтану мәселесі – жаңа өріс) // Жас өркен: Қостанай №2 (27), Б. 4-7, сәуір-наурыз 2007.
5. Күдерінова Қ. 1929 жылғы латын жазуы және оған енгізілген өзгерістер (А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиіне енгізген жаңалығы) // Жас өркен: Қостанай №2 (27), Б. 26-29, сәуір-наурыз 2007.
6. Уақ қарыз серіктігінің өрмегін құру реті (А.Байтұрсынұлының 1913 жылғы «Уақ қарыз» мақаласы) // Айқын №70, 20 сәуір 2007.
7. Шәкенұлы Ж. Қуғын-сүргін құрбандары және шетелдегі қазақ әдебиеті // Қазақ әдебиеті 25 мамыр 2007.
8. Сайлаубаева Қ. Алаш азаматтарына қарсы сот // Айқын, 31 мамыр 2007.
9. Сарсенбай О. Алаштың айтулы тұлғалары туралы жаңа көзқарас (С.Досановтың «Ұйық» кітабындағы қазақ зиялылары туралы) // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 2007.
10. Шүкірұлы С. Тіл базарында балық үлесіп жатқандаймыз (А.Байтұрсынұлының тіл ғылымындағы әдістемесіне жүгіну) // Жалын №5, мамыр 2007.
11. Байтілес Е. Жала жабушылардың көбі кейін үлкен қызмет атқарған // Алматы ақшамы №65 (3847), 31 мамыр 2007.



12. Имаханбетова Р. Ахаң тұрған үй (Мұражайға жүргізілген күрделі жөндеу жұмыстары жөнінде. Сұхбаттасқан: Смайылова Ж) // Алматы ақшамы №65(3847), 31 мамыр 2007.
13. Боранғалиұлы Т. Қазақ баспасөзінің кемеңгері // Жас өркен: Қостанай №3 (28), Б. 2-4, мамыр-маусым 2007.
14. Оташев М. Зердесі – зерек, рухы – биік ақын (Ахаңды көрген Жүсіпбек Салықұлы туралы) // Жас өркен: Қостанай №3 (28), Б. 25-26, мамыр-маусым 2007.
15. Әуезов М. Ақаңның елу жасы // Жас өркен: Қостанай №4 (29), Б. 2-6, шілде-тамыз 2007.
16. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының еленбей келген еңбектері // Қазақ әдебиеті №32 (3036), 10 тамыз 2007.
17. Қамзабекұлы Д. «Қазақ қаламгерлері бұралқы ит емес...» // Айқын №126, 12 шілде 2007.
18. Қамзабекұлы Д. Түрікшілдік және Алаш // Айқын апта №132, 19 шілде 2007.
19. Баязид Ж. Шағыну мен сағыну (Ахаңның шыққан тегі Үмбетейдің батырдың рухына. Толғау) // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
20. Сейдахмет Қ., Меңдібай С. Үмбетей батыр // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
21. Қамзабекұлы Д. Түрікшілдік және Алаш // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
22. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі тіл дыбыстары // Әдебиет айдыны №37(134), 20 қыркүйек 2007.
23. Кәкішұлы Т. Алаш екіге бөлінді (Сұхбатты жүргізген: Мамашұлы А. 20 қыркүйек 2007) // [www.kazembassy.com.ua/show](http://www.kazembassy.com.ua/show) сайтынан. 25 қыркүйек 2007.
24. Нұрғали Р. Ұлт ұстазы (А.Байтұрсынұлының әдеби мұрасы) // Егемен Қазақстан, 26 қыркүйек 2007.
25. Елеукенов Ш. Бес арыс қалай ақталды? // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №4 (9), Б. 138-167, 2007.
26. Күзембайұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 28-29, 2007.
27. Қожакеев Т. Ақаңды әлем таныған // Жас өркен: Қостанай №5 (30), Б. 2-4, қыркүйек-қазан 2007.
28. Жүзбай А. Асылымызды ардақтай білейік // Жас өркен: Қостанай №5 (30), Б. 26-27, қыркүйек-қазан 2007.
29. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі қазақ дыбыстары // Ақиқат №7.- 96 б., Б. 18-23, 2007.
30. Әбдіманов Ө. Ұлт рухын ұлықтаған // Жұлдыз №8, Б. 137-144, 2007.
31. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм тіл дыбыстары // Әдебиет айдыны №37, 20 қыркүйек 2007.

32. Өзбекұлы С. Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынов және Қазақстанда құқықтық мемлекет құрудың өзекті мәселелері // Президент және халық №43(113), 25 қазан 2007.
33. Әнесұлы Ж. Ұлылықтың үлгісі болған Ахаң // Қазақ №45(350), 9 қараша 2007.
34. Қайратұлы Б. Алаш-арман // elserik сайты, 28 қараша 2007.
35. Әбдешов М. Орынбор: 1917 жыл 1-13 желтоқсан жалпы қазақ сиезі (деректер һәм құжаттар) // elserik сайты, 29 қараша 2007.
36. Имаханбетова Р. Еленбей келген еңбектер // Жас өркен – Қостанай №6, қараша-желтоқсан, Б. 22-23, 2007.
37. Жұртбай Т. Абақтыдағы Алаш // Егемен Қазақстан, 12 желтоқсан 2007.

**-2008-**

1. Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат №1, Б. 29-36, 2008.
2. Ісімақова А. Алаш зиялылары және ғылым // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №1 (10), Б. 41-50, 2008.
3. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі қазақ дыбыстары // Астана хабары №3, 15 қаңтар 2008.
4. Қалмақов Е. Халқының рухани көсемі (Ахаңның мұрасы келелі әңгіменің арқауы болды) // Қостанай таңы, 25 қаңтар 2008.
5. Ұлт ұстазы, ұлт ұйтқысы (Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының туғанына – 135 жыл! Ұжымдық 2 сурет берілген) // Қазақ №5(326) – Білім жарысы №3(45), 1 ақпан 2008.
6. Әбсадықов А. Байрағымыз – бөрі, ұранымыз – Алаш немесе алаш атауының түп-төркіні туралы // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
7. Имаханбетова Р. Ғұлама (Ахметтану) // Жас өркен – Қост., №1(32), Б. 4-7, қыркүйек-қазан 2008.
- 8.
9. Имаханбетова Р. Еленбей келген еңбектер // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
10. Оразғалиева С. Ахаң – қазақ әдебиеттанушысы // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
11. Саржанов А. Көз көргендер сөйлейді // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
12. Қамзабекұлы Д. «Айқап» және «Қазақ»: азаматтық ұстаным мен елдік мүдде // Ақиқат №2.-96 б., Б. 41-46, 2008.
13. Әбенев С. Ахаң рухымен сырласу // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
14. Жүсіпбеков Ж. Арыс // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
15. Мешітбаев Н. Ақиқаттың ақ берені // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
16. Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... // Әдебиет айдыны №10 (158), 6 наурыз 2008.

17. Азанбек Е. Алматыда Ахмет Байтұрсынұлы оқулары өтуде // ҚазАқпарат, 30 мамыр 2008.
18. Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ» газетіндегі мақаласынан үзінді // Ақиқат №6, 3 б., 2008.
19. Рамазан А. Тәуелсіздіктен бұрынғы тіл саясаты (Қазақ тілінің үш түрлі таңбалануының тарихы туралы) // Ақиқат №6, Б. 26-32, 2008.
20. Имаханбетова Р. Ахаң «Әліпбиі» – рухани игіліктердің төлбасы (Мұқабаның соңғы бетінде Алматыдағы ұлы ұстаз А.Байтұрсынұлы мұражайынан суреттер берілген) // Ақиқат №6, Б. 33-39, 2008.
21. «Тәуелсіздік кезеңнің ғылымы және А.Байтұрсынұлы мұрасы» (дөңгелек үстел) // Жас қазақ №34(190), 29 тамыз 2008.
22. Имаханбетова Р. Ахметтанудың негізін салушылар // Жас өркен – Қост., №5 (36), Б. 2-5, қыркүйек-қазан 2008.
23. Шүкірұлы С. Алаш аманаты // Әдебиет айдыны №40, 2 қазан 2008.
24. Қабышұлы Ғ. Қайта оралған «Қазақ» // Қазақ №543-44(400-401) – Білім жарысы №17(59), 24 қазан 2008.
25. Құрманбайұлы Ш. Терминолог (А.Байтұрсынұлының терминдерінің өміршеңдігі) // Abai.kz., 30 сәуір 2008; Егемен Қазақстан, 12 қараша 2008.
26. Сағидоллаұлы Қ. Алаш туы астында күн сөнгенше сөнбейміз! (Алаш идеясы – мемлекет идеясы) // Айқын №214(1151), 13 қараша 2008.
27. Омарханов Н. «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» (Сұхбаттасқан: Жолдыбай К) // Егемен Қазақстан №347(25317), 15 қараша 2008.
28. Аманжол Қ. Арыстар аманатына адалдық // Егемен Қазақстан, 25 қараша 2008.
29. Имаханбетова Р. Ахаңның тың туындылары һәм оның бүркеншік аты хақында // Ақиқат №11, Б. 227-230, 2008.
30. Пірәлиев С. Ахаң дәріс оқыған аудиториядан ескен леп // Ақиқат №11, Б. 79-88, 2008.
31. Шүкірұлы С. Алаш аманаты // Қазақстан ZAMAN №53, 29 желтоқсан 2008.

#### -2009-

1. Қирабаев С. Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылдық» әдебиет // Ақиқат №1, Б. 58-66, 2009.
2. Имаханбетова Р. Ахаңның ұлт әдебиетіндегі айшықтары // Жас өркен – Қостанай №1 (38), Б. 11-15, қаңтар-ақпан 2009.
3. Қонарбайұлы А. Аяулы Ахаңнан көнін сүйретіп байыған көпес артық болды (Ұлт зиялыларының назарына) // Жас қазақ №7(215), 20 ақпан 2009.
4. Әбілқайыр Қ. Ахметтен орыстың Зубовы артық па? // Ана тілі №8(949), 26 ақпан – 4 наурыз 2009.
5. Рысмаханова Ж. Әдебиеттану әлемі (Әдебиеттанушы А.Ісімақованың «Алаш әдебиеттануы» кітабының тұсаукесері) // Қазақ әдебиеті №9 (3120), 13 наурыз 2009.

6. Мамырбек Р. «Алашорда» құтты болсын! («Алашорда» атты деректі фильмнің тұсаукесері) // Қазақ әдебиеті №10-11 (3122), 20 наурыз 2009.
7. Ерболұлы Р. Көсем қымбат па, көпес қымбат па? (Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі қабырғасына ілінген Зубовтың мәрмәр тақтасы туралы) // Жас алаш №18 (15372), 3 наурыз 2009.
8. Бектасова Г. Бүйректен сирақ... көпес Зубовтың үйі ме, әлде Ахаңның мұражайы ма? // Түркістан, 5 наурыз 2009.
9. Ферхат Тамыр. Анкара Ахметті ардақтады («Жаңа әдіс» және А.Байтұрсынұлы) // Қардеш қаламгер журналы. Түркия. 30 наурыз 2009.
10. Құсайынов К. Тіл ғылымы тілімізге тірек болсын (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директорымен сұхбат. әңгімелескен: Домбай Н) // Ана тілі, 17 сәуір 2009.
11. Кәкішұлы Т. Талаптыға жол нұсқаған «Ғалия» (Сұхбатты жүргізген: Рақымқызы Р) // Алаш айнасы, 22 сәуір 2009.
12. Кекілбай Ә. Тіл және тәуелсіздік (А.Байтұрсынұлының тіл оқыту туралы ұстанымдары, оқулықтары) // Тіл және қоғам №4(20), Б. 3-25, 2009.
13. Шүкірұлы С. Мен ұлтыма жауаптымын деп жүрсе... (Ахаң айтқан шықтар) // Жас қазақ №16, 24 сәуір 2009.
14. Қали Н. Әліпбиге әріп қосқан (Қытай еліндегі қолданыстағы Ахаңның төте жазу туралы) // Ана тілі, 26 сәуір 2009.
15. Жұртбай Т. «Жапон тыңшысы» деген жала қалай шықты? // Қазақ әдебиеті №22-23 (3134), сәуір 2009.
16. «Ұлағатты ұлт ұстазы» атты дәстүрлі А.Байтұрсынұлы оқулары // Алматы қалалық тілдер басқармасының сайты, 29 мамыр 2009.
17. Жәрімбетова Н. Ахаңның жары Бәдрисафа: ол қайда жерленген немесе Қасқат аулында көз жұмған Александра кім еді? // Егемен Қазақстан, 30 мамыр 2009.
18. Әбілқайыр Қ. Ахметтің аруағы зубовшылардың сағын сындырды (Ахаң мұражайына ілінген тақта туралы) // Ана тілі №22 (963), 4-10 маусым 2009.
19. Ахметов Қ. Ахмет және Файзолла // Білім жарысы: Қостанай №9 (70), 19 маусым 2009.
20. Мелдеев А. Тіл – ұлттың жаны (Ғасыр басындағы зиялылардың тіл туралы ғираты негізінде) // Медиа орталық «Нұр» №30 (160), 30 тамыз 2009.
21. Мәметқазыұлы Қ. Ұлт ұстаздары Ы.Алтынсарин мен А.Байтұрсынұлы мектеп оқушыларына кезінде Ленинді дәріптегеннен артық ұлықталуы тиіс // ҚазАқпарат. Астана, қыркүйектің 3-і 2009.
22. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі // Біздің Торғай, №39 (7981), 11 қыркүйек 2009; №39 (7982), 18 қыркүйек 2009; №41 (7983), 25 қыркүйек 2009.

- 23.Ізтілеу Д. «Ахмет – халқының ар-ожданы» (Алматыдағы Ахаң мұражайынан соны ақпараттар) // Ана тілі №37 (978), 17-23 қыркүйек 2009.
- 24.Ілияс Б. Ақырғы дем алдында // Жас өркен: Қостанай №5 (42), Б. 12-14 қыркүйек-қазан 2009.
- 25.Ағытайұлы И. Ахмет – ұрпақ ұраны // Жас өркен: Қостанай №5 (42), Б. 15-17 қыркүйек-қазан 2009.
- 26.Қамзабекұлы Д. Астана төрінде Алашқа арналған ескерткіш тұруы тиіс (Сұхбаттасқан: Махамбет Қ) // Айқын, 24 қазан 2009.
- 27.Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының музей-үйі // Ақиқат №10, Б. 48-51, 2009.
- 28.Имаханбетова Р. «Әдебиеттегі елшілдік ұран» // Ана тілі №44(985), қарашаның 5-11-і 2009.
- 29.Жәрімбетова Н. «Бәдрисафа» экспедициясы алғашқы сапарын аяқтады (А.Байтұрсынұлының жұбайы туралы) // Егемен Қазақстан, 1 желтоқсан 2009.
- 30.Қамзабекұлы Д. Астана төрінде Алашқа арналған ескерткіш тұруы тиіс (Сұхбаттасқан: Махамбет Қ) // Айқын, 24 қазан 2009.
- 31.Қожахметұлы Ж. Алаштың ардагері: Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары // Қазақ №52 (461), 25 желтоқсан 2009.

#### -2010-

1. Жәрімбетова Н. Ахаңның адал жары да, жұмбағы да – Бәдрисафа (оның өмір деректері мен бейітін іздеу жұмыстары жалғасуда) Ахаңның адал жары да, жұмбағы да – Бәдрисафа (оның өмір деректері мен бейітін іздеу жұмыстары жалғасуда) // Қостанай таңы, 28 мамыр 2010.
2. Жәрімбетова Н. Бәдрисафа бейнесі // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 2010.
3. Әбдісадықов А. Алаш рухы // Жас өркен: Қостанай №3 (46), Б. 6-9, мамыр-маусым 2010.
4. Өтеуліұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінде «Интернет-клуб» қайдан пайда болды? // Алматы ақшамы №87(4332), 2 бет, 15 шілде 2010.

#### **Өмірі, шығармашылығы қарастырылған әдебиеттер:**

#### -1989-

1. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. С новой строки (қазақ, орыс тілдерінде). – Алматы: 1989.-288 б., (Халқының көңілін көгерткен: А.Байтұрсынұлының өмірі мен творчествосы. Б. 94-109).
2. Қазақ совет әдебиеті. Он бір жылдық орта мектептің 11-класына арналған оқулық. (Әдібаев Х., Базарбаев М., Қабдолов З., Нұрғалиев Р). – Алматы: Мектеп, 1989.-345 б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 33-39).

#### -1990-

1. Ана тілім – ардағым (Құраст.: Айтбаев Ө., Уәлиев Н). – Алматы: Қазақстан, 1990.-168 б., (А.Байтұрсынов. Туған тілім. Б. 81 б.; «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин». Б. 82 б.).
2. Әліппе айтысы (Құраст.: Мәжітаева Ш). – Қарағанды: ҚарМУ, 1990.-106 б.
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Білім, 1990.-52 б .
4. Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. – Алматы: Қазақстан, 1990.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. Б. 5-12; Әділет салтанат құруда. Б. 158-166).
5. Ата мұра. Көмекші құрал. (Құраст.: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1990.-70 б., (Туған жерге ту тіккен. Б. 3-10).
6. Өтениязов С. Тарихтың ащы ақиқаттары. – Алматы, 1990.
7. Нәубет: Публицистикалық ой-толғаулар (Құраст.: Қыстаубаев З). – Алматы: Жалын, 1990.-448 б., (Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер. Б. 122-145).

### -1991-

1. Әлем: Альманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. 1 басылым. (Бас редакторы: Сейдімбеков А). – Алматы: Жазушы, 1991-496 б., (Жадыны жаңғырту: А.Байтұрсынұлы; Оқу жайы; Қазаққа ашық хат. Б. 44-50).
2. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. (Құраст.: Мақпиров С). – Алматы: Ана тілі, 1991.-184 б., (А.Байтұрсынұлы. «Әдебиет танытқыш» кітабынан үзінді. Б. 130-141).
3. Дулатов М. Шығармалары. (Құраст.: Әбсеметов М., Дулатова Г). – Алматы: Жазушы, 1991.-384 б., (Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов. Б. 295-302).
4. Зауал. Мақалалар, естеліктер. (Құраст.: Қойшыбаев Б). – Алматы: Жазушы, 1991.-272 б., (Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов – ағартушы ғалым, қоғам қайраткері. Б. 141-161; Қойшыбаев Б. Көзқарас эволюциясы. Б. 161-167).
5. Мауленов С. Сыр мен жыр: Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы, 1991., (Өзен ағысы – өмір ағысы Б. 118-127).
6. Нұрғалиев Р. Арқау: Екі томдық шығармалар. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1991.-576., (А.Байтұрсынұлы. Б. 5; 160; 543-546).
7. Оразаев Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер. (Өмірбаяндық библиографиялық анықтама). – Алматы: Рауан, 1991.-256 б., (Байтұрсынов А. Б. 59-61).
8. Торғай жазушылары: анықтамалық. (Құраст.: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1991.- 3 б.т., (Әдебиеттің алыптары: Байтұрсынов Ахмет. 2 бет).
9. Торғай түлектері: жаңғыруы мен жаңаруы. (Шығарушы: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1991.-104 б., (Әлденев Б. Торғай – тарих куәгері. Б. 41-44; Әмірханов Ғ. Ыбырай ізбасарлары. Б. 48-50).

### -1992-

1. Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. (Құраст.: Әшімханов Д). – Алматы: Жалын, 1992.-544 б. (Мұстафин Ғ. Сыр ашу. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынов (1873-1937). Б. 177-262. 7 мақала енген: Жұртбаев Т. Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы. Б. 128-176; Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек. Б. 241-260; Дулатова Г. Ардақтап өтем әкемді. Б. 478-541).
2. Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992.-288 б., (Ахмет Байтұрсыновтың істі болу тарихы. Б. 152-218).
3. Қазақ халқының тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы, 1992., (Қалиев С. А.Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары. Б. 193-210).
4. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992.-264 б.
5. Кәкішев С. Ахаң туралы ақиқат. – Алматы: Қазақстан-Шапағат, 1992.-112 б.
6. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. – Алматы, 1992.-272 б.

### -1993-

1. Абылқасымов Б. Телқоңыр. – Алматы: Атамұра, 1993.-160 б., (Қазақтың ғұрып фольклорын саралау мәселелері. Б. 9-16; Бақсылық және бақсы сарындары. Б. 90-105).
2. Ақталған жазушылар мен журналистер еңбектерінің көрсеткіші (1917-1937). ҚР Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігі. – Алматы, 1993.-46 б.
3. Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.-168 б.
4. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы. (Құраст.: Қожакеев Т). – Алматы: Қазақ университеті, 1993.-144 б., (Қабдолов З. Ахаң һәм әдебиеттің әліп-биі. Б. 3-8; Болатова Г. Ахмет Байтұрсынұлының тұрмыс-салт жырлары туралы. Б. 134-138; Әбдіманов Ө. Азаттықты аңсаған азаматтық поэзия. Б. 76-88).
5. Қазақ мәдениетінің жарқын беттері. (А.Байтұрсынұлының 120 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Шымкент, Қ.А.Ясауи атынд. ХҚТУ мен М.Әуезов атынд. ПИ 1993.-69 б.
6. Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1993.-224., (Жазу тәртібі. Б. 66-73; Шаһзаман мырзаға. Б. 84-95; «Қазақша сөз жазушылар диққатына». Б. 98-105; Жазу мәселесі. Б. 124-131).
7. Тәжібаев Ә. Есімдегілер: Естеліктер, эсселер. – Алматы: Жазушы, 1993.-400 б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 331-333).
8. Торайғыров С.Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993.-280 б., (Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына». Б. 88-89; Таныстыру. Б. 146-164).
9. Радлов В.В. Алтын сандық. (Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазғандар: С.Қасқабасов, К.Ісләмжанұлы). – Алматы: Ана тілі, 1993,-256 б.

10. Мамажанов М. Асыл мұра. Кітап – даналық қазынасы. – Алматы: Қазақстан, 1993., (А.Байтұрсынұлы – ұлтымыздың бас баспагері. Б. 71-77).
11. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 1993.-128 б.
12. Ысқақұлы Д. Сын шын болсын (Әдеби сынның ғылыми негіздері. Оқу құралы). – Алматы: Қазақ университеті, 1993.-128 б., (Әдеби сынның идеялылығы. Б. 44-49; Әдеби сынның шыншылдығы. Б. 50-52).

#### -1994-

1. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1994.-248. (Сәтбаева Ш. Ахмет Байтұрсынов. Б. 133-150).
2. Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. – Алматы: Ана тілі, 1994.-112 б.
3. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994.-448 б., («Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің әдебиет сынын тудырудағы тарихи маңызы. Б. 70-144; Жазба әдебиет және сын. Б. 144-199; Заман және көркемдік мұрат. Б. 200-212; Көркемдік тәжірибе – қисын негізі. Б. 259-275; Ұйымдасудың қияметі мен қиястығы. Б. 275-300; Эстетикалық-социологиялық сын. Б. 300-326; Тұсаулы ой толқындары. Б. 326-360; Абайтану асулары. Б. 394-446).
4. Кәкішев Т. Ескірмейді естелік. – Алматы: Жазушы, 1994.-426 б.
5. Қайта оралған қаламгерлер. ҚР ҰК Библиографиялық көрсеткіш. Құраст.: Қойшыманова С., Жорабаева Г. – Алматы: Ротарпінт, 1994., (А.Байтұрсынұлы туралы. Б. 26-54).
6. Қызыл қырғын 37-де опат болғандар. (Құраст.: Касенов Қ., Төреханов Қ). – Алматы: Қазақстан, 1994.-80 б.
7. Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі тілдік ерекшеліктер. – Алматы: Алаш, 1994.-145 б.
8. Субханбердина Ү. Қазақ, Алаш, Сарыарқа. – Алматы: Ғылым, 1994.-216 б.

#### -1995-

1. «Айқап» энциклопедия. (Бас редактор: Нұрғалиев Р). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-367., («Қазақ» газетінің қайта оралуы. Б. 21-24; Байтұрсынұлы А. Қазақ өкпесі. Б. 47-49; Тағы да жер жайынан. Б. 59-61; Тағы да народный сот хақында. Б. 65-68; Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар. Б. 76-79; Қазақ һәм төртінші дума. Б. 118-119; Шахзаман мырзаға. Б. 123-126; А.Байтұрсыноа туралы мәлімет. 295 б., Мақалалар көрсеткіші. 308 б., Тағы да жер жайынан. 316 б., Оқу-ағарту және тәрбие мәселелері. 329 б., Жазу тәртібі. 330 б., Шәйзіман мырзаға. 339 б., Кітаптар жайынан. 340 б., Қазақ өкпесі. 347 б., А.А.Б., А.Б. 364 б.).
2. Алаш мирас (Народное наследие): Құжаттар жинағы. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Қазақстан, 1995.-205 б.



3. Ғабитова Ф. Алыптар тағдыры: күнделік дәптерден. (Баспаға дайындап, алғы сөзін жазған: Ахмадиев Ж). – Алматы: Жазушы, 1995.-144 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты тұсы. Б. 117-121).
4. Қалиев С., Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995., (ІҮ-тарау. Қазақстанда ұлттық тәлім-тәрбие ілімінің туып, қалыптасу кезеңі. Б. 241-251).
5. Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. 9-б)
6. Қожакеев Т. Сара сөздің сардарлары (Көмекші оқу құралы). – Алматы: Санат, 1995.-168 б.
7. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1995.-288 б., (Қазақтың тұңғыш революцияшыл-демократтары. Б. 54-68; Ахметтің ақындығы. Б. 107-117).
8. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.-368 б.
9. Қосабаев Ж. Торғай – дуан. – Алматы: Айқап, 1995.-196 б., (Дәуір туғызған жаңғырық: Қазақ үшін шам қылған жүрек майын. Б. 79-85; Алыптар өскен орта. Б. 85-95; Ұлтты оятқан ұлы оқиға. Б. 86-102; Қилы тағдырлардың тоғысуы. Б. 103-119).
10. Қыраубаева А. Жаным садаға. – Алматы: Жазушы, 1995., (Б. 162, 171)
11. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.- 208-б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 130-141).
12. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995.-256 б.
13. Сәрсенбайұлы Ә. Ғасыр мен ғасыр беттесе. – Алматы: Жазушы, 1995.-272., (Рухани көсем – пайғамбар: Ахмет аға туралы толғаныстар. Б. 31-34).

### -1996-

1. Абайдың тәлімгерлік тағылымы. (Ғылыми-практикалық конференция материалдары). – Алматы: Рауан, 1996.-136., (Абай өлеңдерінің құрылысының үлгісін мектепте оқыту және оның педагогикалық тағылымы. Б. 52-73).
2. Азалы кітап – Книга скорби. Атылғандардың тізімі. 1 басылым. Алматы және Алматы облысы. (қазақ, орыс тілінде). Алматы: 1996.-360 б., (Навечно в памяти народа. Б. 6-19; Байтұрсынұлы А. 53 б.).
3. Алматы энциклопедия. – Алматы: Энциклопедия, 1996.-344 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. 88 б.).
4. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. (Естеліктер мен тарихи деректер). – Алматы: Жалын, 1996.-224 б., (Ұлттық ұлы бұлқыныс. Б. 3-23; Ахаңның өмір кезеңдерінен. Б. 23-37, 173).
5. Дау шешеді дана сөз (Құраст.: Әбділдаұлы О). – Алматы: 1996., (А.Байтұрсынұлы туралы мәлімет және «Жауға түскен жан сөзі» мен «Қазақ салты» өлеңдері енген. Б. 247-248).
6. Қабдолов З. Көзқарас (Талдаулар мен толғаныстар). – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., (Ахаңның әдеби қисындары. Б. 70-80).

7. Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-224 б., (Ахмет Байтұрсынұлына қатысты деректер. Б. 4, 17, 19-22, 29, 54-61, 77-96).

**-1997-**

1. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997.-512 б., (20-жылдардағы әдеби сын. Б. 117-145; 30-жылдардағы әдеби сынқазақ әдебиеті. Б.146-264; Ахмет Байтұрсынов. Б. 394-424).
2. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін салушы. (Құраст.: Жалмақапов Ш., Ысмағұлов Ж). – Қарағанды, 1997.
3. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. (Құраст.: Жалмақапов Ш). – Қарағанды, 1997.
4. Айтбаев Ө. Қазақ сөзі. (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан. 1997.-240 б.
5. Әуезов М.О. Абайдан соңғы ақындар. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. I-т. – Алматы: Ғылым, 1997.- (Б. 93-94)
6. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1997.-504 б.,
7. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 1997.-128 б.
8. Жұртбаев Т. Талқы. – Алматы: Қазақстан, 1997.-368 б.
9. Қамзабекұлы Д. Руханият: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Білім, 1997.-272 б., (Руханиятымыздың «Алқасы». Б. 5-20; 53-54; Дәуірдің кесек тұлғасы. Б. 88-100; Ахмет Байтұрсынұлының Ташкентке сапары. Б. 99-107; Арыстарымыздың мәңгілігін ойлайық. Б. 171-200).
- 10.Нұрғалиұлы Р. Әуезов және Алаш. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997.-432 б., (Әдебиеттегі ұлттық рух. Б. 277-288).
- 11.Нұсқабайұлы Ж., Аллаберген К. Көне басылымдар құнды деректер. Аяулы есімдер. – Алматы: Рауан, 1997.-169 б.
- 12.Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік думасы және Қазақстан (1905-1917 ж/ж.) – Алматы: 1997.-460 б., (Байтұрсынұлы А. Б. 15, 84, 88-93, 98-101, 137, 188, 204, 253-254, 257-258, 262-263, 266, 274-275, 292, 302, 306).
- 13.Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақ қасіреті. – Алматы: Санат, 1999.-270 б.
- 14.Пірманов Ә., Қапаева А. Қазақ интелегенциясы. – Алматы: Атамұра, 1997.-160 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 100, 125, 137).
- 15.Сыдиықұлы Қ. Халқымен қайта табысқандар. – Алматы: Ана тілі, 1997.
- 16.Ұлы суреткер ұлағаты. (М.Әуезовтің туғанына 100 жыл толуына орай Орталық ғылыми кітапхана өткізген конференция материалдары). – Алматы: ОҒК, 1997., (Ойсылбаева А. Ахмет Байтұрсынов және Мұхтар Әуезов: рухани үндестік. Б. 92-98).
- 17.Шүкірұлы С. Шақшақ Жәнібек (деректі әңгіме). – Алматы: Балауса, 1997.-48 б.

**-1998-**

1. Асқаров А. Ұлы Тұранның ұлдары. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998.-560., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 142-144; 350-351).
2. Ахметтану тағылымдары: А.Байтұрсыновтың 125 жылдығына орай Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. (Жауапты ред.: Уәлиұлы Н. 1-бөлім: Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы – 10 мақала; 2-бөлім: Фонетика. Фонология – 3 мақала; 3-бөлім: Морфология. Тарихи морфология – 5 мақала; 4-бөлім: Синтаксис. Семантикалық синтаксис – 9 мақала; 5-бөлім: Лексика. Лексикология – 6 мақала; 6-бөлім: Ономастика. Терминология – 11 мақала; 7-бөлім: Тіл мәдениеті. Мәтін лингвистикасы – 11 мақала). – Алматы: Ғылым, 1998.-294 б.
3. Ахмет Байтұрсынов және қазақ тіл білімі: А.Байтұрсыновтың 125 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. (Жауапты ред.: Шалабай Б). – Алматы: Абай атындағы АЛМУ, 1998.-97 б.
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Екінші басылуы. (Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т). – Алматы: Ана тілі, 1998.-384 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттері: 13, -15, 24, 37, 68, 72, 78, 112, 121, 134, 149, 173, 189, 194, 237, 272, 295, 309-310, 326-327, 337, 354-355).
5. Байтұрсын І. Алтын бесік – Золотая колыбель. – Қостанай, 1998.-260 б.
6. Дулатова Г. Шындық шырағы (Бірінші кітап). – Алматы, 1998.-298 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 23, 33, 48-53, 65, 69, 71, 84, 91, 104-107, 110-112, 115, 125-127, 276 ).
7. Дулатова Г. Шындық шырағы (Екінші кітап). – Алматы, 1998.-363 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты материалдар: Тағдырластар. Б. 230-260; Сәкен Қалиқызының әңгімесі. Б. 286-299, 309, 361).
8. Жүсіпұлы М. (Джусупов М.) Ахмет Байтұрсынұлы және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы: Ғылым, 1998.-216 б.
9. Кенжалин Ж. Шындықты шырақ етіп ұстаңыз: Байыптамалар, деректі әңгімелер, очерктер. – Алматы; Қазақстан, 1998.-239 б., (Алашта білім асырған: рухани көш керуеніміздің кемеңгерлері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың Торғай топырағында өткен асынан соңғы ой. Б. 101-107).
10. Қазақтар. Көпшілікке арналған 9 томдық анықтамалық. 2-т. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. (Тарихи тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 146-148).
11. «Қазақ» газеті (Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.-560 б.
12. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы: арнайы курсқа арналған оқу-әдістемелік құрал. – Орал, 1998.-132 б.
13. Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы (А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Астана: Елорда, 1998., (Кәкішев Т. «Қазақ газеті және сын». Б. 58-65; Қирабаев С. «А.Байтұрсынов –

- тәуелсіздік жыршысы». Б. 47-58; Қабдолов З. «Ахаң – ана тілін түрлеуші». Б. 38-41).
14. Өзбеков С. Арыстары алаштың: тарихи очерктер. – Алматы: Жеті жарғы, 1998.-192 б., (Қазақстандағы қоғамдық-саяси, құқықтық ой-пікірдің көрнекті өкілдері және олардың қазақ қоғамының саяси дамуына көзқарастары. А.Байтұрсынов. Б. 25-32).
  15. Сарсекеев Қ. Отыз жетінші жыл (әңгіме, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: GAUNAR, 1998.-175 б.
  16. Тұрғынбеков С. Жерорта: Жыр кітабы. – Алматы, Жазушы, 1998.-208 б., (А.Байтұрсынұлының 125 жыл мерейтойына арнау-өлең. Арыстар азасы: Ахмет. 18 шумақ, 93 жол. Б. 99-104.).
  17. Шуақиев М., Шаяхмет А. Елім деп өткен Елдос. – Алматы: Ана тілі, 1998.-112 б., (Ученая деятельность А.Б.Байтұрсынова. Б. 24-32).

### -1999-

1. Елеукенов Ш. Сұлулыққа іңкәрлік. Толғау-эссе, хикая, әңгіме, очерк, пьесалар, әдеби сын-зерттеулер. – Алматы: Білім, 1999.-328 б., («...Әдебиет танытқыш – әдебиеттану терминдері туралы тұңғыш сөздік». 276 б.; «...Қазақ терминологиясында аса көрнекті ғұламаның бірі А.Б.-ұлы қалдырған тамаша дәстүр бар. Ол тіліміздің шексіз бай қорынан қазақы ұғымдар енгізу дәстүрі». 279 б.).
2. Жалпытүркілік әліпби. Қазақша жазу емлесі (Құраст.: Ибатов Ә). – Алматы: Арыс, 1999.-56 б.
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 1999.-720 б., (А.Байтұрсынұлы; Ахметтің Ленинге жолдаған хаттары; Байтұрсыновтың мұражай-үйі. Б. 72-76).
4. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Білік баспа үйі, 1999.-750 б., (А.Байтұрсынұлы. Б. 149-150).
5. Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Астана, 1999.-459 б., (Бүркітов О. Ұлттық баспа сөзінің мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі).
6. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.-432 б.
7. Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхан, 1999.-834., («Қазақ» Б. 50-56; Ахмет Байтұрсынов. Б. 63; 70; 98-99; 128; 131-132; 203; 600-602; 644-645; 672-673; 716-717; 757; 761).
8. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. (Жауапты ред.: Жанпейісов Е. А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл толуына орай: 1-бөлім – 11 мақала; 2-бөлім – 16 мақала; 3-бөлім – 31 мақала). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б.
9. Қожакеев Т. Қым-қуыт іздер. – Алматы: Санат, 1999.-400 б., (Тың дерек. Б. 328-330; Тарихи деректер бұрмаланбасын. Б. 355-358).

10. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары: Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1999.-321 б.

**-2000-**

1. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. Астана: Елорда, 2000.-344 б., (Ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік жағдайлар. Б. 59-61; Қазақ әдеби тілінің дамуын танытатын жазба нұсқалар. Б. 64-65; Қазақ жазуының жетілуі, Б. 66-68; Қазақ жазуын жетілдірудегі А.Байтұрсыновтың қызметі. Б. 69-71; Поэзиядағы мысал жанрының қалыптасуы мен дамуы. Б. 73-90).
2. Ағытайұлы И. Бабамыз – Бекзат данышпан. – Қостанай, 2000.-88 б., (А.Байтұрсынұлы әулетінің шежіресі және ол туралы деректер берілген).
3. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.-358 б.
4. Ләмбекұлы С. Арыстар: Роман. – Астана: Елорда, 2000.-368 б.
5. Сақ Қ. Ұлт санасының ұйытқысы. – Алматы: ҚазҰМУ, 2000.-175 б.
6. Смайылов К. Жеті қыр, бір сыр. Естеліктер, публицистика. – Алматы: Атамұра, 2000., (Арыстарды ақтағанда. Б. 107-113).
7. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000.-355 б.

**-2001-**

1. Бектемісұлы Н. Ахмет ұшқан алтын ұя. – Астана: Елорда, 2001.-128 б.
2. Естайұлы Ж., Сын әуені: әдеби ой-толғаныстар. – Астана: Елорда, 2001.-288 б.
3. Қазақ прозасы: Хрестоматия. 2 том. – Алматы: Ғылым, 2001., (А.Байтұрсынұлы: Ауру жайынан. Б. 480-483; Бас қосу турасында. Б. 483-486; Бас қосуға рұқсат берілмеді. Б. 490-491; Бас қосу. Б. 492; Білім жарысы. Б. 502-506; Аңдаспаған мәселе. Б. 512-513; Бастауыш мектеп. Б. 516-519; Губернаторлардың өзгертілуі. Б. 527-528; Әліппе – таңбалар жұмағы. Б. 532-545; ).
4. Қазақстанның тәуелсіздігіне 10 жыл: дамудың жетістіктері мен қорытындалары. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. 22-24 ақпан. – Алматы: Қайнар университеті, 2001., (Қалиев С., Мұратханова Р. Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов. Б. 155-159).
5. Қазақстан Республикасы 10 жыл шежіресі. (Құраст.: Нысанбаев Ә., Жұмаханов Т., Шаңбаев Т., Жақыпов Е., Жақыпова А). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2001.-504., (А.Байтұрсынұлының туғанына 120 жыл толуына суретімен мәлімет. 155 б., Бюст пен мұражайдың ашылуы. 374 б., А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл толуына арналған салтанатты жиналыс. 382 б., Ұлы тұлғаға тағзым. 383 б).
6. Сақ Қ. Ұлттық сана ұйытқысы. – Алматы, 2001.-183 б.

7. Шүкірұлы С. Рухани өріс кернеуі. – Алматы: Мария, 2001., (Қаншеңгел немесе Ахмет Байтұрсыновтың назасы Файзоллаға хат).
8. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы (Қытай тілінен аударған: Т.Зәкенұлы). – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001.-552 б., (Араб жазуы негізіндегі қазақ жазуы. Б. 465-467).
9. Ұлттың ұлы ұстазы: халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы А.Байтұрсынов. – Алматы: ОҒК, 2001.-305 б.

#### -2002-

1. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. (Құраст.: Әбдіманұлы Ө). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-430 б.
2. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-288 б.
3. Әлім Қ. Міржақыптың оралуы – Возвращение из небытия: хикаят-сапарнама. Қазақ, орыс тілдерінде. – Астана: Фолиант, 2002.-216 б., (Ахаң, Жақаң – қос арыс: Халқының көз жасынан жаралғандар. Б. 28-36).
4. Көркем аударма теориясы мен тарихының өзекті мәселелері (Халықалық ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Алматы: Қазақ университеті, 2002., (Әбдиманов Ө. А.Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы көркем аударма тәжірибелері. Б. 24-29).
5. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап: Оқу құралы. (Жалпы редакц. басқ.: Кәкішұлы Т). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-455., (Алаштың азатшыл әдебиеті. Б. 6-126; А.Байтұрсынов. Б. 64-82).
6. Қалиев С., Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұраларын оқу-тәрбие жүйесіне пайдалану. – Алматы: Өлке, 2002.-224 б.
7. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002.-474 б.
8. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2001.-369 б.
9. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2002.-368 б., (Байтұрсынұлы А. Ақын ініме. Б. 313-314).
10. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, Күлтегін, 2002.-528 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттері: 12-35).
11. Шүкірұлы С. Мемлекеттік тіл мұраттары. Көмекші құрал. – Алматы: Ғылым, 2002.-352., (Мұратты істің мүддесі. Б. 126-128; Көз жетіп, көңіл сенгендей. Б. 128-132; «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» Ахаң рухы бізбен бірге. 176 б.; Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық. «Қазақ тілінің айтылым сөздігі» кітабынан туындаған ойлар. Б. 269-280).
12. Шілдебай С. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002.-214 б.

**-2003-**

1. Алматының тарихи және мәдени ескерткіштері. Құжаттар тізбесі. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Матвеева Л). – Алматы: Өнер, 2003.- 208 б., (Тарихи ескерткіш: қазіргі Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі. 56 б).
2. Қайта оралған қаламгерлер (Құраст.: Күзембаева В). – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2003.
3. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Екінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-392 б., (Жазу тәртібі. Б. 54-56; Алашқа. Б. 205-207; Тіл құрал: Қазақ тілінің сарфі. Б. 219-222; Досмайыл қажыға ашық хат. Б. 163-167; Қазаққа ашық хат. Б. 270-271; Шорай ислам. Б.304-305; «Қазақ» баспаханасы. Б. 321-324).
4. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-400 б., (Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов. Б. 59-66; Жаңа жазу ережелері. Б. 97-106; Баспасөзіміз не күйде. Б. 106-113; Өтірік емес, рас. Б. 159-161; Оқу кітаптары. Б. 258-259, 264, 293, 304, 316-318, 349).
5. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Төртінші том: Ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-344 б., (Байтұрсынұлы А.: Аққу, шортан һәм шаян. 26 б.; Шыбық пен көгершін. 27 б.; Егіннің бастары. Б. 30-31; Қожа Насриддин ақылы. 31 б.; Кісі мен көлеңке. Б. 31-32; Үлес. 35 б.; Екі шыбын. 37 б.; Айна мен маймыл. Б. 38-39; Бұлбұл мен есек. Б. 40-41; Өгіз бен бақа. 43 б.; Қайырымды түлкі. Б. 48-49; Шал мен Ажал. Б. 50-51; Жүргіншілер мен иттер. Б. 53-54; Оқуға шақыру. 55 б.; Маймыл Б. 56-57; Қаптесер мен көртышқан. Б. 57-58; Қасқыр мен қозы. Б. 71-73; Қасқыр мен мысық. Б. 80-83; Шал мен жұмыскер. Б. 90-91; Қарашекпен мен қой. Б. 91-92; Сары шыбық. Б. 95-96).
6. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологиялық кейбір мәселелер. Монография. – Алматы: Алаш, 2003.-328., (Түс көрудің фольклор мен әдебиеттегі көркемдік қызметі. 32-б.; Бейвералды ишараттардың әдебиеттану ғылымында зерттелуі. 157-б.).
7. Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынов жайлы ой түйін. – Алматы: Гауһар, 2003.-80 б.
8. Ұлттың ұлы ұстазы: А.Байтұрсынұлының 130 жылдығына арналған әдістемелік құрал. (Құраст.: Байжұманова А., [www.spring.kz](http://www.spring.kz)). – Алматы: ҚМРБК, 2003.- 46 б.

**-2004-**

1. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж., 1-том. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.:

- Алдажұманов Қ., Зұлқашева А., Қойгелдиев М., Нұрпейіс К., Рүстемов С., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е). – Алматы: Арыс, 2004. - 552 б., (Байтұрсынов Ахмет. Б. 65-66, 78, 81-86, 112, 119, 120, 143, 145, 154, 166, 172-173, 185, 201-203, 217, 221, 229-230, 234, 242, 245, 288, 329, 332, 335, 349, 355 362, 366, 369, 373, 376, 383-384, 386-388, 407, 413-414, 418, 429, 441, 446, 459, 472, 474, 478, 481, 487, 495-496, 498, 505).
2. Анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004., (Қазақстан жазушылары: XX ғасыр. Ахмет Байтұрсынұлы. 70-б.).
  3. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы мәселелері, ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2004.-208 б.
  4. II-ші Әуезов оқулары. Жас ғалымдардың II халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: АCADEMIA, 2004., (Ойсылбаева А. М.Әуезов пен А.Байтұрсынұлының тарихи жыр және жоқтау жанры туралы ой-толғамдары. Б. 224-229).
  5. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бесінші том: Аудармалар, естеліктер, құжаттар мен деректер. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2004.-616 б., (Дулатова Г. Өмір өткелдері. Б. 288-339; Бадыров Қ. Қаз қалпында. Б. 340-341; Байтұрсынұлы Ахметтің Міржақыпқа жазған хаттары. Б. 412-417).
  6. Жармұхамбетова К.Б., Шағырова Ж.Х. А.Байтұрсынұлы және қазақ тілі. (Студенттер мен мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші құрал). – Қостанай: ҚМУ, 2004.-59 б.
  7. Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі (1917-1940). 7-том. (Жауапты шығ.: Ақыш Н., Орда Г). – Алматы: ҚазАқпарат, 2004.-462., (20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. Б. 12-20; Әдеби сын. Б. 153-185).
  8. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері, 24-26 мамыр. 1-бөлім. ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-292., (Исмакова А. Казахское литературоведение в контексте всемирного литературоведении. Б. 72-78; Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлы негізін салған терминдер жүйесі. Б. 198-206).
  9. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері, 24-26 мамыр. 2-бөлім. ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-292., (Имаханбетова Р. Музей – рухани, мәдени қазына. Б. 280-284).
  10. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.-208 б.
  11. Оспанұлы С. Ахмет өскен ақындық орта: көмекші оқу құралы. – Қостанай: Шапақ, 2004.-204 б.
  12. Сатыбалдыұлы Ф. Шерлі жылдар, шерулі жылдар: Өлеңдер мен поэмалар. – Қостанай: Баспа үйі, 2004.-470 б., (Тас түрмеде. Б. 62-63; Ахмет қайтыс болды дегенде. Б. 121-122).



13. Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана: Фолиант, 2004.-304 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты 16-б.).

**-2005-**

1. Абай және ұлттық идея: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ баспа орталығы, 2005., (Әбдіманов Ө. Абай және Ахмет поэзиясындағы ой-үндестік. Б. 119-128).
2. Ағытайұлы И. Ортақ өмір арнасы. – Қостанай: Шапақ, 2005.-266б, (Аңсатқан Ақаң елі. Б. 13-17; Ахаң және оның жақындары хақында. Б. 52-55; Тұғырға Торғайдағы қайта қонған. Б. 164-168; Өшпес есім елінде. Б. 169-171; Тұтас буынның төлбасы. Б. 171-188; Ахаң адамзаттың алыбы. Б. 188-205; А.Байтұрсынұлы. «Қарагөз». «Ахау, достар». 205-б.; Қайта орлаған күй. Б. 206-207; Дархан дарын, асыл азамат. Б. 208-212).
3. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж., 2-том. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Алдажұманов Қ., Зұлқашева А., Қойгелдиев М., Нұрпейіс К., Рүстемов С., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е). – Алматы: Арыс, 2005. - 496 б., (Байтұрсынұлы Ахмет. Б. 19, 21, 23, 28, 30, 39, 230, 248-249, 306, 316, 325-327, 349, 350, 354, 360, 367, 373, 396, 414, 455, 479).
4. Алыптар тобының асылдары: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005., (Әбдіманов Ө. Сәкен және Алаш зиялылары. Б. 95-101).
5. Әдеби мұра және қазақ әдебиеті тарихын оқыту мен зерттеу мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005., (Әбдіманов Ө. XX ғасыр бас кезіндегі әдебиетті оқытудың өзекті мәселелері. Б. 134-139).
6. Әуезов ІҮ-ші оқулары. Жас ғалымдардың ІҮ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ, 2005.-225 б., (Имаханбетова Р. Ахметтанудағы кейбір ағаттықтар. Б. 172-175).
7. Жұбанов тағылымы (ҮІ Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Ақтөбе: Ақтөбе МПУ, 2005.-530 б., (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов арасындағы байланыс. Б. 197-200).
8. Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз. – Алматы: Өлке, 2005.-160 б., (Ұлттық бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақстандық патриотизмге қатысты алғышарттар мен объективті негіздер. Б. 76-92; Ұлт ұпайын түгендеуден асқан міндет жоқ. Б. 129-135).
9. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі (Бірінші қырғыз ғылыми сиезінің еңбектері). Баспаға дайындаған: Құрманбайұлы Ш. – Астана, 2005.
10. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саями лексика: әлеуметтік бағалауыштық, сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.-140 б.
11. Мұсабаев Х. Наркескен. – Қостанай, 2005., (Ахмет Байтұрсынұлының монологы. 1 поэма).

12. Терминология мәселелері. 1910-1930 жылдар 1-том. (Құраст.: Құрманбайұлы Ш., Жұбаева О). – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2005.-288 б., (Тіл туралы. Б. 89-92).

**-2006-**

1. Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар. (Құраст.: Жұртбай Т). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б. (Талант талқысы /алғысөз/. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынов. Жазығым не? Б. 221-224).
2. Алмалы: Фотоальбом. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Толанова О., Бокаев Н). – Алматы: ТОО «Дом печати Эдельвейс», 2006.-200 б.
3. Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 2006., (Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы мысал жанрының аударылу ерекшеліктері. Б. 55-64).
4. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары (Республикалық I ғылыми-теориялық конференция. 30-31 наурыз). – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006.-354 б.
5. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Үшінші басылуы. (Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т). – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006.-398 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттері: 77, 82, 127, 257, 284, 308, 322).
6. Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде): Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Алматы, 2006.-130 б.
7. Көкейкесті әдебиеттану. Азаттық идеясының қазақ әдебиетіндегі көрінісі: әдіснама, таным, көркемдік. 7-кітап. – Астана, 2006., (Әбдиманов Ө. Азатшыл сарынның ұлы дәстүрі. Б. 67-80).
8. Қазіргі қазақ әдебиетін оқыту мен зерттеудің өзекті мәселелері: халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 2006., (Әбдиманов Ө. XX ғасыр әдебиетін зерттеуге жолбасшы еңбек. Б. 16-20).
9. Қан жүректі қайғылым. (Құраст.: Есенқарақызы Х). – Шымкент: Ордабасы, 2006.-208 б., (Байсалова А. «Қазақ халқының рухани көсемі». Б. 15-20).
10. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқу құралы. Алматы: Атлас, 2006.-200 б.
11. Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы: Қазақ университеті, 2006., (Әбдиманов Ө. Ұлттық рухтың ұлы жыршысы. Б. 55-72).
12. Он ғасыр жырлайды. – Алматы, 2006.-408 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 335-345).
13. Салқынбай А., Көккөзова М. Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. – Алматы: Нұр-пресс, 2006.-137 б.
14. Терминология мәселелері. 1930-1990 жылдар. 2-том. (Құраст.: Құрманбайұлы Ш., Әбдірәсілов Е., Әміров Ә). – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2006.-288.

**-2007-**

1. Академик Серік Қирабаев және ХХ ғасырдағы әдебиеттану ғылымы: Алматы мен Астанада өткен ғылыми-практикалық конференция. – Алматы: Unique Service, 2007.-480 б., (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының ұлт әдебиетіндегі асыл сөздері. Б. 291-299).
2. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Арыс, 2007.-624 б.
3. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. Алаш құндылықтары: Отандық ғылым дамуының жаңа кезеңі. Халықаралық ІІ ғылыми-теориялық конференция материалдары. 1 бөлім. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007.-180., (Пленарлық мәжіліс – 8 баяндама; 1 секция: А.Байтұрсынұлы және тіл білімінің мәселелері – 23 мақала).
4. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. Алаш құндылықтары: Отандық ғылым дамуының жаңа кезеңі. Халықаралық ІІ ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2 бөлім. – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007.-238., (Кіріспе сөз – 1: Байсалова А.Қ., Ахаңның жиені; 2 секция: А.Байтұрсынұлы және қазақ әдебиетінің мәселелері – 43 ғылыми мақала).
5. Алаш тағылымы және тәуелсіздік. Ғылыми-тәжірибелік конференция. 11 желтоқсан 2007 ж., (Қойгелдиев М. «Алаш тағылымы және тәуелсіздік»; Қирабаев С. «Алаш арыстары және қазақ әдебиеті»; Өзбеков С. «А.Байтұрсынұлы және ұлттық құқықтық мәдениет»; Кәкішев Т. «Алаш қозғалысы туралы деректер мен толғамдар»; Айтымбетов «Алаш қайраткерлері және ұлттық сана»; Баймағамбетова ««Алашорда» партиясы туралы мұрағат деректері және оның зерттелу мәселелері»).
6. Алматы көшелері. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. – Алматы. БАҰР, 2007.-256 б., (Байтұрсынұлы А. 45-б.).
7. Әбдиманов Ө. Ахмет Байтұрсынұлы: Зерттеу-эссе. – Алматы: Арда, 2007.-296 б.
8. Әбдиманов Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.-325 б.
9. Байдебеков Қ. Өмір соқпағында. – Алматы: Ел-шежіре, 2007.-200 б., (Ахмет Байтұрсынұлы туралы. Б. 76, 123-130).
10. Деріпсалдин Қ. Торғай әуендері: Топтамалы ұжымдық әндер жинағы. – Қостанай: Костанайский печатный двор, 2007.-230 б., (Ахмет Байтұрсынов: Екі жирен, Аққұм. Б. 7-11).
11. Кәкішұлы Т. Жанр жайлауы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.-462., (Сын мен әдебиеттану. Б. 121-150; Әдебиет тарихындағы «ақтаңдақтар». Б. 273-318; ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ағымдар хақында. Б. 374-388; Сын мен әдеби зерттеу. Б. 389-453).
12. Мәженқызы Р. Кітап – ғасыр мұрасы: Кітап-альбом. (Автор-құрастырушы). – Алматы: Өнер, 2007.-304 б., (Байтұрсынұлы А. Маса.

- Алматы: Раритет, 2005.-208 б., Мұқабасы. 86-б., Байтұрсынов А. Тіл – құрал. Қазақ тілінің серфі. Бірінші жылдық. – Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасы, 1922.-90 б., Мұқабасы. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Қазақша әлібба). 7-басылуы. – Орынбор: Қырғыз мемлекеттік баспасы, 1925.-72 б., Мұқабалы).
13. Пірәлиева Г. Қазақ көркем прозадағы психологизм және оның бейнелеу құралдары. – Алматы: ҚызМемПИ, 2007.-359.
  14. Сүлейменова Д. Алашорданың Батыс бөлімінің тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі. Алматы: Арыс, 2007.
  15. Тауқымет пен тағзым 1937-2007. (Құраст.: Төлепберген Б). – Алматы: РИИЦ АЗИЯ, 2007.-296 б., (Алаштың арыстары, 37-де опат болғандар. Өмірбаяндық анықтамалық. Байтұрсынов Ахмет (1873-1973). 13 б.; А.Мектептегі. Ахаң бастаған сара жол. Б. 243-246).
  16. Уразғалиева С.Б. Ахметтану. – Қостанай: ҚМУ, 2007.-28 б.

### -2008-

1. Айтбайұлы Ө. Ділғұмырлар мен тілтұғырлар. – Түркістан: Тұран, 408 б.+8 б., сурет., (Қазақ терминологиясының атасы. Б. 10-17; Ұлттың ұлы ұстазы. Б. 18-43; Абай үлгісінің жалғасы дерсің Ахаңды. Б. 191-196; Ахметтану тағылымы. Б. 303-313).
2. Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 21 қараша 2008 жыл. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008.-476, (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының мұражайының қалыптасу тарихы. Б. 344-353).
3. Алаштың ардағы. (Құраст.: Тілешов Е., Әріпбекова Г). – Астана: Зерде, 2008.-240 б., (Қазақ жазуы. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынұлы. Б 95-97).
4. «Алаш» қозғалысы. (Құраст.: Тілешов Е., Қамзабекұлы Д., Нұрахмет И). – Алматы: Сардар, 2008.-324 б., (Нұрғали Р. Байтұрсынұлы Ахмет. Б. 55-58; А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 3-17, 179, 207, 212-213, 215, 217, 223, 227, 236, 249-250, 261-262, 265; Алаш жылнамасы. Б. 271-282; 288-289, 292).
5. Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Семей, 2008.
6. Әлем қазақтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2008 жыл 12-13 қараша. Алматы, 2008.
7. Қазақ афоризмдері. (Құраст., әрі автор: Шаймерденұлы Е). – Алматы: Алматыкітап, 2008.-304 б.
8. Қазақ әдебиеттануының тарихы. Екі томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008.-646., (Кәсіби қазақ әдебиеттануының қалыптасуы (1900-1932). Б.64-166; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 181-195; Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеттануының дамуы (1932-1956). Б. 206-257).

9. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Ел-шежіре, 2008. - 360 б.
10. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екі томдық монография. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. - 480 б.
11. Құлманов Қ. Телжан Шонанұлы. Монография. – Астана: «ҚЭКО» ЖШС, 2008., (Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет саласында. Б. 129-139).
12. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар). Монография. – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-240 б., (Алаш зиялылары және ұлттық терминкор қалыптастыру міндеті. Б. 7-25; Қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлының рөлі. Б. 29-46; Ахмет Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы терминологиялық жұмыстардың жүргізілуі. Б. 47-53).
13. Жұртбай Т. «Ұраным Алаш». – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-472 б., («Байтұрсынов баяғы Байтұрсынов». Б. 415-466).
14. Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2008.-384 б.

#### -2009-

1. Алаш. Алашорда. Энциклопедия. (Құраст.: Әнес Ғ., Смағұлова С). – Алматы: Арыс, 2009.-544 б., (Мектептегі А. Азамет серіктігі. Б. 15-16; Сүлеймен Ж. Академиялық орталық. Б. 21-22; Қойгелдиев М. «Алаш» қозғалысы. Б. 32-34; Замзаева Т. «Алаш» партиясы бағдарламасының жбасы. 41-б.; Смағұлова С. «Алаш» партиясынан құрылтай жиналысына аталған депутаттар тізімі. 41-б.; Нұрпейісов К. Алаш ісі. Б. 48-49; Қирабаев С., Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Ахмет Байтұрсынов. Б. 90-96; Сүлейман Ж. Байтұрсыновтың В.И.Ленинге хаттары. 96-б.; Байтұрсыновтың мұражай-үйі. 97-б.; Бекметова Ж. Бекметов Мұхамед-Мақсат Хамидоллаұлы. 100-б.; «Қазақ» газеті. Б. 206-207.; Жұбаева О. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Б. 207-208; Смағұлова С. Торғай облыстық Алаш комитеті. 310-б.; Шашаев Ә. Торғай облыстық Қазақ съезі. Б. 310-311; Барбосов С. Тоталитаризм. Б. 312-313; )
2. «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. (Құраст.: Шүкірұлы С., Тілешов Е). – Алматы: КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.-364., (Шаймерден Е. Алаш зиялыларының тілдік мұрасы: арналы бастау, өміршең дәстүр. Б. 3-9; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 15-9104; Дулатұлы М. Тіл құрал. Қазақ тілінің сарфі. Шығарушы Байтұрсынов А. Б. 161-164; Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Б. 250-259).
3. Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедия (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: ИП Волошин, 2009.-400 б., (А.Байтұрсынұлы атындағы көше. 79 б).

4. ҮІІ-ші Әуезов оқулары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы. – Алматы: Тау-Самал, 2009.-268., (Ойсылбай А. Әдебиет теориясы: А.Байтұрсынұлы және М.Әуезов. Б. 65-70; Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы және Қырық мысал. Б. 76-83).
5. Байқадамова К. Байқадамовтар әулеті: Деректі хикаят. – Алматы: Білім, 2009.-296+40 б., (Тарихи тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 140-143).
6. Қазақстан музейлері. Құраст.: Мерекеева С. – Алматы: Алматыкітап ЖШС, 2009.-280 б. (Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының музей-үйі. Б. 174-184).
7. Омарова Б. Қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.-202 б., (Ахмет Байтұрсынұлы – ана тіліміздің атасы. Б. 45-48; А.Байтұрсынұлы – әдебиеттану ғылымының негізін салушы. Б. 48-51).
8. Салқынбаев М. Қазақ-араб әдеби байланыстары (XX ғасыр). Монография. – Астана: Астана полиграфия, 2009.-208 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты материалдар. Б. 126-135).
9. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009.-560 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 153-208).
10. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009.-376 б., (Ахмет Байтұрсынұлы және Михаил Бахтин общность теоретических мыслей. Б. 131-146; Ахмет Байтұрсынұлы және көркем сөздің теориялық мәні. Б. 177-185; А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» мен Қ.Жұмалиевтың «Әдебиет теориясы». Б. 186-196; З.Қабдолов және Алаш әдебиеттануы (А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхаммедұлы).
11. Шүкірұлы С. Тілтану белестері. – Алматы: Сардар, 2009.-248., (Ел деп өткен адар ер. Б. 3-5; Ахаң арманын алға апарайық. Б. 6-7; Тіл базарында балық үлесіп жатқандаймыз. Б. 68-74; Алаш аманаты. Б. 91-96; Барын халқына берген жан. Б. 97-101; Мен ұлтыма жауаптымын деп жүрсе... Б.101-107; Семинар өтті, не білдік? Б. 120-124; Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық. Б. 125-138; Ахаң әліпбиі һәм тіл дыбыстары. Б. 167-174).
12. Шүкірұлы С. Қолтаңба. – Алматы: Сардар, 2009.-200., (Бір толғаудың хикаяты: Өткенге салауат, бүгінге бірлік. Б. 172-184; Мұсабаев Х. Ахмет Байтұрсынұлының назасы. Толғау. Б. 177-180).

#### -2010-

1. Әнесұлы Ж. Мақтанышы елімнің. – Алматы: SANJAR-U, 2010.-198., (Ұлылықтың үлгісі болған Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 6-18).
2. Имаханбетова Р. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). – Астана: Педагогика ПРЕСС,-304 б.

**Орыс тіліндегі материалдар (Хронология бойынша)**

### **-1985-**

1. Казахи о русских до 1917 года. – Oxford: Общество исследования средней Азии, 1985.-92., (М.Дулатов. «Ахмет Байтурсынович Байтурсынов» Б.59-72; Ахмет Байтурсынов. Б.73-74).

### **-1988-**

1. Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия М.Жумабаева, А.Байтурсынова и Ж.Аймаутова // Казахстанская правда, 28 декабря 1988.
2. Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия М.Жумабаева, А.Байтурсынова и Ж.Аймаутова // Вечерняя Алма-Ата, 28 декабря 1988.

### **-1989-**

1. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. С новой строки (казак, орыс тілдерінде). – Алматы: 1989.-280., («Халқының көңілін көгерткен». А.Байтұрсынұлының өмірі мен творчествосы. Б. 94-109).
2. Кенесбаев С. «Причина ошибок – незнание лучшего» (О судьбе и творчестве А.Байтурсынова) // Казахстанская правда, 12 января 1989.
3. Карагулова Р. Памяти Ахмета Байтурсынова // Вечерняя Алма-Ата, 26 января 1989.
4. Кенесбаев С. «Причина ошибок – незнание лучшего» (О судьбе и творчестве А.Байтурсынова) // Ленинский путь, 4 февраля, 1989.
5. Мектепов А., Анесов Г. В памяти народной (О казахском поэте А.Байтурсынове) // Горизонт, 12 апреля 1989.
6. Мектепов А. Из плена забвения: Ахмет Байтурсынов // Заря, С. 8-10, 5 май, 1989.
7. Абдуллин А. И. Засветилась угасшая звезда // Ленинский путь, 22 июля 1989.
8. Мауленов С. Были и легенды (О жизни ученого-языковеда А.Байтурсынова) // Ленинский путь, 27 июля 1989.
9. Жунусов Ж., Нурмухамедов Б. Тургай возвращает сыновей (Дни казахского поэта А.Байтурсынова) // Ленинская смена, 9 августа 1989.
10. Алимжанов А. Реабилитирован // Ленинская смена, 12 августа 1989.
11. Атабек А. «Читайте сердца наших знаки» (О казахском поэте А.Байтурсынове) // Ленинская смена, 7 октября 1989.
12. Бурабаев М., Кайназаров С. Общественно-политические взгляды Ахмета Байтурсынова // Вестник АН КазССР №8, С. 48-84, 1989.
13. Воланов И. В фонде музея (О фонде создания музея А.Байтурсынова) // Казахстанская правда, 3 ноября 1989.

### **-1990-**

1. Абдиманов О. Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтурсынова и вопросы изучения казахской литературы и

- журналистики в начале XX века // Тезисы доклада всесоюзной межвузовской научно-теоретической конференции. – Алма-Ата, 1990.
2. Григорьев В. Алаш-Орда (О партии «Алаш-Орда» и ее лидерах) // Заря №1-2, 1990.
  3. Перестройка и художественная литература. – Алма-Ата: Өнер, 1990., (Нургалиев Р. Ахмет Байтурсынов. Перевод: Е.Сатыбалдиева.С. 3-21).
  4. Нуржанов К. «О боже, чем не угодил я казахам...!» (Беседа с бывшим чекистом, которому довелось допрашивать в тюрьме А.Байтурсынова в ноябре-декабре 1937 г. Беседу вел: Даутов К) // Заря №1, С. 14-15, 1990.
  5. Исмагулов Ж. Доброе имя Ахмета Байтурсынова // Позиция №23, 29 ноябрь-12 декабрь 1990.
  6. О чем не говорили. /Докум. рассказы и очерки/. – Алматы: Жалын, 1990.-304.

### -1991-

1. Бурабаев М. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. – Алматы, 1991., (Бекметов М. Киргизский поэт. С. 232-234).
2. Об ученый (Перевел: Хасенов Е) // Крамдс бизнес №1, 1991.
3. Письмо В.И.Ленину (Подготовила: Хасанаева М) // Заря №4, 4 стр., 1991.
4. Ламашев А. Возвращение А.Байтурсынова // Тургайская новь, 14 мая 1991.
5. Букварь из спецхрана (После долгого забвения вышел в свет букварь А.Байтурсынова «Төте жазу») // Вечерняя Алма-Ата, 27 мая 1991.
6. Ахмет Байтурсынов // Тургайская новь, 6 июня 1991.
7. Байтурсынова Ш. Помню о нем всегда (Воспоминания об отце) // Тургайская новь, 6 июня 1991.
8. Куликов В. Память (Стихотворение, посвящ. А.Байтурсынову и М.Дулатову) // Тургайская новь, 6 июня 1991.
9. Мурзаханов А. Прерванный полет (Ноты кюя, посвящ. А.Байтурсынову, М.Дулатову, Ф.Сатыбалдину) // Тургайская новь, 6 июня 1991.
- 10.Кирабаев С. С верой в потомков: История и судьбы (А.Байтурсынов, М.Дулатов) // Казахстанская правда, 8 июня 1991.
- 11.Жазетова Е. Аркалык встречает гостей (В Аркалык прибыли видных общественных деятелей. Фоторепортаж) // Тургайская новь, 8 июня 1991.
- 12.В ряду музеев прибыло (Открылся дом-музей А.Байтурсынова и М.Дулатова) // Тургайская новь, 14 июня 1991.
- 13.На земле воспетой сыновьями (Заметки с научно-теоретической конференции, посвящ. Дням памяти А.Байтурсынова и М.Дулатова) // Тургайская новь, 14 июня 1991.
- 14.Кулагин С. Послесловие к празднику (Об итогах проведения Дней памяти А.Байтурсынова и М.Дулатова) // Тургайская новь, 18 июня 1991.



### **-1992-**

1. Абдиманов О. Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтурсынова. Автореферат. – Алматы, 1992.-26.
2. Алаш-Орда. Сборник документов. (Сост.: Мартыненко Н). Алматы: – Айқап, 1992.-192.
3. Бекметов М. Киргизский поэт (Подготовил: Бурабаев М) // Казахстанская правда, 9 июня 1992.
4. Жантасов Ж. Поэт – борец, ученый // Прикаспийская коммуна, 3 апреля 1992.

### **-1993-**

1. Аманжолова Д. Движение Алаш в 1917 г. – Москва, 1993.
2. ВКА: Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедения. Сб. статей. – Алматы, 1993., (Қозыбаев М. Аласұрған XX ғасыр. С. 3-15).
3. Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920). – Алматы, 1993., Б. 84-86.
4. Кошенова Р. «Проснись, настал твой час...» (К 120-летию Ахмета Байтурсынова) // Советы Казахстана, 28 января 1993.
5. Богарангалиулы Т. Старейшина казахской печати // Азия дауысы №4, февраль 1993.
6. Вечер А.Байтурсынова // Знамя труда, 11 февраля 1993.
7. Кошенова Р. Жизнь после смерти (О жизни и творчестве Ахмета Байтурсынова) // Вечерний Алматы, 5 мая 1993.
8. Ахмет Байтурсынов // Астана дауысы №20, 29 мая 1993.
9. Ильясов Б. Казахская судьба русской женщины (Очерк о жене Ахмета Байтурсынова Бадрисафе Мухамбеткызы) //Астана дауысы №20, 29 мая 1993.
- 10.Аккулулы С. Алихан Букейхан // Простор №10, С. 196-213, 1993.
- 11.Бальдилов А. У истока просвещения (О становлении просвещения в Казахстане во второй половине XIX века) // Тургайская новь, 6 июня 1993.
- 12.Бакурский В. Его знал Лев Троцкий // Прикаспийская коммуна, 10 ноября 1993.
- 13.Раймбекова Г. Мировоззренческие аспекты в творчестве писателей Казахстана конца XIX – начала XX веков // Вестник КазГУ. Серил Философия. С. 97–106., 1993.

### **-1994-**

1. Касенов К., Туреханов А. Красный террор, жертвы 37-го. – Алматы: Айқап, 1992.-80.
2. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. – Москва: Молодая Россия, 1994.
3. Аманжолова Д. Алаш история и историография. – Семей, 1994.

4. Кудерина Л. Геноцид в Казахстане: исторический очерк. (О судьбе казахской интеллигенции первого /предреволюционного/ поколения и ее истребление в годы сталинщины) – Москва, 1994.-63.
5. Указатель литературы. Сост.: Баймуратова С. – Алматы: Ротапринт НБ РК, 1994., (Возвращенные имена: Ш.Кудайбердиев, А.Байтурсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жумабаев. С. 10-20).
6. Кошенова Р. Возвращенные имена // Русский язык и литература в казахс. школе №9-10, С. 32-34, 1994.

#### -1995-

1. Джусупов М. Фонемография Ахмета Байтурсынова и фонология сингормонизма. – Ташкент-Узбекистан, 1995.-176.
2. Карпык А-Х. Абай. Наследники. На препутье... – Алматы: Агентство Ал-Халел, 1995., (Ахмет Байтурсынов. С. 188-190).

#### -1996-

1. «Азалы кітап» – «Книга скорби». Атылғандардың тізімі. 1-басылым. (қазақ, орыс тілінде). Алматы және Алматы облысы. – Алматы: 1996.-360., (Навечно в памяти народа. С. 6-19; Байтурсынов А. 53 с).
2. Алматы энциклопедия. (Глав.ред.: Нургалиев Р). – Алматы: Қазақстан энциклопедиясы, 1996.-345 с., (Байтурсынов Ахмет. с. 88).
3. Бейсенбаева С. Ахмет Байтурсынов // Новое поколение, 2-9 августа 1996.
4. Бейсенбаева С. Ахмет Байтурсынов // Вечерний Алматы, 12 июля 1996.
5. Авазбаев Н. Исследование фонемографии Байтурсынова и фонологии сингормонизма // Русский язык и литература в казахс. школе №7-8, С. 39-40, 1996.
6. Сулейменов Ж. Ахмет Байтурсынулы и его время // Мысль № 8, С. 82–86, 1996.
7. Айтмамбетова С. Расстрелять разрешаю! Впервые – документы о казни С.Сейфуллина и других // Аргументы и факты Казахстана №48, ноября 1996.
8. Байтелесова Ж. Газета вернула имя народу (О национальный газет «Казах», изданной А.Байтурсыновым) // Новое поколение, 6 декабря 1996.
9. Байтелесова Ж. Ахмет Байтурсынов: «Язык – своеобразное оружие» // Вечерний Алматы, 27 декабря 1996.

#### -1997-

1. Сулейманов М-Х. Яркий носитель духа человечности. – Алматы: 1997.-18.
2. Языковая политика в Казахстане (1221-1990 годы): Сборник документов. Сост.: Айбасова М., Имажанова Р., Исахан Г., Кадущев Б. – Алматы: Қазақ университеті, 1997.

3. Байтелесова Ж. Ахмет Байтурсынов: «Первым из искусств считаю слово...» // Казахстанская правда, 1 февраля 1997.
4. Адиебаев М. Плеяда // Новое поколение, 14-20 марта 1997.
5. Байтелесова Ж. «Живу завтрашним днем...» (О поэтическом наследии А.Байтурсынова) // Казахстанская правда, 21 октября 1997.
6. Байтелесова Ж. Ахмет Байтурсынов: дополнительные штрихи к биографии // Мысль №1, С. 77-79, 1997.
7. Бабасов М. Правда об Ахане или тяжкие уроки истории (Репрессии в Казахстане. А.Байтурсынов – ученый, лингвист, государственный и политический деятель) // Местное время, 12 апреля 1997.
8. Какишев С. Под сукном бумага не выгорает, но «горит» дело, отложенное на потом // Казахстанская правда, 6 ноября 1997.

### -1998-

1. Аскарлов А. Ұлы Тұранның ұлдары. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998., (Ахмет Байтурсынулы. С. 350-351).
2. Байтелесова Ж. Негасимая звезда в пляде казахской интеллигенции. – Алматы: Санат, 1998.-78.
3. Байтелесова Ж. Публицистика Ахмета Байтурсынова. – Алматы: Санат, 1998.-74.
4. Казахи. Девятитомный популярный справочник. том 2. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998., (Исторические личности. Ахмет Байтурсынов. С. 416-417).
5. Исмакова А. Казахская художественная проза. – Алматы: Ғылым, 1998. - с. 394.
6. Терновой И.К., Исетова Р.К. Жизнь, озаренная борьбой. (Посвящается 125-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова). – Костанай: КГУ им. А.Байтурсынова, 1998.-75 с.
7. Нургали Р. Вершины возвращенной казахской литературы. Алматы, 1998.
8. Ахмет Байтурсынов // Казахстанская правда, 16 января 1998.
9. Байганина Н. Наследия Ахмета Байтурсынова: история одного перевода // Вестник Актыбинского университета №1, С. 65-70, 1998.
10. Барт А. Несовместимость гения и зла // Вечерний Алматы, 16 января 1998.
11. Жетписбаева А. Слова об Ахмета Байтурсынове // Новое поколение №6, февраль 1998.
12. Барт А. «Меняю милость на невзгоды...» // Қазақстан сарбазы – Воин Казахстана, 10 апреля 1998.
13. Сизоненко А. Байтурсынулы и сельская малокомплектная школа // Вестник высшей школы Казахстана № 5, С. 129-130., 1998.
14. Международная научная конференция, посвященная 125-летию со дня рождения А.Байтурсынова // Вестник МН-АН РК №5, С. 69-70, 1998.
15. Плающий факел гения (Подготовили: Сақыбеккызы Р., Володцев А) // Вечерний Алматы №136-138, 13-15 июля 1998.

16. Моисеева В. Одним музеем стало больше (Открытие дома-музея и памятника-бюста А.Байтурсынова) // Вечерний Алматы, 15 сентября 1998.
17. Кононов Г. Ахмету Байтурсынову посвящается (Городская научно-практическая конференция посвященная 125-летию А.Байтурсынова) // Вечерний Алматы, 15 сентября 1998.
18. Нурпеисов К. «Назревшая потребность достижению высшей культуры» (О выступление А.Байтурсынова при открытии Казахского государственного университета в начале октября 1928 г) // Наука Казахстана №17, 1-15 сентября 1998.
19. Козыбаев М. Великий реформатор XX века // Столичн. обозрение, 18 сентября 1998.
20. Жетписбаева А. Ученый, публицист, нарком // Даз, 19 сентября 1998.
21. Сагадиев К. Ахмет Байтурсынов и экономические взгляды алашординцев // Доклад научно-теоретической конференции, посвященной 125-летию А.Байтурсынова. Костанай, 23-24 сентября 1998.
22. Байтелесова Ж. Духовный учитель народа // Мысль №8, С. 77-78, 1998.
23. Абилкасимов Б. Путь Ахмета Байтурсынова // Местное время №158, 17 октября 1998.
24. Кекилбаев А. Вечер памяти выдающегося государственного деятеля, писателя, ученого и просветителя: Учитель перед именем твоим... (Выступление на торжественном заседании, посвященном 125-летию со дня рождения Ахмета Байтурсынова) // Казахстанская правда, 15 октября 1998.
25. Асанбаева Г. Родится ли «Казах?» // Қазақ үні – Голос Казаха №11, ноября 1998.

#### -1999-

1. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Казахский ученый и просветитель Ахмет Байтурсынов. – Москва: Altaica №3, С. 5-26, 1999.
2. Из истории отечественной журналистики. – Алматы, 1999., (Байтелесова Ж. Ахмет Байтурсынов – редактор и виднейший публицист казахской демократической прессы. С. 53-58).
3. Сагадиев К. Реформы: аналитический взгляд: (статьи, записки, выступления, интервью). – Алматы: Ғылым, 1999.-411., (Об А.Байтурсынове. С. 301, 405)
4. Сагадиев К. Ахмет Байтурсынов и экономические взгляды лидеров Алашорды // Отечественная история №2, 1999.
5. Сулейманов И.М-Х. Лекции по философии. – Алматы: Ататек, 1999.-208 с., (Основы казахской философии. С. 161-188).
6. Мажитов С. Национально-освободительная война 1916 г. // Исторический опыт защиты отечества. – Алматы. 1999.

#### -2000-

1. Байтелесова Ж. Он был вождём интеллигентов: Роль А. Байтурсынова в формировании взглядов казахской интеллигенции начала XX века // Мысль №10, С. 70-73, 2000.
2. История Казахского государства. XV-XX в в. – Алматы, 2000., (Данияров К. Ахмет Байтурсынов (1873-1937). С. 44).
3. Исмакова А. Возвращение плетды. – Алматы: Ғылым, 2002.-с.200.

#### **-2001-**

1. Развитие информационного пространства Республики Казахстан: опыт десятилетия. Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2001., (Байтелесова Ж. Духовные лидеры казахского народа газета «Қазақ». Б. 127-128; Публицистическое наследие Ахмета Байтурсынова. С. 129-130).

#### **-2002-**

1. Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времен до наших дней (в двух томах). – Алматы, 2002. Т. 2., (Ахмет Байтурсын (Байтурсынов) С. 314-316).
2. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. «Репрессированная тюркология». – Москва: Восточная литература, 2002.-294.
3. Исмакова А.С. Возвращение плетды. Алматы: Ғылым, 2002.-200.
4. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Қайнар, 2002.-248.
5. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию КарГУ имени Е.А.Букетова. – Караганда, 2001., (Байтелесова Ж. Новые модели национальной прессы. С. 25-26).
6. Байтелесова Ж. Роль публицистики Ахмета Байтурсынова в формировании общественного сознания. Автореферат. – Алматы, 2002.-27.
7. Байтелесова Ж. Провестник современной казахской публицистики // Изденіс – Поиск №31(2), С. 221-226, 2002.
8. Байтелесова Ж. Пример мастера казахской журналистики // Мысль №11, С. 79-82, 2002.

#### **-2003-**

1. Мауленов К. Неизвестное восстание в Кустанайской степи. Дело №702 // 21мая 2003.
2. Проблемы поэтики и стиховедения Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию Алматинского университета им. Абая и памяти А.Л.Жовтиса. (19-21 май 2003 г.) – Алматы: АГУ им. Абая, 2003., (Исмакова А. А.Байтурсынов и М.Бахтин. Общность теоретических мыслей. С. 305-311).

3. Сборник общества «Фулбрайт». – Алматы, 2003., (Исмакова А. «Әдебиет танытқыш» А.Байтурсынова в контексте проблемы Открытое общество и традиционная культура казахов).

**-2004-**

1. Джуанышбеков Н. Ахмет Байтурсынов (Очерк жизни и творчества). – Алматы, 2004.- 47 с.
2. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері. – Алматы: ҚазҰУ, 2004., (Исмакова А. Казахское литературоведение в контексте всемирного литературоведения).
3. Шауханов А. Ахмет Байтурсынов – один из трех столпов казахской культуры // История в Казахстан. Преподавание в школах и вузах №4, С. 54-56, 2004.

**-2005-**

1. Исмакова А. Жанровая «память» казахской художественной прозы // Простор, С. 169-178, октябрь 2005.
2. Еркинбаев У. Теоретические представления А.Байтурсынова о литературном произведении // Сборник научных статей посвященных 170-летию Чокана Валиханова. Новосибирск. 2005.

**-2006-**

1. Абсеметов М. Сакен Сейфуллин – Председатель Совета Народных Комиссаров Казахстана (г.Оренбург 1922-1924). Астана, 2006., (Сакен Сейфуллин и Ахмет Байтурсынов: в поисках истины. С. 29-46).
2. Джуанышбеков Н. Ахмет Байтурсынов: очерк о жизни и творчестве. Издание 2-е. – Алматы: Искандер, 2006.-44 с.
3. Сагадиев К. Реформы: аналитический взгляд. Книга первая (статьи, выступления, интервью) – Алматы: НП ПИК GAUHAR, 2006.-352., («Ғылымсыз ғұмыр – тұл»). С. 281-286).
4. Сагадиев К. Реформы: аналитический взгляд. Книга вторая (статьи, выступления, интервью) – Алматы: НП ПИК GAUHAR, 2006.-286., (Ахмет Байтурсынов и экономические взгляды лидеров Алашорды. С. 116-127).
5. Исмакова А. Духовное созвучие двух гениев XX века: Михаил Бахтин и Ахмет Байтурсынов // ШАНАР культура, №3 (7), С. 89-97, 2006.
6. Байтурсынова Ю. Это наша история (Об Ахмете Байтурсынове рассказывает правнучка) // Дружные ребята (№49),С. 5, 12 декабря 2006.

**-2007-**

1. Байтелесова Ж. Ахмет Байтурсынов: Аспект развития казахского языка // Білім-Образование №4, С. 112-114, 2007.

2. Исторические личности. – Алматы, 2007., (Ахмет Байтурсынов 1872-1937гг. С. 104).
3. Кумисбаев Ш. Просветитель. (Перевод: Жанайдарова О). – Алматы, 2007., (Они были первыми. С.141-143).
4. Наркомы Казахстана. 1920-1946гг: Биографический справочник. (Сост.: Жакыпов М., Зулкашева А., Ипмагамбетова А., Чиликова Е. – Алматы, 2007., (Ахмет Байтурсынов. С. 75-76).
5. Бондаренко О. Герой своего времени (Об А.Байтурсынове) // Дружные ребята №171-174, С. 18, 12 июля 2007.
6. Мажитов С. Проблемы истории историографии народно-освободительного движения XVIII-XX вв. в Казахстане. – Алматы: Мектеп, 2007.

#### -2008-

1. Ахмет Байтурсынов // История в казахстанской школе №1, С.39-41, 2008.
2. Акбаева Л. Эстетика Магжана Жумабаева и Ахмета Байтурсынова в курсе изучения предмета «этноэстетика» в вузах Казахстана // Профессионал Казахстана № 5, С. 29-31, 2008.
3. Байбосынова Г. «Он совесть, судьба эпохи» // Внеклассная работа в школе №3, С. 31-34, 2008.
4. Устемирова А. Памяти Ахмета Байтурсынова... // Білім жарысы №3(45), 1/02.2008.
5. Ахметова Л., Григорьев В., Шойкин Г. А.Букейханов поиск ориентиров; А.Байтурсынов главное – обретение государственности; Т.Рыскулов яркий политик советского востока. Серия «Казахстан: первые лица страны XX века». – Астана, 2008.-204 с. (Ахмет Байтурсынов главное – обретение государственности. С. 77-118).
6. Балтабай К. Достояние республики (5 сентября исполнится 136 лет Ахмету Байтурсынову, одному из создателей партий «Алаш». Самой партии недавно перевалило за 91 год) // Литер, Республиканская ежедневная газета. №154 (1094), с. 5, 19 августа 2008.
7. Биданова А. Запрещенные, но не забытые // Казахстанская правда, ноябрь 2008.

#### -2009-

1. Казахское книжное дело в документах и материалах : XIX – начало XX в.в. (Научные редакторы: Шалгынбай Ж., Галиев В). – Алматы: Баспалар үйі, 2009.-632 с., (Байтурсынов А. С. 13, 18, 22-23, 340-351, 364-380, 393, 427, 472, 565-567, 573-574, 578-580, 584-587, 592-593).
2. Шалгынбай Ж. История казахской книжной культуры (1807-1917 г.г. – 1991-2001 г.г.): Монография. – Алматы: Баспалар үйі, 2009.-328 с., (Цензура казахской демократической книги и литературы. С. 129-160; Байтурсынов А. Маса. 202 с., Оқу құралы. 205 с., Қырық мысал. 208 с.,

Оқу құралы: баянчи. 209 с., Оқу құралы: қазақша алифба; Тіл – құрал: этимология. 212 стр., Аға тұлпар. 214 с., Тіл – құрал. 216 с.).

3. Дом вечных ценностей (Вот превратность судьбы: Ахмета Байтурсынова, давшего своему народу главное, что у него есть, – язык, приговорили к смерти. Но в доме-музее казахского просветителя на прошлое не жалуются, о нем рассказывают) // Лиза №29, С.42-43, 13 июль 2009.



## МАЗМҰНЫ

Ұлт ұстазы (алғысөз орнына).....	5
----------------------------------	---

### ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ ҺӘМ АЛАШ АРДАГЕРІ

<i>Имаханбет Р.</i> Ғасыр саңлағы.....	8
<i>Сағадиев К.</i> Ахмет Байтұрсынұлының экономикалық көзқарасы.....	74
<i>Шүкірұлы С.</i> Ел деп өткен адал ер.....	86
<i>Орда Г.</i> Ұлттық әдебиеттану ғылымының зерттелуі.....	92
<i>Жұбаева О.</i> А.Байтұрсынұлының функционалды грамматикасы.....	98
<i>Еркінбаев Ұ.</i> «Әдебиет танытқыш» және әлемдік әдебиеттану ғылымы.....	102
Мұрағаттық деректі құжаттар.....	(жапсырма бет)

### ҰСТАЗДЫ ҰЛЫҚТАҒАН ҰРПАҚТАР ҮНІ

<i>Байдебеков Қ.</i> «Ұстаз ұлағатына – тағзым» (Аңдату).....	114
<i>Сатыбалдыұлы Ф.</i> Тас түрмеде.....	115
Ахмет қайтыс болды дегенде.....	116
<i>Сәрсенбайұлы Ә.</i> «Рухани көсем – пайғамбар» .....	118
<i>Мауленов С.</i> Ойшыл ақын, ғибратты ғұлама.....	121
<i>Қайырбеков Ғ.</i> Ахаң туралы аңыз.....	122
Ахаң туралы ой.....	123
<i>Мырзахметов Қ.</i> Тойға шашу.....	124
<i>Мұқанұлы Ж.</i> Ақаңды аңсау.....	125
<i>Мұсабаев Х.</i> Ақаңның ақтық сөзі.....	127
<i>Тұрғынбекұлы С.</i> Ахмет.....	132
<i>Оспанов С.</i> Ақаң ашылу.....	135
<i>Шағырбек Қ.</i> Алаштың Ахметі – ғұламасы.....	136
<i>Байтұрсынов С., Байсалова А.</i> Ғалым атындағы мұражайлар.....	138
<i>Байтұрсынова Ю.</i> Ұлы атамды қалай таныдым.....	143

### ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ БИБЛИОГРАФИЯСЫ

Өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері.....	146
Ғалым мұрасының хронологиялық көрсеткіштері.....	151
Ғалым өмірі мен шығармашылығы туралы еңбектер.....	161

**Ғылыми басылым**

**ҰЛАҒАТТЫ ҰЛТ ҰСТАЗЫ**

Анықтамалық-көрсеткіш

(Қазақ тілінде)

**Баспаға Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қоғамдық қордың  
жанындағы Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінің  
Ақылдастар алқасы ұсынды**

Редакторлары: *Орда Г.Ж., Омаров Т.Қ.*  
Техникалық редакторы – *Сергожаұлы Н.*  
Корректорлары – *Ескендірқызы М., Серікқызы Ю.*